

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**РОСІЙСЬКОМОВНА
СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ:
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ
АНАЛІЗ**

Монографія

За редакцією В. О. Васютинського

Київ – 2012

УДК 316.6 + 159.922.4] : 39 (=161.1)

ББК 60.54 (Укр.) + 81.2 (Рос.)

Р 74

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 7/12 від 23 червня 2012 р.

Рецензенти:

*М. С. Вашуленко, доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України*

Н. В. Хазратова, доктор психологічних наук, доцент

**Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний
аналіз** : монографія / за ред. В. О. Васютинського ; Національна
Р 74 академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та полі-
тичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.

ISBN

У монографії висвітлено результати кількарічного вивчення соціально-психологічних проблем російськомовної спільноти в Україні. Здійснено теоретичний та емпіричний аналіз процесів колективного самовизначення російськомовної спільноти в українському соціумі, особливостей переживання та усвідомлення належності до неї, стратегій соціально-психологічної адаптації її представників, засобів психологічного сприяння російськомовним громадянам у їхній інтеграції до українського мовно-культурного простору.

Призначено для науковців та аспірантів у галузі соціальної, політичної та етнопсихології, соціології, політології, для викладачів і студентів вищої школи, працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, управління освітою, для всіх, хто цікавиться психологічним змістом етнопонаціональних відносин у сучасній Україні.

УДК 316.6 + 159.922.4] : 39(=161.1)

ISBN

ББК 60.54 (Укр.) + 81.2 (Рос.)

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2012

ЗМІСТ

Переднє слово директора Інституту соціальної та політичної психології НАПН України М. М. Слюсаревського	7
Вступ (В. О. Васютинський)	9
1. Спільнота як соціально-психологічне явище (В. О. Васютинський)	
1.1. Спільнота в категоріальному просторі соціальної психології	17
1.2. Структурно-процесуальні параметри колективного самовизначення російськомовної спільноти	28
1.3. Психологічний зміст єднання російськомовних громадян у спільноту	36
2. Належність до російськомовної спільноти: переживання та усвідомлення	
2.1. Соціальна ідентичність представників російськомовної спільноти (В. О. Васютинський)	45

2.2. Соціально-психологічні підстави переживання належності до російськомовної спільноти (О. І. Жорнова).....	55
2.3. Показники етнонаціонального самовизначення представників російськомовної спільноти (А. С. Голота).....	63
2.4. Українськість як властивість російськомовної спільноти (А. С. Голота).....	67
2.5. Особливості етнічної ідентичності російськомовних монолінгвів і білінгвів (А. С. Голота)	82
2.6. Етнолінгвістична ідентичність представників російськомовної спільноти як чинник регуляції міжособової взаємодії (Е. Ю. Грищук)	95
2.7. Стереотипи взаємного сприймання етнічних українців і росіян (В. О. Васютинський, О. В. Фролова).....	107
2.8. Соціально-психологічна структура комунікативної сфери студентів із російськомовного середовища (С. П. Белавін)	119
2.9. Образ української і російської мов в уявленнях російськомовної молоді (В. В. Мяленко).....	125

3. Змістові орієнтири колективного самовизначення російськомовної спільноти

3.1. Провідні тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти (В. О. Васютинський)	131
3.2. Вплив незадоволених потреб на свідомість і поведінку представників російськомовної спільноти (В. О. Васютинський)	138
3.3. Матеріальне забезпечення як чинник соціальних орієнтацій російськомовних жителів України (В. О. Васютинський)	144
3.4. Ідентифікаційний зміст мовних уподобань представників російськомовної спільноти (В. О. Васютинський)	151
3.5. Ставлення до націоналізму в контексті самовизначення російськомовної спільноти (В. О. Васютинський)	162

3.6. Позиції представників російськомовної спільноти щодо українізації (В. О. Васютинський)	170
3.7. Сприймання громадсько-політичної інформації представниками російськомовної спільноти (В. Ю. Вінков).....	179
3.8. Відображення ідентичності російськомовного населення в інформаційному просторі Криму (К. О. Черемних).....	185

4. Проблеми соціально-психологічної адаптації російськомовних громадян України

4.1. Проблемне поле життєдіяльності російськомовної спільноти (Т. І. Белавіна)	201
4.2. Стратегії соціально-психологічної адаптації представників російськомовної спільноти (Т. І. Белавіна)	214
4.3. Показники потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи (О. А. Ліщинська)	220
4.4. Соціально-психологічний зміст освітньо-адаптаційних стратегій представників російськомовної спільноти (В. В. Мяленко)	224
4.5. Особливості реалізації освітньо-адаптаційних стратегій представниками російськомовної спільноти (В. В. Мяленко).....	235
4.6. Психологічні бар'єри в ставленні російськомовних громадян до мовної українізації (В. О. Васютинський)	242

5. Засоби психологічного сприяння представникам російськомовної спільноти

5.1. Соціально-психологічна оптимізація переживання належності до російськомовної спільноти (О. І. Жорнова).....	251
5.2. Умови соціально-психологічної адекватності та коректності інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство (А. С. Голота)	258

5.3. Психологічні умови подолання вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи (О. А. Ліщинська).....	261
5.4. Засоби психологічної допомоги російськомовним громадянам, які переживають загрозу їхній ідентичності (В. В. Мяленко).....	265
5.5. Кроскультурний тренінг для підготовки тренерів як засіб роботи з російськомовною молоддю (Л. П. Захаріяш).....	270
5.6. Тренінг мовної толерантності і довіри як інструмент підвищення готовності до використання української мови (Г. В. Циганенко).....	278
5.7. Програма соціально-психологічного тренінгу з формування позитивного ставлення до української мови (В. Ю. Вінков).....	290
5.8. Соціально-психологічний тренінг з усвідомлення російськомовними студентами ролі етнічних стереотипів (О. В. Фролова).....	299
Закінчення (В. О. Васютинський).....	307
Література	327

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

з приводу виходу у світ колективної монографії “Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз”

Наш інститут видає немало цікавих та корисних книг, які виходять щороку. І все ж ця вирізняється своєю особливою суспільною значущістю. Адже присвячено її, без перебільшення, найактуальнішій для України проблемі – проблемі суспільної єдності, що гостро стоїть перед українською громадою ще від часів Івана Мазепи (який сформулював її напрочуд влучно: “Всі покою широ прагнуть, // А не в еден гуж тягнуть, // Той направо, той наліво”) і, на жаль, дотепер.

Саме від браку єдності в сучасній Україні найбільше потерпають усі суцї в нїй громадяни. Тому значення появи монографії, про яку йдеться, важко переоцінити. Її авторський колектив з винятковою науковою добросовісністю дослідив величезний спектр досї не висвітлюваних і почасти замовчуваних питань, що стосуються структурно-процесуальних параметрів колективного самовизначення російськомовної спільноти, яка внаслідок відомих історичних причин сформувалася на теренах України, соціальної ідентичності її представників, їхнього матеріального становища, ідеологічних та соціальних орієнтацій, переживання своєї належності до цієї спільноти. Цілком правильно і своєчасно зацентовано таку властивість нашої російськомовної спільноти, як її *українськість*. Наведено численні емпіричні дані щодо проблемного поля життєдіяльності, етнічних і мовних стереотипів, стратегій соціально-психологічної адаптації російськомовного населення, його потенційної вразливості на деструктивні впливи. Але це ще не все. Завершує книгу докладний опис розроблених засобів психологічної допомоги представникам російськомовної спільноти, процедур і результатів тренінгів, у яких брала участь російськомовна студентська молодь. Нічого подібного у вітчизняній науковій літературі досї не було.

Звичайно, є в монографії, як і в кожній оригінальній науковій роботі, певні дискусійні моменти. Пов’язані вони насамперед, і на це колеги неодноразово звертали увагу авторів, із самою постановкою пробле-

ми інтеграції російськомовної спільноти **як проблеми інтеграції в українське суспільство**. Така постановка, безперечно, спірна, адже навряд чи правомірно казати про інтеграцію в сенсі входження, включення в нехай і недостатньо інтегроване, але ціле (в суспільство) однієї з його невід'ємних, утворювальних частин, якою і є в Україні російськомовна спільнота. Утім, усе відразу стає на свої місця, коли автори, як це зроблено вже на перших сторінках вступу до монографії, так би мовити, переформулюють проблему: починають тлумачити її в плані **більш активного залучення російськомовних громадян до українського мовно-культурного простору**.

Чи означає це, що проблему суспільної інтеграції не можна ставити ширше? Гадаю, ні. Але тоді слід вести мову не про входження когось у щось, а про зміцнення внутрішніх зв'язків цілого, про взаємне припасовування, певну конвергенцію всіх складових такого різного і водночас автентичного, рівного самому собі українського суспільства, зокрема його україно- та російськомовної спільнот. Природно, це вимагає від обох спільнот більшої толерантності та взаємної довіри – якраз тих рис, на формування яких і були спрямовані в кінцевому підсумку головні зусилля авторського колективу.

Є в монографії, напевно, й інші дискусійні моменти. Скажімо, дражливим комусь може видатися звернення авторів до поняття націоналізму, яким вони оперують, не обговорюючи його змісту. Це ніби провокує певним чином заангажованого читача приписувати згаданому поняттю денотати, яких воно в авторському розумінні не містить. Якщо так станеться, буде дуже прикро. Однак слід зауважити, що писали книгу все-таки психологи, а не політологи, і тому завдання спеціального обговорення змісту політологічних понять перед ними не стояло.

Та скільки б не вишукувати в монографії окремих спірних місць, вони жодною мірою не применшують ні її наукової цінності, ані практичного значення. Вчені лабораторії психології мас та спільнот, котрі цю унікальну колективну працю підготували, фактично першими зробили реальний крок від безплідного мусування проблеми єдності українського суспільства до її конкретно-наукового, а відтак і практичного вирішення. Тож хотілось би побажати читачам цікавої мандрівки сторінками монографії, яка, впевнений, збагатить їх новими думками, фактами і корисними рекомендаціями.

Микола СЛЮСАРЕВСЬКИЙ,
директор Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України,
член-кореспондент НАПН України

ВСТУП

Ця монографія – результат досліджень колективу науковців лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за темою науково-дослідної роботи “Соціально-психологічні чинники інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство”, що проводилися протягом 2007–2010 років.

Належність до українського соціуму численної спільноти російськомовних громадян істотно визначає зміст і спрямованість процесів утвердження державності та розвитку громадянського суспільства. Важливою і невід’ємною складовою цих процесів є колективне самовизначення російськомовної спільноти в Україні (яку далі називатимемо російськомовною спільнотою). Таке самовизначення відбувається в широкому контексті етнолінгвістичного та етнополітичного розвитку суспільства.

Неодноразова презентація теми на наукових конференціях і круглих столах викликала в частини учасників, особливо в південно-східних регіонах, заперечення і нерозуміння у двох аспектах.

Перший стосувався терміна “інтеграція”, який часто-густо сприймався як асиміляція, а відтак нам намагалися приписати недобрі наміри українізувати російськомовних громадян. Тому вочевидь є потреба пояснити, що, згідно з усталеною в етнопсихологічних дослідженнях класифікацією міжкультурних та міжмовних взаємодій, інтеграція і асиміляція – не одне й те саме. Якщо асиміляція справді означає перехід носіїв однієї мови чи культури на мову або культуру іншої групи, то інтеграція – це більш-менш оптимальне й гармонійне опанування двох культур або мов [Bochner, 1982]. І в цьому розумінні навіть та частина російськомовного населення України, яка не має особливих симпатій до української мови й культури, незалежно від свого бажання перебуває у сфері їхнього впливу у вигляді бодай пасивного розуміння мови та визнання хоча б окремих елементів української культури.

Зрозуміло, проте, що ідея інтеграції має означати більш активне залучення російськомовних громадян до українського мовно-культурного простору і не передбачає цілковитого переходу на українську мову за відмови від російської.

Другий аспект проявлявся менш виразно і стосувався самого факту психологічного дослідження російськомовних осіб. У діалогах відчувалося легке роздратування та образа: як же це так, що нас, російськомовних, мають досліджувати. Звичайно, допомагали аргументи на зразок того, що для науки немає заборонених тем або об’єктів. Проте вчувалася нехоть до власне психологічного розгляду проблем російськомовної спільноти, адже набагато доречнішим видається публіцистично-політологічний аналіз, до якого всі далеко більше звикли.

Ось ця політизація мовних питань дуже заважала протягом усього часу роботи над темою. Шукаючи науково-літературні джерела з мовної проблематики, ми найчастіше натрапляли на літературу гостро полемічну, що відображає значну емоційну заангажованість авторів. Така небезсторонність вочевидь є відображенням надмірної політизації мовного питання в сучасній Україні. На щастя, є й чимало політологічної, соціологічної, психологічної літератури, яка досить об’єктивно віддзеркалює зміст пов’язаних із мовою проблем і дуже допомогла нам оцінити наявні в суспільстві пропорції і диспропорції в мовних уподобаннях і практиках громадян.

Сам колектив лабораторії являє собою мікромодель українського суспільства. Серед нас і принципово україномовні, і тільки російськомовні, хоча більшість – це двомовні особи, які легко переходять з української мови (частіше в офіційних ситуаціях) на російську (переважно в особистій сфері). Тому на початку дослідження теми за один із принципів ми поклали максимально можливу мовну нейтральність співробітників. Ми домовилися, що намагатимемося вивчати російськомовну спільноту в Україні, ставлячись до неї приблизно так само, як ставилися б, наприклад, до франкомовної спільноти у Швейцарії. Мабуть, нам це не зовсім удалося, але гадаємо, що принципів нейтральності та наукової об'єктивності в більшості випадків було дотримано.

Зміст дослідження, проте, не зводився до мовної проблематики. Мова правила за такий собі вихідний показник: кого із жителів України потрібно вважати за російськомовну особу як неодмінний критерій належності до російськомовної спільноти?

Попри позірну простоту відповіді на таке запитання – російськомовною є особа, яка розмовляє по-російському, – структура сучасного українського суспільства пропонує десятки варіантів мовних співвідношень, що спростовують можливість однозначних оцінок. Наприклад, чи є російськомовним мешканець великого міста, який з усіма спілкується російською мовою, а на вихідні їде на село до батьків і з ними розмовляє по-українському? Чи є російськомовною особа, яка під час перепису населення називає рідною українську мову, бо цією мовою спілкувалася колись у дитинстві, а тепер її практично забула? Чи є російськомовним державний службовець або викладач навчального закладу, який у побуті говорить лише по-російському, а на роботі переходить на державну українську мову?

А крім самого володіння чи використання мови, є ще й ставлення до неї, певна громадянська позиція. І хіба мало в нашому суспільстві російськомовних громадян, які висловлюються за мовну українізацію, або, навпаки, хіба мало україномовних, які люблять “усе російське” – мову, культуру – і не люблять українського?

Забігаючи наперед, зазначимо, що чітких та остаточних критеріїв російськомовності в українському суспільстві ми не виявили, а кожний критерій є ефективним лише в певному обсязі.

Питання про саму наявність російськомовної спільноти – чи є вона в Україні – має ще й таку важливу сторону – про її межі. Має йтися не лише про те, хто належить до російськомовної спільноти, а й про те, хто до неї не належить. Де закінчується російськомовна спільнота і починаються неросійськомовні. А якщо не російськомовні, то які?

Найперше, звичайно, можна говорити про спільноти кримськотатарсько-, білорусько-, румуно-, польсько-, болгарсько-, угорськомовні та багато інших. Але дослідження цих відносно невеликих спільнот, що сукупно становлять близько трьох відсотків населення країни, – це окрема соціально-психологічна проблема.

Натомість із приводу україно- і російськомовної спільнот можна поставити цілу низку запитань, на які навряд чи знайдуться однозначні відповіді. Де проходить межа між цими мовними спільнотами? Перше, що спадає на думку, – це межа між Сходом і Заходом України. Але де вона? І хіба мало в західноукраїнських містах російськомовних громадян, а в східноукраїнських містах і селах – україномовних? Чи, може, це межа між російськомовним містом і україномовним селом? Відповідні пропорції справді є, але ж є й мільйони протилежних прикладів, які ставлять під сумнів ці тенденції. І, нарешті, до якої спільноти зарахувати переважну більшість громадян України, які тою чи тою мірою використовують обидві мови і здебільшого не звертають уваги на те, якою мовою до них звертаються, вільно читають твори української і російської літератури, не пам'ятають, якою мовою було дубльовано фільм, що його вчора вони дивилися по телевізору, тощо.

Нарешті, чи російськомовне населення України – це те саме, що російськомовна спільнота в Україні?

Ситуацію ускладнює ще й та обставина, що російськомовне населення складається з двох основних груп. Перша – це етнічні українці, предки яких або вони самі перейшли на російську мову. Друга – це етнічні росіяни, що були і залишаються російськомовними.

Скидається на те, що більшість наших співгромадян належить до двомовної українсько-російської спільноти, хоча свідомо здебільшого обирає належність або до україно-, або до російськомовної спільноти. Але ж хто, як не психологи, має знати, що свідомий вибір зовсім не обов'язково означає те, що є насправді.

Щонайпереконливішою ознакою вагомості мовного питання в Україні є поділ країни на дві приблизно однакові частини за результатами низки президентських і парламентських виборів з 2004 р.

“Помаранчевою частиною” стали центрально-північні та західні регіони (16 областей і м. Київ), у яких тою чи тою мірою переважає українська мова та українська етнічна ідентичність. Натомість південно-східні регіони (АР Крим, м. Севастополь і вісім областей), де різною мірою домінує російська мова, утворили “непомаранчеву” частину.

В основі тривалого політичного і психологічного протистояння цих двох частин українського суспільства лежать мовно-ідентифікаційні відмінності. Д. Арель наполягає на тому, що поділ України відбувається за ознакою етнічної ідентичності – української або українсько-російської [Арель, 2007]. Цю тезу підтверджують дані порівняльного аналізу національно-групової ідентифікації українців і росіян в Україні [Стегний, 2007]. Водночас наявні відмінності зовсім не є однозначними: істотний вплив справляють розмаїті регіональні чинники масових настроїв [Михайлик, 2007], переживання російським населенням України внутрішнього зв’язку з Україною як батьківщиною [Городяненко, 2009; Слюсаревський, 1998]. У такому контексті за оптимальну стратегію міжетнічної взаємодії українців і росіян якраз і визнається інтеграція [Колісник, 2004], що насамперед має характеризувати відносини між україно- і російськомовною частинами суспільства.

Такий поділ – це вияв раніше описаних закономірностей стану та розвитку масової політичної свідомості в Україні [Психологія масової..., 1997, с. 42–60]. Цю свідомість найістотніше диференціюють два чинники: реформаторський (що віддзеркалює про- і антиреформаторські настрої громадян) і російський (настрої про- і антиросійські). Реформаторський чинник містить сукупність характеристик, що втілюють особливості переходу від соціалізму до капіталізму в різних аспектах, насамперед економічному та ідеологічному. Його центральною ознакою є позитивне або негативне ставлення до колгоспів. (Цікаво, що колгоспів уже немає, а у свідомості громадян вони ще є!).

Чинник російський відображає ставлення до “всього російського” – мови, культури, держави, до російських впливів у широко-

му розумінні, до союзу з Росією і т. ін., а центральною ознакою його виявляється надання переваги українській або російській мові. У такому місці мови, до речі, утілюється принципова відмінність між психологічною і соціологічною оцінкою її значення: якщо соціологи постійно фіксують невисоку позицію мови в переліку проблем, які хвилюють громадян (зазвичай десь у другій-третьій десятці), то психологічні дослідження показують насправді принципове місце мовних уподобань у визначенні політико-психологічних поглядів і настроїв.

Було зафіксовано й таку особливість: якщо загалом у змісті громадських настроїв домінує реформаторський чинник, то в передвиборні періоди на передній план виходить чинник російський. Схоже на те, що виборцям легше орієнтуватися на мовно-політичні ознаки партій і їхніх лідерів, що є більш виразними, прозорими, очевидними, ніж на економічні складові політичних програм, які масовій свідомості розуміти важче. Тому й політико-ідеологічний поділ країни на дві частини під час виборчих кампаній відбувався не за економічною, а за мовною ознакою.

Одним із показників причин такого поділу може бути надзвичайно високий коефіцієнт кореляції між рівнем поширення російської мови як рідної і часткою голосів виборців, поданих за кандидатуру В. Януковича під час переголосування другого туру президентських виборів 2004 р. та в другому турі президентських виборів 2010 р. Регіони, які голосували переважно за Януковича, виявляються й більш російськомовними.

Звичайно, не можна ототожнювати російськомовну спільноту із жителями регіонів, у яких домінує російська мова. Спільнота не збігається з відповідними територіями хоча б тому, що в цих регіонах проживає й велика частка україномовного населення, а поза ними мешкає чимало російськомовних громадян. Але загальний поділ відбувся саме за такими територіальними межами, зафіксувавши ще й істотну поляризацію поглядів, коли україномовні мешканці Півдня та Сходу голосували подібно до їхніх російськомовних сусідів, а позиції російськомовних мешканців Центру й Заходу виявилися близькими до позицій україномовного населення цих регіонів.

Ступінь російськомовності різних регіонів України за ознакою рідної мови є надзвичайно різним: від майже цілковитого до-

мінування російської мови в одних регіонах до майже цілковитого її браку – у других (див. [Дністрянський, 2006, с. 247]). Майже повністю російськомовним можна назвати місто Севастополь, де російську мову за рідну визнають понад 90% мешканців.

Переважно російськомовними є АР Крим, Донецька і Луганська області: від 69 до 77%. На території цих регіонів проживає й чимала частка україномовного населення, а в Криму істотну частину неросійськомовних становлять кримські татари. А проте в громадському житті цих регіонів російська мова є набагато більш поширеною, зокрема через те, що в міжмовному спілкуванні україномовні громадяни і кримські татари з більшою готовністю переходять на російську мову, ніж російськомовні, які здебільшого не бажають переходити на іншу мову.

Істотно російськомовними можна назвати Запорізьку, Одеську та Харківську області, де частка російськомовних (42–48%) і україномовних мешканців приблизно однакова за невеликої переваги других. Проте українська мова тут поширена здебільшого в сільській та містечковій місцевості і серед старшого покоління, натомість у великих містах і в молодіжному середовищі домінує російська мова.

Відносно російськомовними є Дніпропетровська, Миколаївська і Херсонська області (25–32%), де ще виразнішою є різниця між великими російськомовними містами і україномовним населенням провінційних місцевостей.

У центральній і північній Україні істотно або відносно російськомовними є великі міста, насамперед Київ (25%) та деякі обласні центри. Російська мова явно переважає в окремих місцевостях Сумської області (16%), де компактно проживають етнічні росіяни. Решту територій центральних і північних областей (4–10%) та західної України (1–5%) можна назвати мало або практично не російськомовними. Відтак російськомовна спільнота має різну етнолінгвістичну базу та різною мірою поширюється в тих чи тих регіонах країни.

Численні соціально-психологічні аспекти розвитку й функціонування російськомовної спільноти в Україні дістали висвітлення на сторінках цієї монографії.

Вона містить п'ять розділів. У першому здійснено теоретичний аналіз спільноти як соціально-психологічного явища, проаналі-

зовано характеристики колективного самовизначення російськомовної спільноти. У другому розділі розкрито психологічний зміст усвідомлення й переживання належності до російськомовної спільноти, ставлення до неї. Третій розділ присвячено розглядові різноманітних сторін процесу колективного самовизначення російськомовної спільноти. У четвертому розділі йдеться про проблеми соціально-психологічної адаптації російськомовних жителів України. У п'ятому розділі зроблено спробу розкрити зміст психологічних засобів допомоги російськомовним громадянам, які потерпають через переживання загроз їхній ідентичності або недостатню соціально-психологічну адаптацію до сучасних умов.

1 Спільнота як соціально-психологічне явище

1.1. Спільнота в категоріальному просторі соціальної психології

У визначенні змісту категорії “спільнота” дослідники найчастіше орієнтуються на поняття *соціальної групи*, зіставляючи, порівнюючи й визначаючи їх одну через одну або, навпаки, уникаючи прямого зіставлення і трактуючи їхнє співвідношення або як неістотне, або як саме собою зрозуміле. Спільноту розуміють, наприклад, як варіант соціальної групи [Сушков, 2008] або як велику соціальну групу [Кононов, 2000, с. 45; Шкаратан, Ястребов, 2008].

Якщо поняття соціальної групи взяти за базову категорію системи соціально-психологічних понять (а до цього спонукає, так би

мовити, об'єктивний стан справ, оскільки в абсолютній більшості досліджень ідеться саме про соціальні групи), то напрошується думка, що спільнота є більш чи менш специфічним варіантом соціальної групи, принаймні належить до розряду великих соціальних груп [Сушков, 2008, с. 227].

Онтологічною підставою виникнення й існування спільноти є наявність специфічно об'єднаної сукупності людських індивідів, між якими усталилася певна *спільність*, на відміну від інших спільнот або інших сукупностей людей, що не становлять спільноти. У цьому розумінні спільність відображає характер такого єднання, принципи співіснування індивідів, що роблять їх спільнотою, психологічний зміст стосунків між людьми, які є або стають членами спільноти.

Про спільноту можна сказати, що вона є частиною *соціального середовища*, або що вона і є соціальним середовищем, або що вона є специфічною формою соціального середовища, у якій те постає перед людиною.

Десь до третього варіанта тяжіють погляди на спільноту Дж. Міда, згідно з якими перебування в спільноті вчить людину реагувати на себе саму соціально, уможливує для неї здатність викликати в собі реакцію спільноти як цілого і на цій основі опанувати “дух” спільноти. Адекватність і доцільність людської поведінки визначається тим, як на неї реагує спільнота. Загальний шаблон соціальної або групової поведінки відображається у відповідних поставах залучених до спільноти індивідів. А цей шаблон завжди стосується широкого соціального середовища, контексту соціальних стосунків [Мід, 2000, с. 240–247].

Очевидно, спільнота постає щодо індивіда формою організації соціального середовища, у якому він перебуває, до якого належить і до якого певним чином устосунковується. Соціальне середовище структурується “об'єктивно” в результаті більш-менш тривалого поступального розвитку і може набувати характеру спільноти за умови суб'єктивного відображення певних його сторін, фрагментів, характеристик індивідами, які до нього належать.

У соціально-психологічних дослідженнях спільнота найчастіше ототожнюється, порівнюється, зіставляється з *масою* (а часом і протиставляється їй).

Так, за Б. Грушиним, кожна маса – це реальна, природна спільнота, а не просто множина індивідів [Грушин, 1987, с. 209]. Де-що суперечливішим є співвідношення цих категорій у Б. Паригіна: з одного боку, згідно з наведеною ним класифікацією, масова психологія (а отже, і маса як її суб'єкт) входять до макроспільнот як одного з трьох розрядів спільнот узагалі – поряд із міди- та мікроспільнотами, а з другого – соціально-психологічна інтеграція спільноти зумовлюється процесами двох видів або рівнів – поряд із лідерством ще й стихійним рухом мас [Парыгин, 1999, с. 235–237, 252–296]. Виходить, що маса, її стихійний рух, а отже, і сукупність відповідних психологічних явищ мають творити й забезпечувати основу поставання та існування будь-якої спільноти.

За очевидне слід визнати те, що на сьогодні співвідношення категорій “спільнота” і “маса” визначальним чином не було проаналізоване, а тим паче не стало значущою характеристикою категоріального апарату соціальної психології. Найбільш адекватним, проте, видається таке відношення між цими категоріями, згідно з яким між масою і спільнотою можливими є дуже різноманітні просторово-часові та логічно-змістові зв'язки. Між ними не буває однозначно чітких, абсолютних бар'єрів: маса і спільнота можуть як досить істотно відрізнятись між собою, так і виявлятися дуже близькими, навіть тотожними. Мають, існують маси, яким ніколи не судилося перетворитися на спільноту, але більшості мас, які є в людському середовищі, потенційно властиво ставати спільнотою в разі виникнення певних умов.

Так само є спільноти, що можуть видаватися безумовними й “вічними”; але якщо зважити на історичну відносність будь-яких соціальних об'єднань, то завжди можна наполягати на тимчасовості існування кожної, навіть найзгуртованішої, спільноти. Більшість же спільнот тою чи тою мірою коливається в просторі між своїм спільнотним існуванням та самоусвідомленням і тенденцією до втрати внутрішньоспільнотних зв'язків та перетворення на неорганізовану масу.

Якщо розглядати спільноту максимально широко як будь-яку сукупність людських індивідів, то логічним є висновок, що *суспільство* (найчастіше під цим розуміється населення певної країни) – це один із різновидів спільноти.

У поглядах на ці явища найчастіше конкурують два розуміння – політичне та етнічне. Б. Грушин називає суспільство соціальною спільнотою [Грушин, 1987, с. 122–128]. У Б. Паригіна спільнотою, серед багатьох інших, є також і народ та нація [Парыгин, 1999, с. 230]. Д. Шнаппер характеризує націю як спільноту громадян [Шнаппер, 2007]. І. Кононов називає етнос соціальною спільнотою і розширює його зміст до етнотериторіальної спільноти [Кононов, 2000, с. 4, 54].

У нашому контексті не є принциповим питання про те, якою – етнічною чи політичною – спільнотою є суспільство, бо головне – чи є воно власне спільнотою. Якщо погодитися з максимально широким трактуванням категорії “спільнота”, прирівнявши її до соціальної сукупності, об’єднання людей, то суспільство справді треба розуміти як один із різновидів спільноти (серед багатьох інших). Якщо ж намагатися надати спільноті специфічного соціально-психологічного змісту та знайти для неї окреме місце в категоріальній мережі соціальної психології, то доцільніше було б розвести ці два поняття, поклавши, по-перше, що суспільство не є спільнотою або є не зовсім спільнотою, по-друге, що спільнота є частиною, елементом, стороною суспільної структури, але також і явищем міжсуспільним.

Яскравим прикладом тут можуть бути мовні спільноти. Наприклад, російськомовна спільнота в сучасному російському суспільстві охоплює, залежно від критеріїв, якщо не майже всіх, то, безумовно, цілковиту більшість громадян. Представники такої самої спільноти становлять істотну частину багатьох пострадянських (у тому числі й українського) суспільств. Водночас можна вести мову про російськомовну спільноту як міжнародну структуру, що поширюється на багато інших країн.

Отож не варто ототожнювати спільноту і суспільство, натомість більш-менш чітко окреслення їхніх співвідношень у багатьох випадках є принциповим. І тут можна погодитися з І. Кононовим у тому, що спільнота – це не суспільство [Кононов, 2000, с. 45–46], а радше специфічна частина одного або двох, кількох, багатьох суспільств.

Порівняно важче розрізнити зміст категорій спільнота і *громада*, що обидві є варіантами великої соціальної групи. Вони лише віднедавна актуалізувалися в україномовному контексті як спорід-

нені терміни, що конкурують між собою і часом нечітко розпізнаються як відмінні своїми значеннями.

Видається доцільним в основу розрізнення їх покласти таку ознаку, як ступінь єднання членів групи в спільній життєдіяльності. Назагал громада має конкретніші й виразніші зміст та обсяг, постаючи як цілком реальна соціальна група – частіше велика, рідше середня. За багатьма параметрами соціально-психологічні аспекти розуміння громади перетинаються з правовими. Натомість спільнота відрізняється від громади меншою кількісною, просторовою, формально-правовою визначеністю. Її наявність більшою мірою спирається на суб'єктивні бажання й прагнення осіб, що до неї належать. За Б. Андерсоном, така спільнота є уявною, коли вона більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями [Андерсон, 2001, с. 23].

Не є спільнота й *малою групою* – у цьому теж доречно погодитися з твердженням І. Кононова [Кононов, 2000, с. 45–46]. Водночас між спільнотою і малою групою немає і не може бути непрорідних бар'єрів, а проте істотне ототожнення їх не має наукового сенсу. Це соціальні одиниці надто різного рівня, і між соціально-психологічними процесами всередині них є принципові змістові відмінності.

Можна припустити, що зв'язки, які складаються між малою групою і спільнотою, назагал підлягають тим самим закономірностям, що й зв'язки між малою групою і ширшими соціальними структурами. Із цього погляду доречним видається питання про те, чи входять малі групи до спільноти як її частини і чи складається спільнота з малих груп. На відміну від більшості інших великих соціальних груп, які доволі очевидно поділяються на малі групи або становлять їхню сукупність, спільнота не так виразно постає як об'єднання малих груп. З одного боку, ці малі групи можуть цілком реально існувати нібито в складі спільноти, але з другого – їхні соціально-психологічні функції малою мірою (або й жодною) пов'язані з функціонуванням спільноти. Мала група і спільнота співіснують ніби в єдиному просторі, але в різних площинах.

Організацію традиційно розглядають як соціальну групу “середнього” розміру (вона не є ні малою – між членами якої відбуваються постійні безпосередні контакти, ні великою – зв'язки між членами якої мають опосередкований характер, а безпосередні кон-

такти є лише випадковими). Члени організації не перебувають між собою в обов'язковій безпосередній взаємодії, але цю взаємодію зумовлено функціонально, і так само функціонально спричиненою є й більшість безпосередніх контактів (хоча частина їх може мати й випадковий характер).

Спільноту та організацію зближує те, що належність до кожної з них є більш чи менш значущою властивістю індивідуального буття та істотно переживається окремою особою. Натомість найпомітнішу відмінність становить різний ступінь обов'язковості, “примусовості” входження особи до спільноти або організації і виконання нею відповідних функцій: в організації такий рівень є вочевидь вищим.

Колективний суб'єкт – це ще одна соціально-психологічна категорія, на тлі якої увиразнення змісту спільноти дає змогу чіткіше окреслити її суть і межі.

З-поміж трьох головних ознак колективного суб'єкта, виділених О. Брушлинським, – взаємопов'язаності і взаємозалежності індивідів, спільної діяльності, саморефлексії, почуття та образу Ми [Психологія..., 2002, с. 60–66] – легше виявляються, аналізуються в дослідженнях і визнаються за первинні перші дві. Натомість третя ознака – здатність до саморефлексії, наявність почуття та образу Ми – розцінюється як доконечний об'єктивний наслідок відбування й перебігу перших двох.

Такий стан речей, очевидно, стосується більшості різновидів людських об'єднань, які можуть трактуватися як колективні суб'єкти. Специфіку спільноти в цьому контексті віддзеркалює та обставина, що саме третю ознаку можна розглядати як визначальну, центральну складову в питанні про саму наявність спільноти. Взаємопов'язаність і взаємозалежність та виконання спільної діяльності хоч і мають місце, проте не мусять бути цілком очевидними як для членів спільноти, так і для сторонніх спостерігачів.

Така констатація дає підстави характеризувати спільноту як, сказати б, дуже “суб'єктивного” колективного суб'єкта, існування якого ґрунтується на переживанні належними до нього індивідами своєї колективної спільності, єдності, психологічної близькості. Водночас при цьому не досить сильними виявляються такі характеристики колективного суб'єкта, як спільна діяльність, інтенсивна взаємодія, здатність до активних дій і протидій, мобілізаційна гото-

вність. Звичайно, за певних умов ці властивості можуть істотно посилюватися, але в умовах звичайного, не збуреного додатковими чинниками існування спільноти вони є радше слабкими й невиразними.

Нелегко знайти специфічні для спільнот підстави їхньої *класифікації*. У наявних класифікаціях соціальних груп спільноти або розглядаються як один із видів (тобто не наділяються виразно самостійним статусом), або не згадуються зовсім.

Як і щодо будь-якої соціальної групи найпершою ознакою, за якою можна класифікувати спільноти, виявляється їхній обсяг, розмір, величина. Традиційно групи поділяються на великі і малі, часом до них додаються ще й середні. Аналогічний поділ, мабуть, може бути застосовано й до спільнот, але з певними застереженнями.

По-перше, порівняно з іншими соціальними групами спільнота не може бути малою групою. Відтак її нижня кількісна межа може починатися десь на рівні кількох десятків осіб, проте спільноти такого розміру є радше рідкісними, хоча теоретично і зрідка практично вони, звичайно, можуть існувати.

По-друге, що стосується максимального розміру спільноти, то його також не можна визначити більш-менш докладно, в усякому разі варто припустити, що спільнота ніколи не охоплює всіх членів певного соціуму – суспільства, людства і т. ін., інакше вона не була б спільнотою – специфічною сукупністю індивідів.

Отже, виходить, що спільнота не є ні малою, ні максимально великою групою.

Але оскільки кількість членів спільноти є її невід’ємною, хоч і майже ніколи чітко не встановлюваною ознакою, то можна гадати, що порівняння між собою обсягів різних спільнот дало б у підсумку поділ їх на спільноти великі, середні і малі. Важливо, проте, зазначити, що в оцінці спільнот окремою особою або кількома, багатьма чи більшістю її членів важить не так об’єктивна величина спільноти, як її суб’єктивна оцінка, загальне враження від належності до численної чи не дуже численної спільноти. Відтак і самі терміни “численна” або “нечисленна” видаються більш адекватними для оцінки обсягу спільноти, ніж “велика” або “мала”.

Говорять також про спільноти реальні і номінальні (умовні). О. Шкаратан і Г. Ястребов, ототожнюючи спільноти з великими

соціальними групами, називають їх розмитими топологічними множинами, що не мають чітких меж і переходять одна в одну. Номінальні (статистичні) спільноти не передбачають обов'язкових і безпосередніх зв'язків між індивідами, не розкривають сутнісної сторони їхніх стосунків. Натомість спільноти реальні характеризуються спільністю умов існування, причинно взаємопов'язаними подібними формами діяльності в різних сферах життя, спільними соціальними нормами й цінностями, стилем життя, гомогенністю за основними статусними характеристиками, здатністю до самовідтворення, специфічною сукупністю соціальних зв'язків [Шкаратан, Ястребов, 2008].

Реальна велика група передбачає наявність більш-менш постійних та істотно зумовлених взаємодій між її членами – почасти безпосередніх, а здебільшого опосередкованих, проте не випадкових. Функціонування такої великої групи має підпорядковуватися певним закономірностям, що спонукають її представників до спільних або подібних колективних уявлень, міркувань, реакцій, дій, поведінки.

Проблема з визначенням реальної великої групи полягає, зокрема, у тому, що члени такої групи мають творити досить щільне і замкнуте середовище, до якого мало проникають представники інших реальних груп. Бо що більше така група розчиняється неналежними до неї особами, то більше вона втрачає характер реальної і перетворюється на номінальну.

Така “дуже реальна” група, члени якої займають чітку територію і серед яких немає або дуже мало є представників інших груп, може називатися спільнотою, але їй радше пасує назва “грумада” (особливо в тому разі, коли вона існує довго й постійно). А що спільнота має бути частиною соціуму, але не всім соціумом, то вона не може бути такою собі “гіперреальною”.

Узагальнюючи, можна сказати, що спільнота як соціальна група може бути і реальною, і номінальною, займає місце в просторі між цими полярними характеристиками, але при цьому ніколи не досягає ні полюса реальності, ні полюса номінальності. Монолітна група, яка не має у своєму складі іншорідних представників, є цілісним соціумом, грумадою, але не може бути спільнотою як частиною певного соціуму. Із другого боку, велика група, виділена за умовною ознакою, на підставі якої між її носіями не виникає жод-

них більш-менш значущих соціальних або психологічних зв'язків, також не стає спільнотою.

У Б. Поршнева знаходимо поділ спільнот за часовою ознакою на довготривалі і короткочасні, до яких додаються ще й такі собі “ефемерні” спільноти [Поршнев, 1979, с. 84–85]. В останньому разі автор вочевидь виходить за межі обраної підстави: суть ефемерних спільнот радше не в істотній короткочасності їхнього існування, а в змісті й характері психологічних зв'язків, які об'єднують між собою індивідів.

Зрозуміло, що такий часовий поділ залежить від обраного історичного масштабу. Скажімо, відомий поділ людей на стани землеробів, воїнів і жерців зберігався протягом усього історичного часу людської цивілізації. Натомість спільнота християн існує “всього” дві тисячі років. Спільнота прихильників ансамблю “Beatles” – явище кількох десятиріч. А спільнота глядачів якогонебудь телесеріалу обмежується часом його показу.

Наступна низка ознак (у принципі, також нескінченна, але в реальному житті – просто дуже велика, хоча й кількісно обмежена) стосується не спільноти як такої, а кожної окремої особи. Згідно з такими ознаками, цю особу можна або не можна зарахувати до певної спільноти, вона має підстави входити до неї або не має їх.

Найпоширеніші ознаки можна поділити на чотири групи.

Біосоціальні ознаки за своєю суттю є, власне, біологічними, але утворення на їхній основі відповідних спільнот має все-таки соціальні або соціально-історичні причини. Це ознаки статеві (чоловіки і жінки), вікові (діти, підлітки і дорослі, молодь, особи середнього, зрілого, старшого, літнього, похилого віку тощо), расові (чотири-сім основних та кілька десятків мішаних і перехідних рас).

Суспільно-історичні спільноти – ті, що склалися як результат тривалого історичного розвитку суспільства, – етнічні, національні, територіальні.

Третя група ознак стосується змісту людської життєдіяльності: це діяльнісні ознаки. Насамперед ідеться про спільноти професійні, а також культурні, освітні тощо.

Культурні й освітні характеристики тягнуть і до четвертої групи ознак, які загалом можна було б назвати ціннісно-орієнтаційними. У цьому контексті люди об'єднуються в спільноти залежно від спільних, подібних, однакових цінностей, на які вони

орієнтуються, яким надають перевагу. Це можуть бути цінності культурно-освітні та світоглядно-ідеологічні, вони можуть стосуватися релігійних або політичних уподобань, ставлення до традицій і новацій тощо.

У такому контексті своєрідним виявляється місце мовних спільнот: вони можуть належати і до суспільно-історичних (мова етнічної групи, територіальної громади), і до культурних або професійних (коли у відповідному середовищі функціонує певна мова, що вирізняє його представників), і до ціннісно-орієнтаційних (мається на увазі ціннісно зумовлене надання переваги одній мові над іншими, що перетворюється на чинник суб'єктивного самовизначення).

Наступна класифікація спільнот стосується рівня їхнього функціонування. Так, спираючись на характер внутрішньогрупових зв'язків, Г. Дилигенський виділяє рівні групової спільноти: типологічний (за спільними для членів групи ознаками); ідентифікаційний (за змістом групової самосвідомості); рівень солідарності (що має означати значуще для членів спільноти переживання та обстоювання своєї колективної єдності) [Дилигенський, 1996, с. 279–280].

Типологічні спільноти назагал дещо подібні до номінальних, але в цьому разі спільноти виділяються за ознаками, які мають соціально визнане значення. Це ознаки, на які люди більшою чи меншою мірою звертають увагу під час спілкування, у процесі взаємного оцінювання і т. ін. Однією з таких ознак буває мова, якою говорить особа, особливо у дво- та багатомовних середовищах (як, наприклад, українська або російська мова в Україні).

Ідентифікаційні спільноти – це ті, для членів яких посідання базової, визначальної, спільнототвірної ознаки є суб'єктивно значущим. Власне, і сама спільнота виникає тоді, коли таких її представників є достатньо велика (критична) кількість. Межа між спільнотами типологічними та ідентифікаційними є малопомітною. Якщо на певну ознаку звертають увагу, якщо її наявність стає фактом соціальної комунікації, то це різко підвищує ймовірність і доконечність набуття нею суб'єктивної значущості для її носіїв. (Доволі очевидною є, наприклад, важливість російської мови для більшості її носіїв у сучасній Україні).

Третій рівень – це спільноти солідарні. Вони з'являються тоді, коли між носіями головної ознаки виникають відносини спіль-

ності, спільних інтересів, потреба діяти разом заради підтримки, збереження, захисту, розвитку спільноти. Одним із важливих чинників утворення такої спільноти може бути її протиставлення решті соціуму, обструкція з боку соціального оточення, обмеження або, навпаки, усвідомлення представниками спільноти своєї винятковості, виконання спільнотою важливої місії в соціумі. (Ось і мовний чинник є сьогодні одним із найпотужніших у процесі соціально-політичного структурування українського суспільства).

Узагальнюючи погляди на спільноту, можна висувати, що за *спільноту* слід уважати відносно велику (численну) номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатнього критичного рівня.

Так, в українському суспільстві істотне поширення має російськомовність. Російськомовні громадяни становлять велику частину українського соціуму і можуть розглядатися як номінальна велика соціальна група. Чи є або чи стає ця група власне спільнотою, залежить від багатьох чинників, насамперед від того, наскільки великою є частка її представників – тих, для кого російська мова – це суб'єктивно значуща ознака. Ця обставина визначається як місцем російськомовної групи в соціумі, так і ставленням до неї решти суспільства.

Для розуміння соціально-психологічної природи російськомовної спільноти в Україні принциповим є те, як окрема особа співвідноситься із сукупністю російськомовних громадян, як її ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові особливості визначаються належністю до цієї спільноти, зумовлюються участю в її функціонуванні, стають персональним внеском у життєдіяльність спільноти. Таке поєднання поодиноких переживань суб'єктивної значущості в колективний феномен стає можливим на основі, по-перше, спільності життєво важливих інтересів, які можуть задовольнятися лише або переважно в умовах колективного усвідомлення та обстоювання їх; по-друге, можливої квазіспільності інтересів, зумовленої протистоянням інших мовних груп; по-третє, наявності в членів російськомовної спільноти колективної ідентичності.

1.2. Структурно-процесуальні параметри колективного самовизначення російськомовної спільноти

Спільнотне самовизначення, та й саме існування спільноти стають можливими завдяки наявності певної мінімально достатньої кількості членів, які ідентифікують себе зі спільнотою, а крім цього, перебувають одні з одними в процесі якоїсь, бодай тільки опосередкованої, *взаємодії*.

Що більшою серед цих актів взаємодії є питома вага прямих, безпосередніх контактів, то реальнішою і зримішою є спільнота. Проте якщо такі контакти досягають певної критичної величини, то спільнота поступово набуває рис більш реальної соціальної групи і позбувається характеристик, які роблять її власне спільнотою в прийнятому нами розумінні.

Тому слід припустити, що для взаємодії членів російськомовної спільноти характерними є не тільки безпосередні реальні контакти між її членами, а й контакти *уявно-опосередковані*, умовно-символічні, що визначають основний зміст спілкування в межах спільноти.

Проте опосередковані контакти не можуть існувати лише як чисті абстракції, бо в такому разі наявність їх стає надто ілюзорною, “вигаданою”. Насправді в російськомовній спільноті вони досягають високого рівня психологічної інтенсивності, набувають значної ефективності.

Це стає можливим завдяки тому, що в їхній основі лежать *обмінні процеси*, суть яких полягає в обміні символічними змістами й сенсами. На основі безперервного і різноспрямованого обміну твориться інтерсуб’єктивний простір, у якому спільно перебувають усі учасники інтерсуб’єктивних взаємодій [Васютинський, 2005, с. 64–82]. Такі обмінні процеси на рівні російськомовної спільноти набувають транссоціетального характеру, великою мірою символізують і забезпечують вихід особи в транссоціетальні сфери буття [там само, с. 372–391].

Пошук колективної основи інтерсуб'єктивності у вітчизняній психологічній традиції найчастіше зводився до аналізу *спільної діяльності*, що набув найґрунтовнішої методологічної розробки в межах діяльнісного підходу О. Леонт'єва [Леонт'єв, 2004] та його численних послідовників, а також і в багатьох суміжних радянських і пострадянських теоріях.

Пояснення психологічних засад спільної діяльності як простору міжособових взаємодій опинилося в центрі уваги засновника етнометодологічного підходу Г. Гарфінкеля, для якого одним із засадничих процесів людського співіснування стала безперервна реалізація узгодженої діяльності повсякденного життя разом з узвичаєними, конкретними способами цієї реалізації, що засвоюються, застосовуються й приймаються як належне членами суспільства [Гарфінкел, 2005]. Якщо з теоретичних положень Гарфінкеля вичленувати насамперед ті, що стосуються психологічних основ людського співбуття, то в такому контексті увиразнюються умовно-символічні характеристики спільних дій і взаємодій. Відтак спільна діяльність або, радше, спільна активність членів російськомовної спільноти набуває достатньо виразного змісту для того, щоб написати цій спільноті психологічно відчутний модус існування.

Такі відображувані членами російськомовної спільноти змісти їхньої спільної активності в колективному просторі правлять для них за підґрунтя відчуження й переживання реальності їхніх соціальних *взаємозв'язків*. Що більше російськомовна особа сприймає та усвідомлює свою причетність до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності, то інтенсивніше цей простір захоплює її індивідуальний суб'єктивний простір, приєднує його до себе.

Цей простір і зв'язки в ньому між уявними партнерами по російськомовній спільноті мають, звичайно, різний рівень суб'єктивної реальності, але їхня суб'єктивна значущість часом може бути настільки вагомою, що ідеальні взаємозв'язки набувають характеру взаємовпливу, а відтак іще сильніше структурують цю спільноту.

Організація співжиття є іманентною характеристикою будь-яких соціальних процесів. Можна сказати інакше: їхня суть великою мірою полягає і втілюється в організації колективного буття або в організації індивідуальних суб'єктів у процесі творення колективної суб'єктності.

Очевидно, передумовою організаційних процесів у межах російськомовної спільноти є наявність *спільного простору*, де стають можливими ті чи ті форми взаємодії, контактів між її членами. Перебування в такому спільному просторі передбачає й забезпечує утворення і наявність спільних умов існування – спільних у двох розуміннях: початково подібних умов, що апріорі сприяє потенційному гуртуванню окремих індивідів у російськомовну спільноту, а далі – спільних як взаємозалежних, взаємовизначних, коли умови існування одних членів російськомовної спільноти визначаються поведінкою інших, і навпаки.

Перебіг і зміст *повсякденної життєдіяльності* щонайістотніше зумовлюють характер незліченно-нескінченних ситуацій взаємодії між членами російськомовної спільноти. Можна сказати, що повсякденна життєдіяльність складається з таких ситуацій, але водночас вона їх і породжує. У змісті кожної такої ситуації химерно поєднуються елементи, що виникли під дією істотних змістових чинників життєдіяльності, та елементи минулі й хвиливі, зумовлені поточними умовами взаємодії.

Ці закономірності, доволі очевидні в реально-груповому контексті, набувають інакшого вигляду, коли йдеться про спільноту. Вони нерідко видаються досить абстрактними, умоглядними, відстороненими від реального контексту внутрішньоспільнотної взаємодії. А проте такі процеси організації російськомовної спільноти відбуваються, мають місце, і хоча вони важко піддаються прямій фіксації та реєстрації, але доволі переконливими виявляються результати їхньої дії, що проявляються хоча б у вигляді внутрішньо- і зовнішньоспільнотної просторово-часової динаміки.

Організаційні процеси в російськомовній спільноті відбуваються нібито незалежно від індивідуальної і навіть колективної волі її членів, але водночас непомітно й невідчутно для них ці процеси зумовлюються складноструктурованими чинниками, що діють і всередині, і поза спільнотою і цією сукупною дією регулюють спільнотні процеси як складову широкої загальносуспільної системи. Цілокупність таких організаційно-інтеракційних процесів на різних рівнях функціонування російськомовної спільноти творить притаманний її членам *спосіб життя* і модулює стиль їхньої життєдіяльності.

Спільний спосіб життя виявляється щонайважливішою ознакою спільнотного самовизначення. Але водночас спільний або подібний спосіб життя є однією з вихідних підстав єднання індивідів у спільноту. Таким чином, отримуємо типову для соціально-психологічних явищ діалектику причини і наслідку: однаковий спосіб життя гуртує російськомовних осіб у російськомовну спільноту, а процеси організації цієї спільноти ще більше посилюють і розвивають їхній спільний спосіб життя.

Усталений спосіб буття, проживання якого гуртує членів російськомовної спільноти, передбачає повсякчасне узгодження їхніх дій, намірів, думок. Таке узгодження лежить в основі *впорядкування* процесів соціальної реальності, яке, як пишуть Г. Малюченко і В. Смирнов, моделює цю реальність у просторі між хаотичною непередбачуваністю подій і їхньою механістичною детермінацією [Малюченко, Смирнов, 2006]. Наближення до полюса хаотичності означає можливе руйнування спільноти, нівелювання її як соціальної структури, а зсув у напрямі механістичності перетворює її на неадекватно жорстку структуру, через що вона втрачає свої спільнотні характеристики і може зовсім завмерти у своєму функціонуванні.

Організаційні процеси в спільноті великою мірою набувають характеру *самоорганізації*. Російськомовна спільнота важко конструюється як чітко окреслений суб'єкт організаційних намагань, але неявно прагне це робити. Такі намагання рідко мають вигляд внутрішніх самопороджень і самоспонувань, а частіше стають відповіддю на організаційні тенденції, що надходять іззовні – від інших соціальних груп або загальнішої соціальної системи.

В очах багатьох членів російськомовної спільноти процеси самоорганізації набувають вигляду різного роду *регламентацій*, які пропонують членам спільноти типові або однакові норми й зобов'язання. Прагнення знаходити такі регламентації і підлягати їм великою мірою означає пошук суб'єктів, на яких можна покласти відповідні функції лідерства й керівництва.

Активність самих пересічних членів російськомовної спільноти в межах організаційних процесів найвиразніше набуває характеру *адаптації* (або дезадаптації) до тих тенденцій і змін, що вносяться в спільноту і сприймаються її членами як певне напруження в просторі їхніх взаємодій. Дезадаптація щодо відносно абстракт-

них спільнотних впливів, якщо вона сприймається чи переживається, є мало придатною для вироблення позитивної мотивації саморозвитку в напрямі її подолання, на відміну від дезадаптації в більш реальному соціальному оточенні, із вимогами якого особа більшою мірою мусить рахуватися. Ще один варіант – пасивна адаптація – може означати непомічання тенденцій, які вимагають певних змін, або таку уявну трансформацію змісту цих тенденцій, що видається особі безпроблемною, переконує її в непотрібності зовнішньої чи внутрішньої активності.

Результатом організаційних процесів у російськомовній спільноті має бути організаційна *структура*. Така структура в спільнотному просторі утворюється радше як сукупність тенденцій, функціонування яких має мало або помірно відчутний характер. Це, зокрема, дається взнаки в установленні таких організаційно значущих стосунків, як *співпраця* і *конкуренція*. Будучи надзвичайно важливими в реальних міжособових та групових взаємодіях, у спільнотному просторі ці модальності взаємодії простежуються мінімально, посилюючись у ситуаціях спорадичних реально значущих взаємодій між членами російськомовної спільноти або поза нею і не маючи психологічно істотної питомої ваги в змісті уявно опосередкованих контактів, які переважають у цій спільноті.

Характеристики простору спільнотного самовизначення означають, зокрема, безперервне й значуще насичення його найрізноманітнішою *інформацією*, що надходить із безлічі джерел, його включеність у широкий інформаційний (культурний, ментальний тощо) контекст. Із цього погляду внутрішньоспільнотні джерела є, як правило, відносно менш продуктивними порівняно із джерелами інформації з-поза спільноти, з усього навколишнього середовища.

Але і внутрішньо-, і зовнішньоспільнотні інформаційні впливи, аби вони виявилися ефективними, має бути відображено окремим суб'єктом, а радше достатньою сукупністю їх як членів російськомовної спільноти, і лише в такому разі можна очікувати, що ці впливи відіграють більш чи менш значущу роль у процесі самовизначення цієї спільноти.

Існування соціуму як структури величезною мірою ґрунтується на обігу інформації, процесах *інформаційних обмінів* на різних його рівнях. Порівняно виразнішими складовими цих обмінно-інформаційних процесів є сукупність індивідуальних суб'єктів,

об'єднаних певною мережею, і засоби – ідеальні та матеріальні – взаємного передавання та сприймання інформації.

Менш помітною, але з психологічного погляду найбільш значущою є комунікативно-інтерактивна сторона обміну інформацією, суть якої полягає в тому, що окремі російськомовні особи не є ізольованими інстанціями, які спорадично або постійно контактують між собою, обмінюючись інформацією, а що ці обмінно-інформаційні процеси фактично є проявом їхньої спільної активності.

В умовах істотної опосередкованості взаємодій у російськомовній спільноті суттєво нівелюється значення присутності індивідуальних суб'єктів і наявності технологічних засобів комунікації між ними. Натомість посилюються символічно-комунікативні сторони обміну інформацією або, іншими словами, обмінно-інформаційні процеси в російськомовній спільноті увиразнюються для індивідів своєю символічною стороною, яка й так назагал становить психологічну основу їхнього прилучення до спільноти.

Загалом можна сказати, що російськомовна особа перебуває в складноструктурованому *інформаційному полі*, із якого до неї надходить величезний масив інформації, співтворцем якого вона сама почасти стає. У цьому інформаційному полі переплітається інформація і спільнотного, і позаспільнотного змісту, і навряд чи особа відбирає її за принципом відношення інформації до російськомовної спільноти. Вона засвоює інформацію залежно від власних потреб та орієнтацій, а вже її спільнотний чи неспільнотний характер визначається тим, наскільки потреби й орієнтації російськомовної особи прив'язано чи то до російськомовної спільноти, чи то до позаспільнотних чинників.

Своєрідним результатом усієї сукупності міжособових взаємодій у російськомовній спільноті, організаційних процесів та інформаційних обмінів стає *колективний світогляд* її членів.

В основі такого світогляду лежать колективні уявлення за Е. Дюркгаймом [Дюркгейм, 1995] або соціальні уявлення за С. Московічі [Московичи, 1996, 1998], які набувають у соціумі істотної змістової вагомості і часової тривкості, завдяки чому постають перед окремою особою як непорушні факти суспільного життя. А це має означати, що коли такі колективні уявлення сприймаються більшістю членів російськомовної спільноти як цілковито істин-

ні, єдино правильні, такі, що не підлягають жодному сумніву, і вони, відповідно, використовують і втілюють їх у своїй повсякденній життєдіяльності, то в цілокупному вияві такі уявлення знову набувають статусу складових колективного світобачення. У такий спосіб забезпечується постійне самовідтворення й самовідновлення колективного світогляду.

Однією з форм колективного світогляду, найбільш придатною і звичною для соціологічного вивчення, є *громадська думка*. За соціологічним змістом вона насамперед являє собою більш чи менш виразно сформульовані й артикульовані оцінні думки-гадки, перелік та кількісну поширеність їх, які фіксують оцінні постави членів соціуму з тих чи тих питань.

Проте громадська думка має й глибше підґрунтя, яке важче піддається аналізу і зачіпає базальні компоненти й рівні колективної свідомості. Тут соціологічний аналіз має доповнюватися аналізом психологічним. Проблема полягає в тому, що психологія диспонує методами проникнення в змісти індивідуальної психіки, а от на рівні колективних явищ психологічні висновки часто-густо виявляються надто абстрактними й алегоричними.

Такий стан справ істотно зумовлюється щонайважливішою характеристикою людської свідомості, якою є *символічність*. Якщо пам'ятати про таку базальну властивість індивідуальної свідомості, як опосередкованість, вихід за межі чуттєвого, безпосередньо даного, то немає інших характеристик, крім символічності, якими можна було б охарактеризувати її зміст.

Не меншою мірою це стосується й свідомості колективної, символічний характер якої має особливе значення для поставання та існування й російськомовної спільноти. Якщо в більш реальних соціальних групах є очевидніші підстави для об'єднання індивідів у їхніх межах, то спільнотний контекст такого єднання щонайбільшою мірою, коли не цілковито визначається умовно-символічним єднанням російськомовних осіб. І якщо головною підставою об'єднання індивідів у російськомовну спільноту виявляються їхні спільні, однакові, подібні уявлення, то саме ці уявлення й становлять символічну основу структурування такої спільноти.

Вироблення членами російськомовної спільноти спільних цінностей може набувати, зокрема, форми *спільних ідеалів* як уявлень про можливий і бажаний розвиток спільноти. Такі ідеали зви-

чайно постають досить відчутно й зримо у вигляді гасел, закликів, прогнозів, планів, програм. Водночас вони можуть функціонувати й абстрактніше, утілюючись радше в індивідуальних варіантах розуміння та плекання їхнього змісту. Спільні ідеали в російськомовній спільноті – це певна сукупність індивідуальних уявлень про спільні з іншими членами спільноти ідеали, проте завдяки дії раніше описаних організаційних та інформаційних чинників зміст переважної більшості таких індивідуальних ідеалів виявляється досить близьким і подібним.

Важливим світоглядним елементом простору спільнотного самовизначення є *спільні вірування*. Відповідні ідеї творить суспільство, що його С. Московічі назвав “машиною, яка творить богів”. Взаємні вірування зібраних разом індивідів скріплюють частини спільноти як будівельний розчин, що цементує каміння. Вірування набувають постаті традиції [Московічі, 1996, с. 154–161; Московічі, 1998, с. 53–110].

Вірування трактуються двояко: або як сукупність поглядів, яким немає переконливих підтверджень у повсякденно пізнаваній дійсності, а тому вони є радше розпливчастими й ефемерними, або як досить ґрунтовні переконання, більш чи менш упорядкована сукупність поглядів на світ. В обох цих можливих варіантах спільні вірування членів російськомовної спільноти характеризуються відносною усталеністю і, водночас, певною химерністю та ілюзорністю їхнього змісту.

Доволі високий ступінь ілюзорності властивий і *спільним нормам*, що виробляються в процесі опосередкованих взаємодій та одночасно ці взаємодії регулюють. Спільні норми, виробляючись у певному середовищі, поступово набувають статусу норм соціальних.

Про російськомовну спільноту можна, зокрема, сказати, що спільні норми в ній постійно виробляються, до певної міри функціонують, але не завжди перетворюються на соціальні норми, на які орієнтується все суспільство або його більша частина. Норми російськомовної спільноти можуть поширюватися на загальноукраїнський соціум у тих випадках, коли, по-перше, вони виявляються перспективними для всього суспільства, тобто виникають у російськомовній спільноті як певний зразок, якого згодом дотримуватимуться інші групи населення; по-друге, якщо спільнота має висо-

кий рівень престижності в суспільстві (а російськомовна спільнота його має), то й інші соціальні групи, навіть без особливої на це потреби, намагаються впровадити у своє середовище норми цієї спільноти.

Трапляються, проте, й обернені процеси, коли російськомовна спільнота не визнає певних норм, притаманних решті суспільства, й або борониться перед ними, що стає для неї її власною нормою, або не витримує соціального тиску і піддається входженню цих норм у її середовище.

Утверджуючись як соціальна структура, російськомовна спільнота виробляє також і засоби свого *утривалення в часі*. Це виявляється як у розширенні соціальної бази, тобто намаганні залучити якомога більшу кількість членів, так і в забезпеченні наступності поколінь – впливах на свідомість і поведінку дітей та молоді з передбаченням перспектив їхнього майбутнього прилучення до спільноти. Основним мобілізаційним резервом російськомовної спільноти в цьому випадку стає можливість впливати на постави молодого покоління через вироблення й поширення уявлень про свою особливу привабливість та ефективність порівняно з іншими мовними спільнотами.

1.3. Психологічний зміст єднання російськомовних громадян у спільноту

Завданням одного з етапів вивчення соціально-психологічних чинників інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство було виявлення соціально-психологічної структури *уявлень громадян* (не лише російськомовних) *про сенс їхнього об'єднання в різноманітні спільноти*.

За його результатами соціально-психологічний зміст утворення та функціонування спільноти було подано у вигляді п'ятимірного простору, який охоплює: уявлення громадян про доцільність і ступінь їхнього об'єднання в цілісну соціальну структуру; прагнення спільноти до самопізнання і готовність захищати колективні та індивідуальні права і свободи; орієнтації на головні життєві інтереси та найважливіші цінності спільноти; переважання

в життєдіяльності спільноти тенденцій рефлексивного усвідомлювання або практичного діяння; співвідношення процесів колективного самоздійснення і делегування повноважень окремим особам та групам [Васютинський, 2010г, с. 112–115].

Виявлені закономірності було покладено в основу наступного етапу дослідження, де, зокрема, вивчався психологічний зміст єднання російськомовних жителів України в російськомовну спільноту як специфічну соціальну групу [Васютинський, 2008б, 2010б, 2010в, 2010д].

Із цією метою в жовтні-листопаді 2009 р. було проведено опитування в переважно російськомовних південно-східних регіонах країни. У кожному з них за демографічними показниками (на підставі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Дністрянський, 2006, с. 448–478]) було визначено місцевості, де відносно найвищу частку населення становили особи російського етнічного походження та носії російської мови.

Опитування (далі називатиметься *опитування 2009 р.*) проходилося в місті Севастополі, містах Сімферополі, Керчі і Феодосії, Кіровському, Ленінському і Нижньогірському районах АР Крим, містах Дніпропетровську, Першотравенську і Тернівці Дніпропетровської обл., містах Донецьку, Горлівці, Макіївці, Харцизьку Донецької обл., містах Запоріжжі, Бердянську і Мелітополі, Кам'яно-Дніпровському і Мелітопольському районах Запорізької обл., містах Луганську, Краснодоні і Стаханові, Станично-Луганському районі Луганської обл., місті Николаєві Николаївської обл., містах Одесі та Ізмаїлі, Ізмаїльському районі Одеської обл., містах Харкові і Чугуєві, Чугуївському районі Харківської обл., місті Херсоні Херсонської обл.

Вибірку було структуровано за ознаками віку, статі, величини та адміністративного статусу населених пунктів. Усього було опитано 1537 осіб. Серед них респондентів, які в особистому спілкуванні віддають цілковиту або основну перевагу російській мові, виявилось 1292 особи, що становить 84,1%. (Далі в більшості випадків аналізуються дані лише цієї частини вибірки).

У такій “російськомовній” вибірці чоловіки склали 44,3%, жінки – 55,7%. Респондентів віком від 18 до 29 років виявилось 24,7%, від 30 до 49 років – 36%, 50 років і старших – 39,3%. За національністю 48,3% – українці, а 44,3% – росіяни. Ця вибірка наза-

гал не відповідає строгим соціологічним критеріям, але завдання опитування полягали не у визначенні чітких кількісних розподілів, а в з'ясуванні психологічного змісту досліджуваних явищ.

Спеціально розроблена російськомовна анкета мала три варіанти (А, Б, В), кожний із яких містив інваріантну частину. Зміст анкети охоплював широке коло питань: задоволеності респондентів із життя, ступеня задоволення їхніх основних потреб, їхньої соціальної ідентичності, мовних уподобань, політичних орієнтацій, особистісних постав у різних сферах життєдіяльності тощо. Базовий контекст питальника стосувався особливостей самовизначення представників російськомовної спільноти.

За одним із трьох варіантів анкети (варіант В) було опитано 493 мешканці міста Севастополя, Дніпропетровської, Запорізької та Луганської областей. Серед них більш чи менш однозначних прихильників російської мови виявилось 377, що склало 76,5%.

В анкеті ставилося, зокрема, запитання “Як Вам здається, чому, навіщо, заради чого люди об'єднуються в спільноти?”. Зпоміж 12 варіантів відповідей (відібраних як найбільш психологічно навантажених за результатами попереднього етапу) респондентам пропонувалося вибрати від одного до трьох пунктів: “переживати почуття єднання з однодумцями”, “визначати і підкреслювати свою своєрідність”, “взаємодіяти з представниками своєї спільноти”, “отримувати більш повну й потрібну інформацію”, “посилювати спілкування з іншими людьми”, “досягати порозуміння з іншими людьми”, “самовдосконалюватися завдяки впливу спільноти”, “поводитися більш правильно й доцільно”, “здобувати більш високий статус”, “приймати важливі спільні рішення”, “спільно визначати більш зрозумілі та вагомі цілі”, “більш оптимістично дивитися в майбутнє”. Передбачалося, що ці індикатори відображають зміст визначених на підставі аналізу соціально-психологічної літератури складових соціально-психологічної моделі колективного самовизначення спільноти [Васютинський, 2008б].

Як показав досвід попередніх опитувань, оцінка наведених індикаторів має становити чималу трудність для пересічних респондентів, насамперед з огляду на істотну нечіткість психологічного змісту процесів утворення та функціонування спільноти. Проте в цьому опитуванні, за звітами інтерв'юєрів, такі труднощі не проявилися. (Можливо, це пояснюється тим, що увагу респондентів

було відвернуто на низку суб'єктивно значущіших для них запитань).

За результатами одномірного розподілу отримано такі співвідношення зроблених російськомовними респондентами виборів причин об'єднання в спільноти (рис. 1.3.1; тут і далі в подібних випадках сума відсотків перевищує 100, оскільки респонденти мали змогу зробити більш як один вибір).

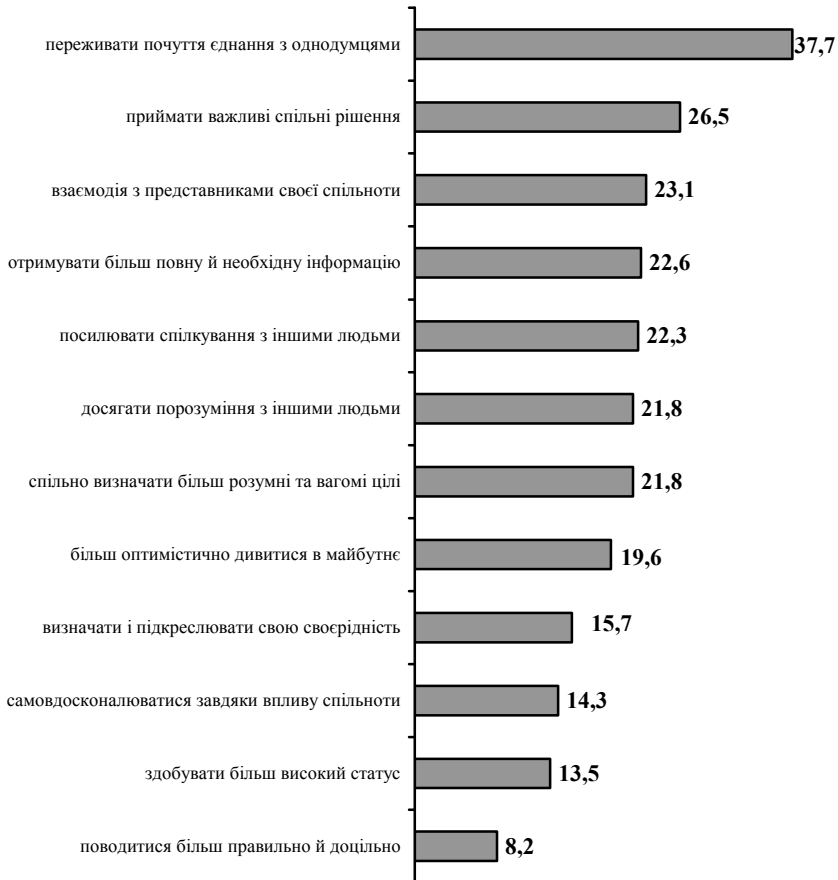

Рис. 1.3.1. Частота вибору російськомовними респондентами причин єднання людей у спільноти (%)

Такі дані показують відносно переважання в суб'єктивних оцінках сенсу об'єднання в спільноти власне єднання з односторонніми та невисоке значення набуття правильної й доцільної поведінки. Решта індикаторів вишикувалася в більш-менш рівнозначний ряд. Зазначена особливість, з одного боку, відображає певні співвідношення думок і вражень респондентів із приводу оцінюваного явища, а з другого – може бути свідченням нерозрізнення респондентами психологічного змісту пропонувананих ознак (за винятком, власне, двох – які найбільш і найменш часто вибиралися).

Задля уточнення психологічного змісту розуміння російськомовними респондентами сенсу єднання в спільноти було здійснено факторний аналіз, у результаті якого виділилися п'ять значущих факторів, сукупна дисперсія яких склала 50,4%.

Належить зазначити, що в змісті більшості факторів протиставилися характеристики колективно-спільнотні та індивідуально-особистісні. Співвідношення індивідуального і колективного, доцільність і можливість поєднання їх у межах спільноти і становить, очевидно, соціально-психологічну суть творення російськомовної спільноти, що досить чітко відобразилася в уявленнях респондентів.

На протилежних полюсах *першого* фактору (вклад у дисперсію 11,6%) опинилися ознаки “визначати і підкреслювати свою своєрідність”, з одного боку, і “приймати важливі спільні рішення” та “спільно визначати більш зрозумілі та вагомні цілі” – із другого. Зміст цього фактору вочевидь відображає надання процесові творення російськомовної спільноти колективно-прагматичного сенсу. Спільнота утворюється для того, щоб завдяки поєднанню індивідуальних зусиль досягати виразніших і надійніших результатів, забезпечувати вищу ефективність спільної діяльності порівняно з індивідуальними діями.

Такому стану справ суб'єктивно протистоїть плекання індивідуальної своєрідності. Цей процес теж почасти розглядається як бажаний результат прилучення особи до спільноти, але за своїм психологічним змістом трактується як обернений до єднання в спільній колективній діяльності.

Виявлення власної індивідуальності може мати принаймні два варіанти. Один полягає в психологічному униканні єднання з

іншими членами спільноти, такому собі заглибленні особи у свій внутрішній світ, небажанні або невмінні (а здебільшого і в тому, і в тому) покладатися на переваги колективного приймання рішень, розв'язання проблем, опанування дійсності. Другий варіант означає намагання особи самоствердитися якраз у контексті спільних колективних дій. Відповідні намагання можуть набирати таких соціально-психологічних форм, як прагнення стати лідером або експертом тощо.

У межах *другого* фактору (10,8%) протиставилися індикатори “переживати почуття єднання з однодумцями” і “здобувати більш високий статус”. У цьому контексті процес утворення російськомовної спільноти має насамперед задовольняти афіліативні запити особи щодо референтного оточення.

Таким чином, прилучення до спільноти та перебування в ній виявляються цюнайважливішим чинником задоволення однієї з базальних соціальних потреб російськомовних осіб. Єднання зі спільнотою може бути сферою, по-перше, реалізації звичних, навіть стереотипних механізмів соціальної поведінки, засвоєних у дитинстві під впливом прихильного оточення; по-друге, компенсації раніше депривованих афіліативних потреб, коли спільнота дає своєрідну ілюзію визнання та любові, недоотриманих у дитинстві.

Достеменно єднання зі спільнотою можливе радше на засадах взаємної або загальної рівності, завдяки чому властиві кожній людині комплекси нижчості не наражаються на небезпеку роз'ятрювання їх. Посилення ймовірності ситуацій, у яких особа може переживати свою реальну чи уявну гіршість за інших учасників взаємодії, знижує привабливість такого спілкування та входження до спільноти.

Якщо рівність у складі спільноти є малоімовірною або неможливою для особи, то психологічно комфортнішим стає здобуття в межах спільноти певного статусу. Його досягнення задовольняє потребу високої самооцінки, відчуття власного самоствердження. Спільнота має бути головним середовищем, у якому досягається високий соціальний статус. Водночас таке досягнення (бо статус поза увагою і визнанням із боку спільноти – це соціально-психологічна химера, що функціонує в переживаннях особи десь на межі адекватності), а також спрямовані в цьому напрямі намагання є небезпечними для психологічних засад єднання з ін-

шими членами спільноти, руйнують їх. Тому, перебуваючи в спільноті і прагнучи в ній самоствердитися, особа має вибирати між двома варіантами соціально-психологічного комфорту: перебуванням у стані глибокого емоційного злиття з іншими членами спільноти, відчуттям глибинного зв'язку з колективною психологічною цілісністю або вивищенням над іншими членами спільноти, утвердженням себе як кращого, досконалішого, зразкового її члена.

Привертає увагу та обставина, що за одномірним розподілом “єднання з однопумцями” виявилось найбільш вагомим для респондентів (його найчастіше вибирали як варіант відповіді). Проте ця ознака склала основу лише другого фактору, тоді як суб'єктивно актуальнішим в оцінці значення російськомовної спільноти стали характеристики колективного приймання рішень та спільного визначення цілей, які утворили один із полюсів першого фактору. Відтак виникає підстава для висновку про те, що, визначаючи сенс об'єднання в російськомовну спільноту, респонденти виразніше усвідомлюють соціально-психологічні потреби єднатися з близьким оточенням, натомість у загальному контексті їхніх оцінок порівняно більшого значення (але менш усвідомлюваного) набуває досягнення колективної ефективності.

На одному полюсі *третього* фактору (9,6%) опинилися характеристики “отримувати більш повну й потрібну інформацію” та “самовдосконалюватися завдяки впливу спільноти”, а на другому – “досягати порозуміння з іншими людьми”. У змісті цих ознак певною мірою увиразнюється перцептивний компонент спільнотної взаємодії.

З одного боку, тут поєдналися соціально-перцептивні аспекти, коли йдеться про досягнення порозуміння з іншими членами російськомовної спільноти, а з другого – аспекти індивідуально-перцептивні – про отримання значущої інформації завдяки перебуванню в спільноті та позитивний саморозвиток під впливом спільноти, яка править за джерело критеріїв та орієнтирів такого саморозвитку.

Якщо зміст колективного полюса в межах цього фактору (“досягати порозуміння”) якоюсь мірою перегукується з колективним полюсом другого фактору (“переживати єднання”), то в індивідуальному полюсі (“отримання інформації” та “самовдоскона-

лення”) більшою мірою вбачається аналогія з індивідуальним полюсом першого фактору (“підкреслення своєрідності”). У такому контексті досягнення порозуміння з іншими членами спільноти (вочевидь бажане в багатьох випадках) може інтерпретуватися як “шкідливе” для індивідуального орієнтування в інформаційно-ціннісному просторі. І навпаки, орієнтування та активне самовизначення особи можуть заважати процесові порозуміння між нею та іншими членами спільноти.

Зміст *четвертого* фактору (9,4%) склали такі протилежні показники, як “взаємодіяти з представниками своєї спільноти” і “більш оптимістично дивитися в майбутнє”. У цьому контексті співвідношення індивідуальних і колективних змістів у ставленні до російськомовної спільноти можна інтерпретувати як передбачення можливих наслідків взаємодії з нею.

Колективний аспект такого передбачення орієнтується на взаємодію з представниками спільноти, на протигагу аспектові індивідуальному, що втілюється у власному оптимістичному баченні майбутнього. У першому разі позитивний результат досягається в теперішньому часі або близькому майбутньому завдяки результативній взаємодії з референтними представниками спільноти – суб’єктивно значущими, компетентними, наділеними певними повноваженнями. Антиподом такої взаємодії є власна оптимістична позиція особи, яка самостійно проєкує її в майбутнє.

Лише *п’ятий* фактор (9%) виявився однополюсним, у якому поєдналися ознаки “посилювати спілкування з іншими людьми” та “поводитися більш правильно й доцільно”, і тільки в змісті цього фактору колективні та індивідуальні аспекти спільнотного буття не протиставилися, а поєдналися в певну цілісність.

“Правильна й доцільна” індивідуальна поведінка виявляється засобом посиленого спілкування з іншими членами спільноти. Можна гадати, що інтенсивне спілкування в межах спільноти, у т. ч. й російськомовної, саме по собі майже автоматично робить поведінку окремої особи соціально слухною й адекватною, посилює та актуалізовує потребу узгоджувати зміст, стиль і спрямованість поведінки з вимогами й очікуваннями спільноти. Цей фактор відображає схильність і здатність особи більшою мірою покладатися на колективні норми поведінки, що пропонуються спільнотою, ніж на вироблення та дотримання власних норм.

Отже, в основі психологічної структури уявлень російськомовних респондентів про сенс єднання громадян у спільноти лежать п'ять складових: колективна ефективність спільноти, задоволення афіліативних потреб у спільноті, соціальна перцепція спільнотної взаємодії, передбачення результативної взаємодії в спільноті, нормативне коригування поведінки під впливом спільноти.

2

Належність до російськомовної спільноти: переживання та усвідомлення

2.1. Соціальна ідентичність членів російськомовної спільноти

В опитуванні 2009 р. з'ясувалися, зокрема, особливості соціальної ідентичності російськомовних респондентів. Окремий аспект становив аналіз ідентичності російськомовної молоді.

Соціальну ідентичність визначали на основі вибору респондентами тих чи тих ознак із-поміж 15 запропонованих варіантів ідентичності через відповідь на запитання “Ким Ви почуваетесь

насамперед?”. Перелік варіантів було розроблено за результатами попередніх опитувань мешканців Києва, Луганська, Одеси та Сімферополя (загалом 1309 осіб). Добиралися ті ознаки ідентичності, які відносно частіше зазначалися респондентами або за якими спостерігалася найбільш значуща різниця між україно- і російськомовними респондентами.

Кількість можливих виборів обмежувалася трьома пунктами. Отримані ідентифікаційні уподобання респондентів вишикувалися в такий ряд (рис. 2.1.1).

Цей перелік не слід трактувати як цілком вірогідний щодо всієї сукупності російськомовних жителів України. Він може з певним припущенням відображати структуру ідентичності тих російськомовних громадян, які проживають у найбільш російськомовних середовищах. Водночас для з'ясування психологічних особливостей ідентифікаційних преференцій російськомовних респондентів отриманий розподіл є достатньо надійним і відображає основні тенденції процесів соціальної ідентифікації.

Найочевидніша тенденція вияву ідентичностей полягає в тому, що ідентифікація за власне етнічними ознаками не стала найбільш значущою. У своєму виборі респонденти найчастіше орієнтувалися на характеристики загальноукраїнського громадянсько-політичного змісту – “громадянин України” і “російськомовний житель України”. Далі вибиралися ознаки, які можна характеризувати як політично, ідеологічно та етнічно нейтральні: “член своєї сім’ї”, “звичайна людина”, “мешканець свого регіону”. Аж після них ідуть ознаки, які в ідентифікаційних уподобаннях російськомовних респондентів мають виразне етнополітичне забарвлення, а саме: “росіянин” і “слов’янин”.

Отриманий та описаний одномірний розподіл преференцій респондентів належить доповнити розглядом внутрішньої структури ідентифікаційного поля. Було застосовано факторний аналіз, що показав кількісні кореляційні зв’язки між наявними ознаками, на основі яких можна робити висновки про якісні психологічні залежності.

У просторі 15 ідентифікаційних ознак було здійснено факторний аналіз із застосуванням вторинної факторизації, у результаті чого виділилися п’ять факторів із сукупною дисперсією 53,9%.

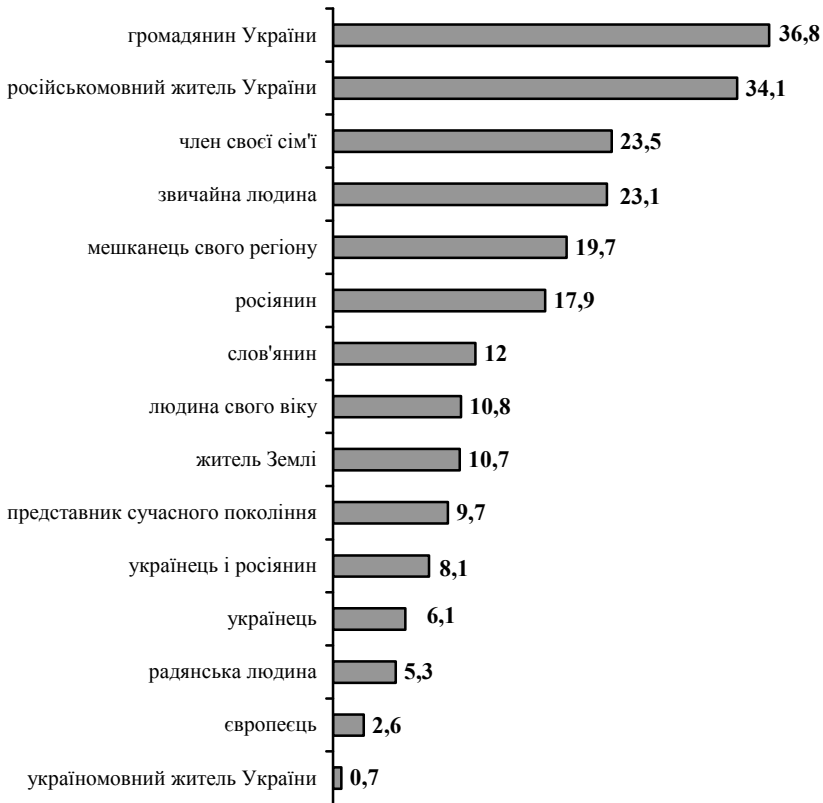

Рис. 2.1.1. Складові соціальної ідентичності російськомовних респондентів (%)

У *першому* факторі (вклад у загальну дисперсію 12,8%) на одному полюсі опинилися такі ознаки, як “громадянин України” та “українець”, а на протилежному – “слов’янин” і “звичайна людина”. Цікаво, що в цьому, як і в решті факторів, немає прямого протиставлення української і російської ідентичностей. Для більшості російськомовних респондентів вони не є взаємовиключними й ідентифікаційне самовизначення не концентрується навколо проблеми надання переваги своїй “українськості” чи “російськості”. Натомість власне “українськості” до певної міри протиставляється намагання визнати себе або за слов’янина, тобто члена більшої наде-

тнічної спільноти – і не української, і не російської, або за звичайну людину, тобто підкреслити свою етнічну незаангажованість, знецінити вибір української ідентичності.

У межах *другого* фактору (11,2%) ознаці “російськомовний житель України” протиставилися ознаки “житель Землі” і “слов’янин”. Таке співвідношення, очевидно, відображає вибір між ідентичністю, прив’язаною до України як певної території або, радше, ментального поля, та ідентичністю, яка стосується ширшого ментального й географічного простору. Оскільки у виборі респондентів переважає перша з названих ознак, то можна гадати, що її оцінка великою мірою зумовлюється прагненням визначитися з прив’язаністю до конкретної землі, батьківщини разом із численними суміжними конотаціями або, навпаки, відмовитися від такого “вужького” вибору, істотно чи максимально розширити діапазон своєї ідентичності, до певної міри навіть відмовитися від неї на користь більш універсального позаетнополітичного самовизначення.

У *третьому* факторі (10,2%) нарешті з’являється ознака “росіянин” (“русский”), якій протиставляються “українець і росіянин” та “звичайна людина”. У таких співвідношеннях убачаються виразні аналогії зі змістом першого фактору. Якщо там “українськість” респондентів увиразнювалася на тлі вибору більш широкої слов’янської ідентичності, то тут російській ідентичності протистоять вибір ідентичності не зовсім російської, але й не цілком української (“українець і росіянин”).

Друге протиставлення (“росіянин” і “звичайна людина”), очевидно, відображає намагання уникнути етнічно забарвленого вибору, як і у випадку з українською ідентичністю. Утім, такий зв’язок можна трактувати й обернено: вибір української або російської ідентичності виявляється засобом уникнути своєї звичайності, пересічності, невиразності. А відповідно до положень Е. Фромма, ідентифікація дає людині впевненість через відмову від своєї ізольованої особистості, перетворення себе на знаряддя могутньої зовнішньої сили [Фромм, 1990, с. 74]. Особа ідентифікується і самовизначається, приєднуючись до великої етнополітичної спільноти або ідеї, завдяки чому наділяє їх суб’єктивною значущістю для самої себе.

Мабуть, схожа закономірність простежується й у змісті *четвертого* фактору (10%), на одному полюсі якого опинилася ознака

“слов’янин”, а на другому – “звичайна людина” та “людина свого віку”. З одного боку, підкреслювання своєї “слов’янськості” допомагає людині позбутися переживання власної звичайності, а з другого – підкреслюючи свою звичайність, особа уникає ментально навантаженого вибору.

Ознака “звичайна людина” виявилася настільки продуктивною, що утворила полюс і в *п’ятому* факторі (9,7%), де на протилежному від неї полюсі опинилися такі три ознаки: “радянська людина”, “українець і росіянин” та “україномовний житель України”. Якщо протиставлення цих трьох ознак категорії “звичайна людина”, як і в попередніх випадках, можна пояснити прагненням уникати ідеологічно спрямованих виборів, то зміст позитивного зв’язку між самими цими трьома ознаками є менш очевидним. Можна гадати, що тут ідеться про відносно поширену в радянському минулому позицію частини жителів України, здебільшого або частини україномовних, які приймали радянську ідентичність та плекали її в собі і під її впливом намагалися поєднати свою примордіальну (отриману “від народження”) “українськість” із “російськістю”, що набувала привабливості в радянському дискурсі.

Опитані *молоді російськомовні респонденти* частіше порівняно із середньою і старшою віковими групами віддавали перевагу таким ідентифікаційним ознакам, як “представник сучасного покоління” і “житель Землі”, а рідше – “людина свого віку”, “мешканець свого регіону”, “російськомовний житель України”, “радянська людина” та “слов’янин”.

У результаті факторного аналізу із вторинною факторизацією показників лише молодшої вікової групи виділилися п’ять факторів із сукупною дисперсією 51,5%. Отримана факторна структура виявилася дещо інакшою, ніж загалом по всій вибірці. Потрібно, зокрема, зазначити, що категорія “громадянин України” не утворила значущого фактору, а це має означати, що для молоді вона є настільки безсумнівною, що не заходить у логічну суперечність з іншими категоріями.

У межах *першого* фактору (вклад у загальну дисперсію 11,7%) протиставилися, з одного боку, ознаки “людина свого віку” та “звичайна людина”, а з другого – “російськомовний житель України”. Можна гадати, що в цьому контексті російськомовність протистоїть

позаетнічним уявленням молодих людей про себе. Водночас позаяк людиною свого віку частіше почувуються представники старшого покоління, то, очевидно, для частини російськомовної молоді власне російськомовність править за ознаку її належності до своєї вікової групи та протиставлення старшим за віком особам.

У *другому* факторі (10,8%) категорія “українець” протиставилася ознаці “звичайна людина”. Тут спостерігається симетрично протилежний порівняно з першим фактором зв’язок: звичайність оцінюється як антитеза українській етнічній належності. Схоже, для молоді особливо актуальним є самовизначення в просторі між етнолінгвістичними і загальнолюдськими ознаками.

У межах *третього* фактору (10,4%), де один полюс утворили категорії “представник сучасного покоління” та “європеєць”, а другий – “звичайна людина”, проявилася намагання молодих респондентів визначитися за параметрами сучасності і традиційності.

У структурі *четвертого* фактору (9,4%) відобразилося протистояння категорій “слов’янин” та “житель Землі”, з одного боку, і “ мешканець свого регіону” – із другого. Ідеться про ще один варіант позаетнічного (не українсько-російського) самовизначення: або в ширшому міжетнічному чи планетарному просторі, або на вужчому регіональному рівні.

П’ятий фактор (9,2%) віддзеркалив протилежний зміст таких складових соціальної ідентичності, як “росіянин” і “українець і росіянин”. Таке протиставлення демонструє факт, що для частини російськомовної молоді не є прийнятною подвійна українсько-російська ідентичність, як і для іншої частини – ідентичність суто російська.

Отримані дані дають підстави для висновку про те, що в структурі соціальної ідентичності російськомовних жителів України домінують категорії, пов’язані з констатацією їхньої належності до українського соціуму (політичної нації). Істотним є намагання уникнути прямого або значущого протиставлення української і російської ідентичностей, ідеологічно навантажених виборів. Частіше суто етнічній ідентичності протиставляється ідентичність більш широка й віддалена географічно або ментально.

Для російськомовної молоді менш актуальною, ніж загалом для вибірки російськомовних респондентів, виявляється проблема узгодження або протиставлення своєї “російськомовності” україн-

ській ідентичності, а сама ідентичність частіше обирається й фіксується в контексті конкуренції неідеологічних категорій.

За варіантом А питальника в опитуванні 2009 р. було опитано 516 жителів Криму, Донецької, Миколаївської і Харківської областей. Серед респондентів виявилось 476 (92,2%) “російськомовних” осіб – тих, що воліють використовувати в особистому спілкуванні російську мову.

В одному із запитань анкети респондентам пропонувалося порівняти *рис*, за якими, можливо, розрізняються *українці і росіяни*. Набір рис було розроблено за результатами опитування 42 студентів-політологів 2 курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вони оцінювали 190 особистісних рис за ознакою їхньої більшої характерності для українців або росіян. Перелік рис було складено на основі методик Ч. Осгуда, Р. Кеттелла, С. Будассі, В. Петренка.

За результатами опитування було відібрано 18 рис: п’ять рис, що частіше приписуються українцям (увічливість, гостинність, щирість, чуйність, волелюбність); п’ять – частіше приписуваних росіянам (агресивність, владність, грубість, суворість, холонокровність); чотири позитивні риси, за якими мала місце відносна рівновага виборів (гордість, відповідальність, сміливість, урівноваженість); чотири негативні риси, вибори яких також урівноважилися (жадібність, заздрісність, нав’язливість, образливість).

Факт позитивнішого оцінювання київськими студентами українців не мав на цьому етапі особливого значення, оскільки йшлося про виявлення найбільш диференціювальних рис, що мають виразне емоційне навантаження, яким у дослідженні призначалася роль інструмента для здобуття подальшої інформації.

Такі риси, перераховані в алфавітному порядку, було запропоновано російськомовним респондентам для порівняльної оцінки українців і росіян. Кількість виборів не обмежувалася. Передбачалася можливість заперечувати наявність відмінностей.

Припускалося, що російськомовні жителі України, ідентичність яких піддається випробуванню на прихильність до російського або українського дискурсу самовизначення, найбільш охоче заперечують наявність значущих відмінностей між двома національностями. Тим самим вони ніби захищаються від потреби надавати явну перевагу українцям або росіянам.

Проте в опитуванні такої позиції послідовно дотримувалися лише 17 респондентів (3,6%), які не змогли або не захотіли відзначити хоча б одну відмінність. Переважна ж більшість такі відмінності вгледіла в одному або більшій кількості випадків.

Серед тих, хто хоч би раз відповів на запитання, частка респондентів, які наполягають на браку істотних відмінностей між українцями і росіянами, становила за тими чи тими рисами від 32 до 48% (тобто в жодному випадку не перевищила половини). Найбільш схожими рисами представників двох національностей, на думку респондентів, виявилися холоднокровність (48%), урівноваженість (44,9), суворість (43,5), нав'язливість (43), увічливість (40,2%). А найменш спільною рисою виявилася гостинність, відзначена 32,2% опитаних.

Гостинність найчастіше приписувалася українцям порівняно з росіянами, далі йдуть волелюбність і чуйність. Як характерніші для росіян були відзначені холоднокровність, грубість, урівноваженість та агресивність (рис. 2.1.2; у всіх перелічених випадках рівень значущості відмінностей не перевищував 1%).

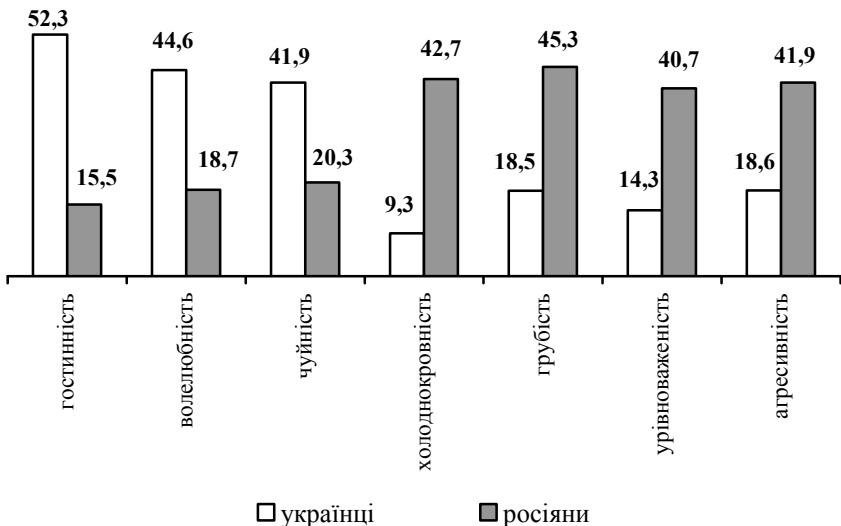

Рис. 2.1.2. Приписування російськомовними респондентами українцям і росіянам рис, за якими вони найбільше відрізняються (%)

Загалом порівняння рис, які приписуються російськомовними респондентами українцям і росіянам, дає підстави вважати, що психологічні особливості українців викликають у них більшу прихильність: українці значуще частіше характеризуються позитивними рисами, тоді як у баченні росіян на перший план виходять нейтральні і негативні риси.

Із метою уточнити психологічну структуру оцінок отримані дані було піддано процедурі факторного аналізу, у результаті якої виділилися три значущі фактори, що сукупно пояснюють 60,5% загальної дисперсії.

На протилежних полюсах *першого* фактору (28% загальної дисперсії) опинилися гостинність (українців) і грубість (росіян). У змісті *другого* фактору (18%) протиставилися чуйність (українців), з одного боку, і холоднокровність та врівноваженість (росіян) – із другого. *Третій* фактор (13,5%) утворила волелюбність (українців), помірну опозицію якій склала агресивність (росіян).

Прихильніше ставлення російськомовних респондентів до українців порівняно з росіянами, що проявилось в описаних показниках, зайшло в певну суперечність із їхнім виразно демонстрованим прагненням до всього російського – мови, культурного, ментального і політичного простору.

Так, переважна більшість опитаних віддають перевагу російській мові в офіційному спілкуванні (91,7%) і засобах масової інформації (87,1), наполягають на наданні російській мові статусу державної в тій чи тій формі (93,7), бачать політичне майбутнє України в приєднанні до Союзу Білорусі і Росії (63,5), пропонують продовжити перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі після закінчення терміну договору у 2017 р. (69,7%).

Для уточнення психологічного змісту отриманих оцінок їх було зіставлено з категоріями соціальної ідентичності, за якими респонденти оцінили самі себе. Таке зіставлення показало, що єдину категорію, представники якої послідовно приписують українцям позитивніші (гостинність і чуйність), а російським – більш негативні (агресивність і грубість) риси, склали респонденти, що визначили себе власне “українцями”. У всій решті категорій переважають два варіанти розподілу: він або близький до отриманого по всій вибірці, або відрізняється переважанням нейтральних відпові-

дей. Останнє особливо властиве респондентам, що назвали себе “росіянами”, “українцям і росіянам” та “слов’янам”, які тяжіють до них, а також представникам категорії “член своєї сім’ї”.

Оскільки неприхильні до росіян “українці” склали лише невелику частину вибірки, то зв’язки, що виявилися, очевидно, відображають загальні закономірності, які характеризують “не цілком російську” ідентичність російськомовних жителів України.

Таким чином, ідентичність російськомовних жителів України є вельми складною й суперечливою. Якщо на рівні соціально-політичного самовизначення вони орієнтуються на збереження та зміцнення зв’язків з усім російським – державою, мовою, культурою, то на рівні соціально-психологічному їхні уподобання зсуваються в бік прийняття українських атрибутів. Мабуть, і українське, і російське є для них “своїм”, але російське – у більш символічному розумінні, тоді як українське – у більш комунікативно-прагматичному.

Для більшості російськомовних жителів України головним символом збереження їхньої ідентичності є мова, що домінує в їхніх проросійських устремліннях. Із решти проблем українсько-російських взаємодій вони займають більш компромісні позиції.

Визначальним чином на зміст комунікативних уподобань російськомовних жителів України впливає сформований у них варіант ідентичності, що визначається за шкалою “українець – росіянин”. Переважне усвідомлення себе українцем (хоч і російськомовним) підштовхує до більш “проукраїнської” позиції, позитивнішого оцінювання “своїх”. Натомість тяжіння до російської ідентичності зумовлює вибір нейтральних оцінок, уникання явного надання переваги українським або російським цінностям.

Така позиція виявляється найбільш комфортною і втілює унікально-захисний спосіб адаптації російськомовних громадян до умов їхнього етнополітичного самовизначення.

2.2. Соціально-психологічні підстави переживання належності до російськомовної спільноти

Усвідомлення належності до російськомовної спільноти має на меті віднаходження соціально-психологічних підстав саморепрезентації відповідних атрибутів або фактів активності. Визначення власної ідентичності, за А. Сидоркіним, набуває ваги тому, що: позбавляє від очікування встановлення її належності ззовні; робить ефективнішим вибір і планування дій; окреслює цінності, права та обов'язки відповідно до визначеної ідентичності; надає сенсу життю [Sidorkin, 1998].

Можна говорити про побутовий або науковий дискурс формулювання підстав для віднесення будь-кого до соціальної категорії, спільноти тощо. У побутовому дискурсі розмежування російськомовної та україномовної спільнот через ідентифікацію належності до однієї з них відбувається шляхом віднесення особи до Іншого або не-Іншого як з'ясування того, чи така належність засвідчує Я або не-Я [Жорнова, 2010].

Така “непроблематична кваліфікація” [Тхостов, 1994] поділяє весь масив громадсько-політичного життя на те, “куди я втрапив” і “що я вчинив”. Відповідно перші з таких подій засвідчують зіткнення людини з незалежними від неї силами об'єктивного світу, а другі – вибудовування нею самою свого життя. При цьому слід зауважити, що таке відмежування Я від Іншого визнається за правдиве й шире, а його результат – за безсумнівний і цілком зрозумілий [Жорнова, 2007, 2008, 2009].

У науковому контексті не можна не відзначити принципово відмінних поглядів на сенс звернення до поняття ідентичності. Утвердження можливості вільного вибору й конструювання кожною людиною своєї індивідуальної ідентичності, з одного боку, та акцентування уваги на неподільності особистої і соціальної ідентичності – із другого – доповнювано наполяганням на врахуванні інших “голосів” та “обривів” у визначенні ідентичності.

Переформулювання цих питань у площині усвідомлення належності до російськомовної спільноти набуває такого вигляду:

– чи узгоджені між собою наукове і побутове визначення належності до російськомовної спільноти уможливлють досконалий результат ідентифікації?

– чи завжди визначення громадянами України своєї належності до російськомовної спільноти тотожне тому, що “надходить” зі сторони?

– чи самоідентифікація російськомовних громадян відбувається за тими самими показниками, що й ідентифікація тих, хто належить до україномовної спільноти?

– чи є підстави заперечувати сенс пересічного визначення російськомовної ідентичності на підставі його незбігу з науковими ідентифікаторами?

Поставання належності до російськомовної спільноти забезпечується певними механізмами культурного смислоутворення. Обрання способів репрезентації Я залежить від спрямованості на Іншого через уникання або, навпаки, посилення відмежованості від нього. Так, відома класифікація способів розв’язання конфліктів у системі “культура – культура” за Ф. Боком характеризує різні ступені “розчинення” однієї із сторін опозиції в другій. Ними є: гетойзація, коли повне відмежування Я від Іншого є способом доведення своєї відмінності; остаточна асиміляція, коли цілковите розчинення Я в Іншому означає зникнення, позбавлення своїх особливостей; колонізація, коли поширення “своєї” поведінки на обжитому просторі визнається за єдино можливу й доцільну; часткова асиміляція – просторово-часткове відмежування Я від інших; проміжний тип – це укорінення в Іншому специфічного Я як продуктивного і корисного для першої сторони [Бок, 1975].

Наразі доведення власної належності не може незаперечно бути визнаним за таке, що забезпечує обопільний розвиток російсько- та україномовної спільнот у площині відносин “Я – Інший”. Осмислення Іншого як такого, що перебуває зовні Я, перепливає в питання осмислення своєї належності до російськомовної спільноти і, тому, власної життєдіяльності з позицій її спрямованості на інше повсякденне існування.

Першим актом самоусвідомлення належності до мовної спільноти є осмислення по-новому первинної метаопозиції “Я – Ін-

ший” і таких похідних від неї, як “внутрішнє – зовнішнє”, “своє – чуже” тощо. Отже, переосмислення своєї належності до спільноти за ознакою мовних пріоритетів має розгорнутися в переозначення повсякденної життєдіяльності, звичних і звичайних дій у просторі наведених смислових опозицій.

Завдяки такій активності раніше встановлена належність до мовної спільноти втрачає свою однозначність і має бути доповнена іншими баченнями підстав віднесення себе до певного угруповання. Підґрунтям цього є, зокрема, пізнання поглядів Іншого на підставі ствердження його належності, а також обговорення з ним змісту взаємно сформованих переконань і ставлень. Таке розмежування ідентичностей не може не датися взнаки посиленням напруження у взаєминах, що зумовлено незбігом образів повсякденної життєдіяльності.

Деколонізація свідомості, на яку зорієнтоване сучасне осмислення культурних процесів, створює тло для справжньої участі Іншого в культурному розвитку. Перенесення уваги з феномена уніфікації на дослідження транс- і гетерокультурних тенденцій засвідчує визнання їх як перспективних і плідних, таких, що спроможні сильно вплинути на логіку (ре)трансляції культури. Спільне з Іншим повсякдення має містити відмінні способи життєдіяльності та культурного самовідтворення, але за їхньої спільної спрямованості на втілення загальноновизнаних ідей.

Отже, сенс установаження належності до російськомовної спільноти через відокремлення себе від україномовної частини суспільства полягає в намаганні зрозуміти й пояснити щоденні зіткнення з представниками титульного етносу і носіями його культури, які продукують інакші смисли життєдіяльності і цим проблематизують перебування в їхній присутності [Жорнова, 2010].

Серед завдань опитування 2009 р. було виявлення та узагальнення уявлень представників російськомовної спільноти про *статусну структуру* сучасного українського суспільства, вивчення ставлення носіїв різного соціального статусу до мовно-політичних процесів в Україні. За варіантом Б анкети було опитано 528 осіб в Одеській, Херсонській, Донецькій областях та АР Крим. Серед них виявилось 439 таких, хто в особистому спілкуванні віддає перевагу російській мові, що склало 83,1%.

Російськомовні респонденти відповідали, зокрема, на запитання про те, на якому щаблі суспільства вони перебувають – найнижчому, низькому, середньому, високому чи найвищому. Розподіл відповідей показує, що абсолютна більшість опитаних має досить чітке уявлення про свій соціальний статус: три п'ятих зараховують себе до середнього рівня соціальної ієрархії, чверть визначає свій статус як нижчий від середнього (рис. 2.2.1).

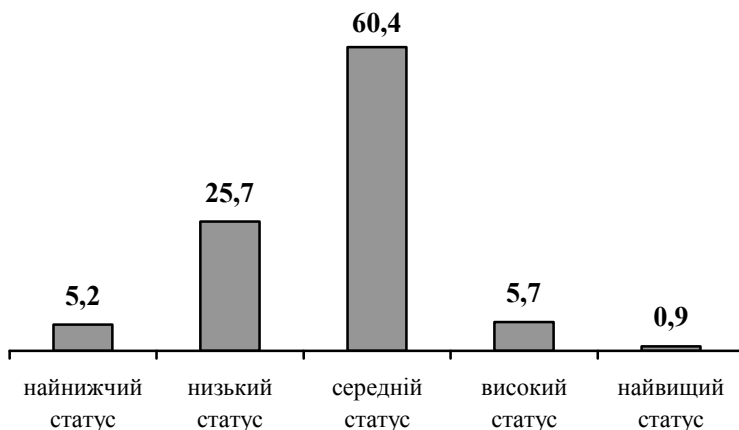

Рис. 2.2.1. Самооцінка соціального статусу представників російськомовної спільноти (%)

Для більшого унаочнення психологічних характеристик респондентів п'ять груп було об'єднано в три, що мають низький (найнижчий і низький), середній та високий (найвищий і високий) соціальні статуси.

Розшарування російськомовної спільноти за такого підходу набуває ще більш опуклого вигляду: її основу становлять особи із середнім соціальним статусом, яких майже удвічі більше, ніж осіб із низьким статусом; натомість верхівку спільноти представлено досить невразним кількісним показником: лише кожний п'ятнадцятий приписує собі високий соціальний статус.

Слід зазначити, що описана статусна структура російськомовної спільноти не обов'язково узгоджується з реальною структурою суспільства, але є досить адекватною з огляду на поширене

прагнення громадян почуватися належними до середнього соціального статусу. Таке прагнення проявилось й у розподілі відповідей на запитання про те, скільки осіб перебуває на тому самому ступені, що й сам респондент.

Показово, що аж 89,3% опитаних вважають, що вони не поодинокі у своїй належності до певного соціального статусу: 36% припускають, що таких, як вони, “багато”, 39,2% – “не багато і не мало”, 14,1% – “дуже багато”. Помітно рідше траплялися відповіді “небагато” (9,5%) і “дуже мало” (1,2%).

Серед цієї різноманітності оцінок більшу однотайність демонструють особи із середнім соціальним статусом, майже в кожному другому випадку зазначаючи, що таких, як вони, “не багато і не мало” (тоді як насправді їх “багато”), і з низьким статусом – тільки ці помилково стверджують, що таких “багато”, а насправді – ближче до визначення “не багато і не мало”.

Цікаво з’ясувати, які підстави переважають у визначенні російськомовними громадянами свого соціального статусу. Як відомо, серед основних критеріїв такої належності є рівень освіти і матеріальне становище.

Зіставлення показників *освіти* і соціального статусу показує наявність істотного зв’язку між ними (рис. 2.2.2). Хоча назагал більше підстав говорити про свій високий соціальний статус мають особи з вищою освітою, проте частина тих, хто вважає свій статус за високий, її не має. Дещо адекватніша картина склалася серед носіїв середнього соціального статусу: відносна більшість їх має незакінчену вищу або середню спеціальну освіту, проте є й особи з порівняно нижчим або вищим рівнем освіченості. А найкритичніше оцінюють рівень своєї освіти особи з низьким соціальним статусом, переважна частина яких не може похвалитися закінченням вищої школи.

Отже, із переходом від низької до високої оцінки свого соціального статусу має місце виразне збільшення частки осіб із вищою освітою та зменшення частки тих, хто має середню або неповну середню освіту. Така закономірність є цілком зрозумілою, проте на її тлі спостерігається й почасти неадекватне або некритичне визначення респондентами своєї належності до певного соціального статусу за критерієм освіти.

Рис. 2.2.2. Розподіл рівнів освіти за соціальним статусом респондентів (%)

Залежність соціального статусу від *матеріального становища* визначалася на основі порівняння приписуваного респондентами статусу з оцінкою місячного доходу на одного члена їхньої сім'ї. Ці два показники вважалися за взаємно відповідні тоді, коли особи з низьким соціальним статусом оцінювали свій дохід як низький, із середнім статусом – як середній, а з високим статусом – як високий.

Загалом така відповідність виявилася досить переконливою, а респонденти, у яких збігаються соціальний статус і майновий рівень, склали близько двох третин (рис. 2.2.3). Натомість серед тих, чия належність до відповідного соціального статусу згідно з рівнем доходу може бути піддано більш чи менш обґрунтованому сумніву, найбільше вражають особи з низьким статусом, проте чималим доходом і, навпаки, із високим статусом і невеликим доходом.

Із підвищенням самооцінки соціального статусу зростає також і рівень підтримки російськомовними респондентами процесів *українізації* громадського життя: різною мірою на неї готові погодитися 61,6% тих, хто оцінив свій статус як низький, 83,4% – як середній та 86,2% – як високий.

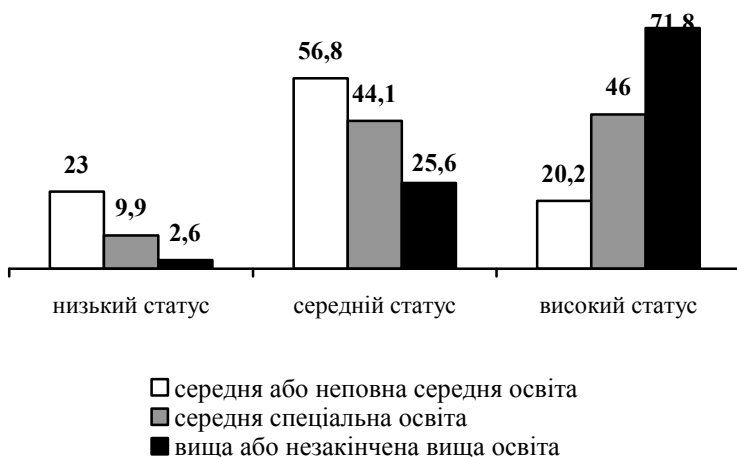

Рис. 2.2.3. Розподіл рівнів доходу за соціальним статусом респондентів (%)

Респондентам було також поставлено запитання про те, які *почуття* вони переживають *щодо теперішнього історичного періоду*. Перелік почуттів було взято з диференційної шкали емоцій К. Ізарда [Елисеєв, 2000, с. 226–227]. Загальний розподіл емоційно-почуттєвих ставлень до сьогодення виявився таким: найбільше тих, кому соромно, а найменше тих, хто відчуває зневагу, радість або провину; частка осіб, які негативно ставляться до теперішніх подій, помітно переважає частку носіїв позитивних емоцій (рис. 2.2.4).

Трійка домінантних почуттів у вікових групах виявилася такою: у молоді – це інтерес, подив та сором; в осіб середнього віку – сором, інтерес і горе; у старшого покоління – сором, горе та гнів.

Як бачимо, із віком відбувається перевизначення емоційно-почуттєвого ставлення до актуальної історії в напрямі поступового посилення негативного забарвлення переживань. Особливо виразним є зниження подиву та інтересу за посилення горя та гніву.

Почуттєво забарвлене ставлення представників російськомовної спільноти до історичного сьогодення співвідноситься з оцінкою сучасних соціально-політичних процесів. Так, процеси украї-

нізації найбільше схильні підтримувати ті, хто відчуває радість або інтерес, а найменше – ті, хто відчуває провину. Не мають чіткої позиції в цьому питанні респонденти, яким властиві огида і сором.

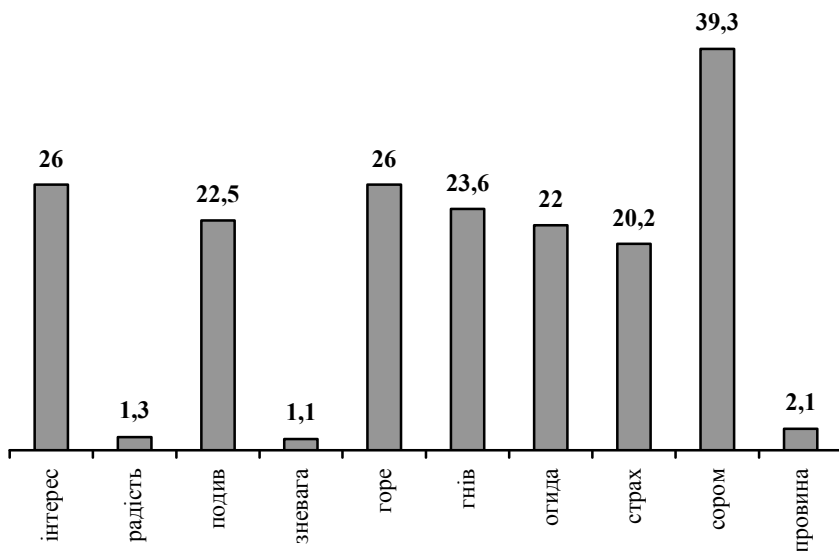

Рис. 2.2.4. Почуття російськомовних респондентів щодо історичного сьогодення (%)

Схильність пов'язувати своє майбутнє з Україною найвища серед тих, хто соромиться, а найнижча – у тих, хто відчуває провину. Найменш визначеними в цьому питанні є ті, хто відчуває подив або огиду.

Загалом найбільше протиставлення позицій спостерігається в групі винних, тоді як найменше його серед тих, хто відчуває сором.

2.3. Показники етнонаціонального самовизначення представників російськомовної спільноти

Соціально-психологічне навантаження ключових ідентитетів етнонаціональної спільноти – мови, релігії, національної ідеї, історії, культури, спільної території тощо – полягає в забезпеченні психологічної безпеки, яка виражається в окресленні “Ми-меж” та поділу оточення на групи “Ми” і “Вони”.

Із метою визначення показників етнонаціонального самовизначення представників російськомовної спільноти у квітні та жовтні 2009 р. було опитано 103 російськомовних жителів м. Одеси, із них 56 жінок і 47 чоловіків віком від 18 до 58 років. Для порівняння результатів з україномовною групою було також опитано 76 мешканців м. Києва (46 жінок і 30 чоловіків віком від 18 до 47 років), які в спілкуванні надають перевагу українській мові або використовують українську та російську однаковою мірою.

Для дослідження *емоційно-оцінного компонента етнічних авто- і гетеростереотипів* у представників двох мовних груп було використано “Діагностичний тест ставлень” Г. Солдатової [Солдатова, 1998, с. 181–185], що дає змогу виміряти такі параметри етнічних стереотипів, як амбівалентність, вираженість і спрямованість.

Для оцінки етнічних уявлень було обрано образи двох етнічних груп: типового сучасного українця і типового сучасного росіянина. За інструкцією респондентам потрібно було описати росіянина як представника російської національності безвідносно до країни проживання. У такий спосіб ми визначали знак і величину загальної емоційної орієнтації індивіда стосовно самого себе (Я), ставлення до типового представника українського етносу, до типового представника російського етносу та уявлення про ідеальну особу (Ідеал) кожного респондента окремо і середнє значення всіх цих показників для всієї вибірки.

За допомогою додаткових індикаторів визначався також рівень етнічної ідентифікації та етнічної диференціації (який у чис-

ловому вираженні являє собою різницю діагностичних коефіцієнтів образу Я та авто- і гетеростереотипів) і систему етнічних уподобань індивіда (що визначається шляхом зіставлення образу “Ідеал” із типовими представниками української та російської етнічних груп).

Показник етнічної ідентичності розглядається як різниця між діагностичними коефіцієнтами, з одного боку, образу Я, а з другого – авто- і гетеростереотипами. Важливе значення має також знак коефіцієнта, тобто чи сприймає себе респондент як більш (у разі позитивних значень) чи менш (за негативних значень) гідну людину порівняно з типовим представником оцінюваних етнічних груп.

У результаті зіставлення образів Я, типового сучасного українця та типового сучасного росіянина ми отримали показники етнічної ідентичності, що свідчать про рівень ідентифікації з кожною з наведених етнічних груп. Їхній аналіз показує, що рівень ідентифікації з типовим українцем в обох мовних групах є практично однаковим, а отже, можна гадати, що україно- і російськомовні громадяни мають близький рівень української ідентичності. Натомість привертає увагу те, що порівняно з образом типового росіянина україномовні респонденти відчують більшу спорідненість із типовим українцем, тоді як у російськомовних ця спорідненість є нижчою. Одним із пояснень такого стану речей може бути те, що образ українця в уявленнях як російськомовної, так і україномовної вибірок буває не досить привабливим і, навіть ідентифікуючи себе з ним, респонденти акцентують наявність негативних рис, які вони приписують образу українця.

Позитивна соціальна ідентичність ґрунтується на сприятливих порівняннях інгрупи з релевантними аутгрупами, тобто інгрупа повинна сприйматися як позитивно відмінна від аутгруп. На основі отриманих даних можемо припустити наявність двох різних стратегій підтримання позитивної ідентичності в представників двох мовних груп: україномовні наділяють типового росіянина ще менш привабливими рисами, ніж типового українця, і таким чином підтримують власну позитивну етнонаціональну ідентичність, а російськомовні респонденти більшою мірою ідентифікують себе з росіянином, образ якого для них є більш привабливим, а група – вище оцінюваною.

Спрямування етнічних уподобань респондентів вираховано шляхом зіставлення образу “Ідеал” з образами типового українця і типового росіянина. У такий спосіб отримано інформацію про відповідність образів представників цих етнічних груп до уявлення про ідеальну особу: що відміннішим від нуля є значення коефіцієнта, то більше образ росіянина або українця відрізняється від ідеального уявлення. Від’ємний знак коефіцієнтів показує ступінь невідповідності образів типових представників оцінюваних етнічних груп до образу ідеальної особи (рис. 2.3.1).

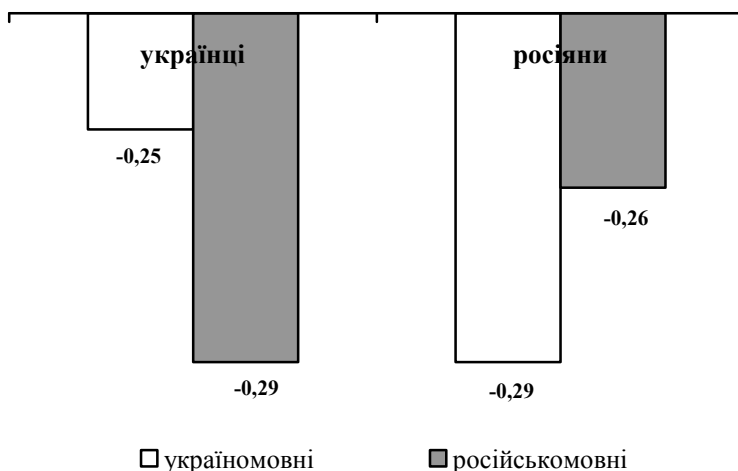

Рис. 2.3.1. Спрямування етнічних уподобань респондентів відносно образу “Ідеал”

Ці показники висвітлюють рівень привабливості двох етнонаціональних груп – українців і росіян – для представників українсько- та російськомовної груп. Отже, українець є більш привабливим для україномовних громадян – ближчим до їхніх уявлень про ідеальну особу, тоді як росіянин – для російськомовних. Слід звернути увагу на те, що показники етнічних уподобань є практично оберненими для україно- і російськомовних респондентів, тобто можна говорити про збіг мовних та етнічних переваг у представників цих мовних груп.

Особливості *етнічних афіліативних тенденцій* респондентів визначалися за допомогою питальника етнічної афіліації [Солдато-ва, 1998, с. 193–194], що включає 18 пунктів, дев'ять із яких спрямовано на вимірювання інтенсивності мотиву етнічного злиття і дев'ять – на вимірювання інтенсивності мотиву етнічного відособлення. Респондентам пропонувалося виразити ступінь їхньої згоди із судженнями за трибальною шкалою в діапазоні від 0 (“не згоден”) до 2 (“згоден”). Зауважимо, що суджень питальника було позбавлено конкретного національного контексту: етнічна група позначалася поняттям “народ”, відтак респонденти самостійно визначали змістовне наповнення цього поняття відповідно до своєї національності (рис. 2.3.2).

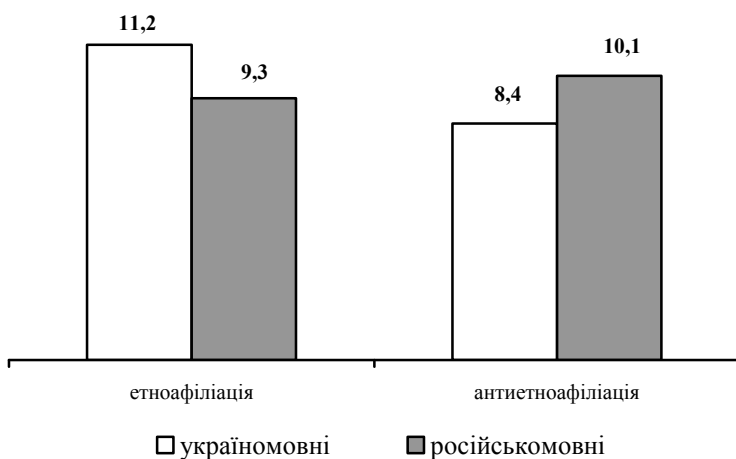

Рис. 2.3.2. Етноафіліативні тенденції представників двох мовних груп (%)

Результати аналізу показують, що в російськомовних респондентів значуще переважають антиетноафіліативні тенденції, тобто вони не мають вираженої потреби злиття з етнічною групою, до якої себе зараховують, у них більшою мірою проявляється тенденція до орієнтації на себе. З огляду на це можна говорити про невиражену ідентифікацію з власною етнічною групою в російськомовних громадян та переважання індивідуалістичних постав.

Порівняння результатів обох груп веде до висновку про істотну відмінність у мотивах їхньої етнічної афіліації. Так, спостерігається “дзеркальність” показників за шкалами етноафіліації та антиетноафіліації: якщо україномовні респонденти мають більшу потребу зближення з власною етнічною групою та прагнуть взаємозв’язку з представниками свого етносу, то в російськомовних респондентів потреба підтримувати зв’язки зі своєю етнічною групою є менш вираженою. Ці дані можуть пояснюватися тим, що в російськомовних громадян розмито уявлення про межі власної етнічності, їм важко сприймати себе як частину групи, межі якої є невизначеними. До того ж такі показники можуть свідчити про те, що російськомовні респонденти усвідомлюють свою належність до українського етносу, але їхня потреба єднатися з ним є слабшою, ніж в україномовних.

2.4. Українськість як властивість російськомовної спільноти

Потреба з’ясувати чинники єднання українського суспільства зумовила вивчення такої категорії, як “*українськість*”, що може правити за інтегральну характеристику ідентичності громадян України. Вона зароджується в поняттєвому полі, що об’єднує три категорії: громадянство – національність – етнічність. “Українськість” може видаватися певною мірою штучним і неприродним поняттям, проте охоплює той спектр питань української етнонаціональної ідентичності, що нас цікавить. Зауважимо, що подібні поняття використовуються в публікаціях зарубіжних колег, звичайно ж, із тим етнічним забарвленням, що притаманне конкретній країні (так, наприклад, трапляються посилання на “русскость” [Русские..., 2006], “беларусскость” [Науменко, 2008], “польськість” [Пшыбыл-Садовская, 2007], “казахскость” [Уразалиева, 2006], “englishness” [Изотов, 2007]) та ін.

Для визначення смислового навантаження означеної категорії опитано 50 студентів гуманітарних спеціальностей (психологи, філологи, політологи) Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Їм було запропоновано дати по десять асоціацій

на поняття “українськість”, у результаті чого отримано 586 слів і словосполучень. Далі цю множину індивідуальних асоціацій було розбито на тематичні рубрики шляхом виділення семантичної домінанти. (В основі цього методу лежить положення про принципову єдність психологічної природи семантичних і асоціативних характеристик слова. Як зазначає із цього приводу А. Залевська, саме через аналіз асоціативних зв’язків слова може бути виявлено внутрішню структуру, глибинну модель зв’язків і відношень, яка формується в людини через мовлення й мислення та лежить в основі когнітивної організації її досвіду [Залевская, 2000]).

У результаті аналізу відповідей отримано рубрики та підрубрики, які можна розглядати як основні *складові* “українськості”. Серед них найбільш згадуваною виявилася рубрика “Національна культура”, до якої увійшли такі підрубрики: “Народні звичаї і традиції” (відображає стереотипні, дещо “несучасні” уявлення про українців у побуті та особливості їхнього обрядово-звичаєвого життя); “Культурна спадщина” (позначає ставлення до української культури); “Характерна зовнішність” (описує типову українську зовнішність, яку загалом можна назвати радше застарілою та властивою українцям минулих століть, отриману, очевидно, із класичної художньої літератури: чуб-оселедець, вуса, груба коса).

Таким чином, найбільше частотне навантаження дістали асоціації, які стосуються культурної складової ідентичності, що свідчить про потужну культурно-історичну спадщину та її істотний вплив на сучасне життя українців. Багата культура – один із важливих етнодиференційних чинників, що відмежовує у свідомості “своє” від “чужого” і навколо якого формується почуття української етнічної належності.

Серед решти рубрик – “Національний характер”, пов’язаний із характерними рисами, ментальністю та способом мислення українців. Відзначимо таку властиву українській ментальності рису, як “Релігійність”, що також виділилася як окрема рубрика. До рубрики “Національна ідентичність” увійшли асоціації, що виражають свідому належність до українського народу та ідентифікацію з ним. Важливою складовою “українськості” є використання української мови, що показують асоціації рубрики “Володіння українською мовою”. Проте зауважимо, що в асоціаціях не наголошується на

категоричній доконечності спілкуватися українською, а лише зазначається важливість володіння нею, знання мови. Це підтверджує положення про те, що етнічність як така більше пов'язана із символічним значенням окремої мови, а не з її фактичним використанням усіма членами групи.

Рубрику “Державність” представлено асоціаціями, що відображають національну символіку, політику, державу. Рубрику “Нація” складають підрубрики “Національність” (“українськість” у цьому контексті можна розглядати як синонім-тлумачення української національності), “Національна єдність”, “Національна гордість”, “Національний дух”, “Національна солідарність” і “Незалежність”. Асоціації рубрики “Помаранчева революція” пов'язано з політичними подіями 2004–2005 років, завдяки яким в українців з'явилися нові, більш сучасні національні ідентитети.

Рубрика “Любов до Батьківщини” виражає патріотичне ставлення до своєї країни та має у своїй основі одну з найбільш згадуваних асоціацій – патріотизм (12 називань). Наступна рубрика – “Територіальна належність” – охоплює асоціації, пов'язані з територією і середовищем проживання, зокрема “Село”, “Місто”, “Західна Україна”.

До рубрики “Природа” належать згадування про українську природу (які певною мірою є стереотипами-кліше, узятими з пісень і віршів – калина, лани, степи і кручі, вишневий садок – та позбавленими особистісного ставлення), описи краси природи та “прив'язки” до географічних ознак. Рубрику “Визначні місця” представлено згадками про історико-культурні пам'ятки України.

До рубрики “Народ України” зараховано підрубрики, які стосуються людей, що населяють або мають відношення до України. Підрубрика “Видатні особи” містить згадування про відомих українців минулого (Михайло Грушевський, Богдан Хмельницький, Микола Гоголь) або сучасності (Олег Скрипка, Сергій Притула). Найбільш згадуваним був Тарас Шевченко (11 називань), який став справжнім національним символом у свідомості громадян. До цієї рубрики також належать підрубрики “Діаспора”, “Інтелігенція”, “Зв'язок із народом”, “Мати”.

Наступна рубрика – “Історичне минуле” – охоплює асоціації, пов'язані з минулим України: “Національна історія”, “Козацтво”,

“Кріпацтво”. Ці дані свідчать про досить сильний вияв історичної складової “українськості”.

Негативні асоціації, пов’язані з поняттям “українськість”, представлено в рубриці “Нав’язлива українізація” переважно стереотипними твердженнями (шароварщина, нав’язування української мови), гумористичними відгуками, що стосуються теперішньої політичної ситуації (бджоли, “любі друзі”). Несприйняття крайніх виявів патріотизму (націоналізм, лжепатріотизм) зараховано до рубрики “Показний патріотизм”.

Рубрику “Ситуативні ставлення до поняття “українськість” в основному представлено суб’єктивними реакціями-відповідями на слово-стимул, що мають переважно негативне забарвлення і відображають ставлення респондентів до самого слова “українськість”, стосуються його неприродності чи складності вимови або є подібними за звучанням словами, що не мають відношення до самої категорії.

Рубрика “Етнічність” містить у собі згадування про український етнос та етнічні особливості українців. Етнічність – поняття, що його використовують у сучасній науці замість поняття “етнос” як категорію, яка позначає існування окремих етнічних груп або ідентичностей.

Отже, у результаті асоціативного дослідження виявлено основні варіанти розуміння категорії “українськість” як: національної особливості, властивої лише українцям; риси українського національного характеру (ментальність); особистісної характеристики (наявність “українських” рис); патріотизму; української національності (громадянство); української етнонаціональної ідентичності; української етнічності.

“Українськість” можна досліджувати як українську складову соціальної ідентичності та як комплексну інтегральну характеристику ідентичності громадян України, що сягає вглиб української етнічності, але може проявлятися й лише в атрибутивній (поверхневій) формі. Сутність “українськості” розкривається та дістає вияв у почуттях належності до своєї країни, спільності з народом, його культурою та історією; уявленнях про “Ми-Образ” українців, їхню ментальність і характер; усвідомленні своїх національних особливостей та відмінностей від інших; спільних ідеях, ідеалах, почуттях.

На основі попередньо отриманих даних сформульовано перелік запитань, що відображають зміст категорії “українськість”, які було включено до одного з варіантів питальника, за яким проводилося дослідження у 2009 р. (варіант Б). Російськомовні респонденти, відповідаючи на запитання про їхню *етнонаціональну та етнолінгвістичну належність*, обирали, зокрема, від однієї до трьох ознак, які споріднюють їх із людьми їхньої національності.

Серед запропонованого переліку ознак найбільше навантаження дістала мова (42,1%). Отже, етнонаціональне самовизначення російськомовних громадян України значною мірою зумовлюється їхньою етнолінгвістичною належністю. Наступними споріднювальними ознаками виявилися: історичне минуле (34,4), звичаї, обряди, традиції (30,3), спільність походження (28,7), риси характеру (23,7), культурна спадщина, фольклор (22,3), природа, територія (19,8), національна література й мистецтво (15,9), релігія (14,6%).

Таким чином, російськомовна ідентичність виявилася найбільше зосередженою навколо таких ідентитетів, як мова та історія. Можна припустити, що актуальність цих ознак продиктовано “спільним радянським російськомовним минулим”, апелювання до якого є невід’ємним атрибутом сьогоденної риторики у сфері обстоювання російськомовності (і, власне, “російськості”) пострадянських суспільств.

Якщо проаналізувати значущість ідентифікаційних ознак для представників української і російської національностей, то виходить, що національна належність впливає на вибір тих чи тих етноідентифікаційних ознак. Так, українців більшою мірою, ніж росіян, споріднюють із їхньою національністю звичаї, обряди й традиції, територія і природа, культурна спадщина. Натомість росіян головним чином пов’язує з національністю мова та історичне минуле. Водночас спільність походження є однаково значущою як для росіян, так і для українців (рис. 2.4.1).

Спостерігається вікова динаміка значущих ідентитетів у межах досліджуваної групи. Мова більшою мірою споріднює з їхньою національністю російськомовних респондентів віком від 30 років і старших, натомість для представників молодшого покоління мова як ідентитет виявляється менш важливою.

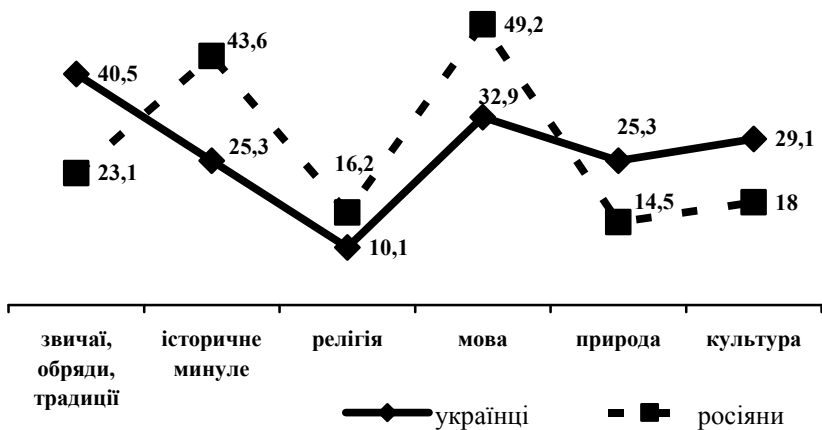

Рис. 2.4.1. Ідентифікаційні профілі респондентів двох національностей (%)

Іншим питанням, яке дало змогу визначити особливості етноідентифікації російськомовних респондентів, було: “Чому Ви вважаєте себе за представника своєї етнічної групи?”. Відповіді розподілилися таким чином: “Відповідно до етнічної належності батьків” (33,7%), “Я народився й проживаю на території цієї етнічної групи” (19,6), “Усі близькі мені люди – представники цієї національності” (15,7), “Так написано у свідоцтві про народження” (14,8), “Я розмовляю мовою цієї національності” (13%).

Такий розподіл засвідчує, що мова спілкування не є визначальною для етноідентифікації російськомовних українців: вона виявляється найменш важливою серед запропонованих ознак. На перший погляд, ці дані суперечать попереднім, проте дослідження їхнього глибинного психологічного змісту розкриває цілком логічну картину. Запитання про те, що споріднює респондентів із людьми їхньої національності, спрямовано на виявлення так званих зовнішніх етноідентифікаційних ознак, натомість запитання “Чому Ви вважаєте себе за представника своєї етнічної групи?” актуалізує особистісне самовизначення, яке не потребує зовнішніх маркерів-символів та оцінки з боку інших.

Етнонаціональність є так званою приписаною ідентичністю, тобто усвідомлення факту належності до певної етнонаціональної спільноти передусе усвідомленню спільності між членами цієї групи та їхніх відмінностей від інших. Тому у відповідях на запитання про ознаки, що споріднюють із національністю, серед представників російськомовної спільноти спостерігається підвищена мовна символізація, яка компенсує брак інших ідентитетів. Це можна пояснити тим, що в системі їхньої соціальної ідентичності етнолінгвістична належність є більш значущою, ніж етнонаціональна. Така ієрархія стає причиною неусвідомленого психологічного напруження, оскільки етнолінгвістична ідентичність не є приписаною.

Самоідентифікація представників обох національностей з етнонаціональною групою має певні відмінності (рис. 2.4.2). Для росіян визначальною щодо етнонаціональної ідентифікації є етнонаціональна належність батьків та мова спілкування. Для самовизначення російськомовних українців більш значущим є факт народження на території проживання представників цієї національності та позначка у свідоцтві про народження.

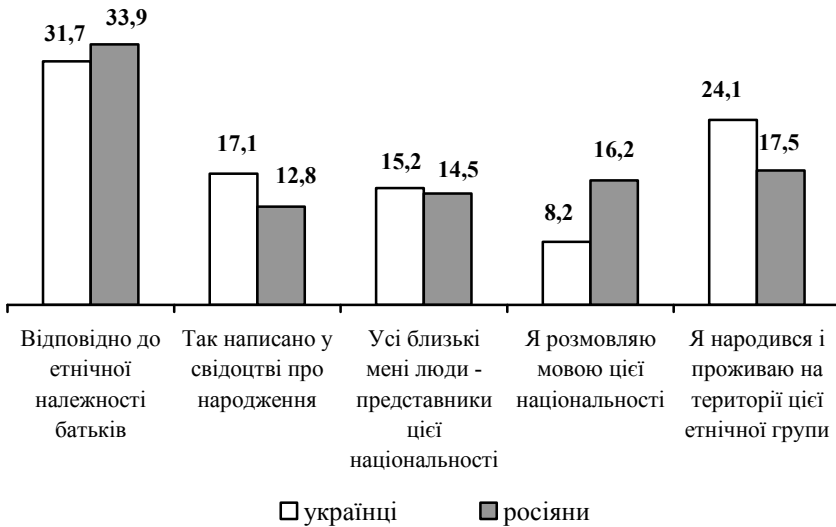

Рис. 2.4.2. Оцінка причин належності до етнічної групи (%)

На вибір етноідентифікаційних ознак істотно впливає також вік респондентів (рис. 2.4.3). Представники молодшої вікової групи частіше вважають себе за представників своїх етнічних груп через те, що народилися на території цієї національності і так написано у свідоцтві про народження.

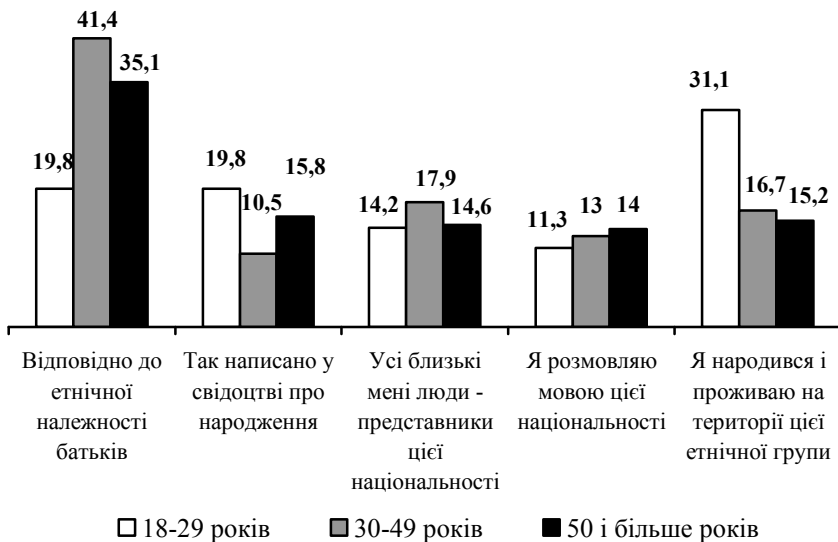

Рис. 2.4.3. Вікові відмінності між оцінками причин належності до етнічної групи (%)

Для середньої вікової групи більш характерною є самоідентифікація відповідно до національності батьків і тому, що всі близькі люди – тієї самої національності. Для старшої вікової групи порівняно важливішим критерієм є мова спілкування.

Таким чином, можна помітити, що російськомовна ідентичність виразніше притаманна представникам старшого покоління. Разом із тим ще раз підтверджується припущення про більшу значущість мови спілкування як етнодиференційної ознаки саме в контексті етнопонаціонального самовизначення тих громадян України, які народилися в СРСР, а тому їхня ідентичність не є приписаною і потребує постійного пошуку вагомих ідентитетів (найвизначальнішим серед яких є мова). Це одна з причин того, що мовне питання в нашому суспільстві не втрачає актуальності.

Задля увиразнення структури соціальних ідентичностей, визначення особливостей етноідентифікацій російськомовних громадян та специфіки їхньої “українськості” респондентам було запропоновано здійснити попарний порівняльний аналіз рівня ідентифікації з певними етнонаціональними та етнолінгвістичними групами. Потрібно було оцінити, до якої групи в кожній із шести наведених пар категорій етнонаціональної та етнолінгвістичної ідентичності і якою мірою вони належать: шкала оцінки від -2 до 2 давала змогу визначити рівень такої ідентифікації.

Полюсами шкал були такі етнолінгвістичні групи: росіянин (“русский” у російськомовному тексті анкети) – українець, громадянин України – українець, громадянин України – росіянин, російськомовний українець – росіянин, україномовний українець – росіянин, російськомовний українець – громадянин України (рис. 2.4.4 – 2.4.9).

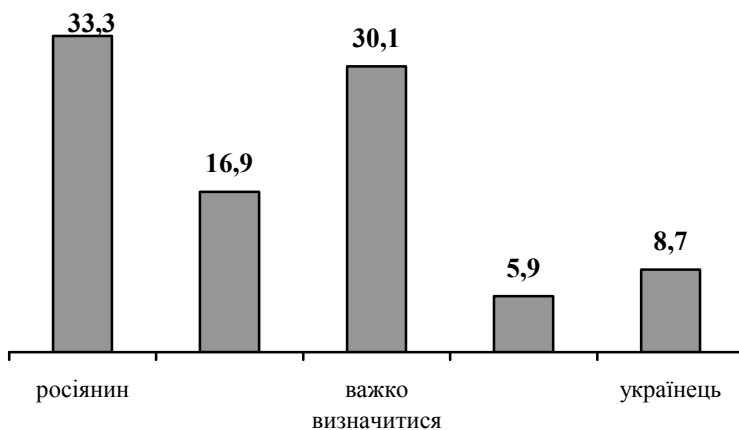

Рис. 2.4.4. Розподіл оцінок етнолінгвістичної ідентичності за шкалою “росіянин – українець” (%)

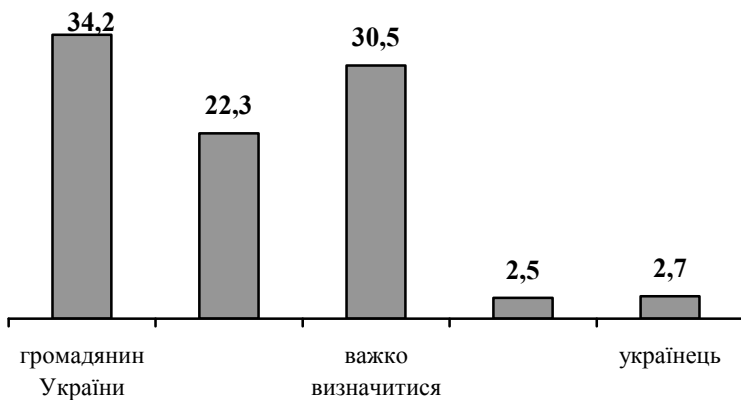

Рис. 2.4.5. Розподіл оцінок етнолінгвістичної ідентичності за шкалою “громадянин України – українець” (%)

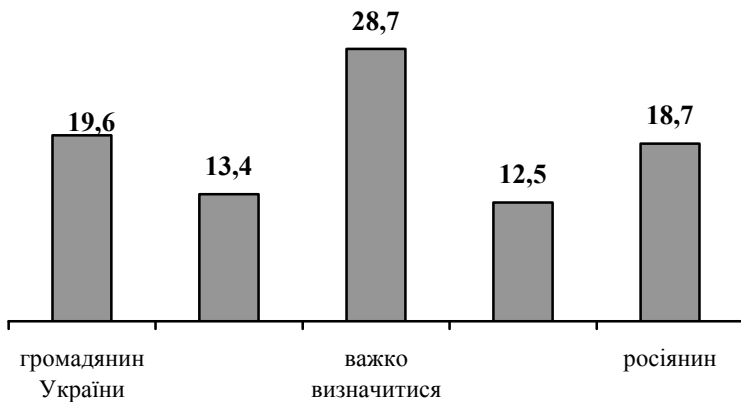

Рис. 2.4.6. Розподіл оцінок етнолінгвістичної ідентичності за шкалою “громадянин України – росіянин” (%)

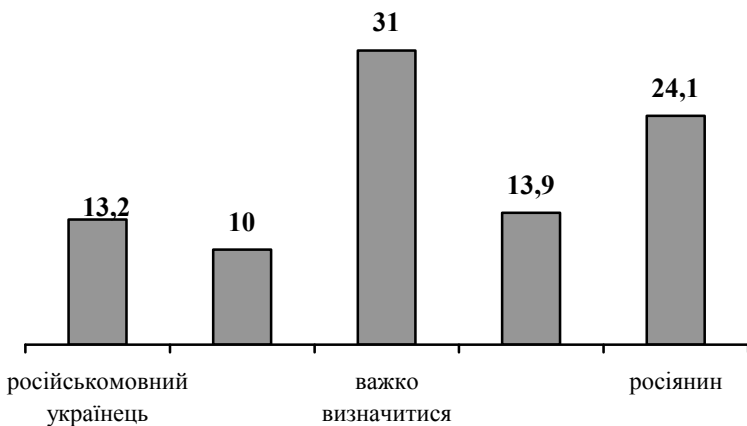

Рис. 2.4.7. Розподіл оцінок етнолінгвістичної ідентичності за шкалою “російськомовний українець – росіянин” (%)

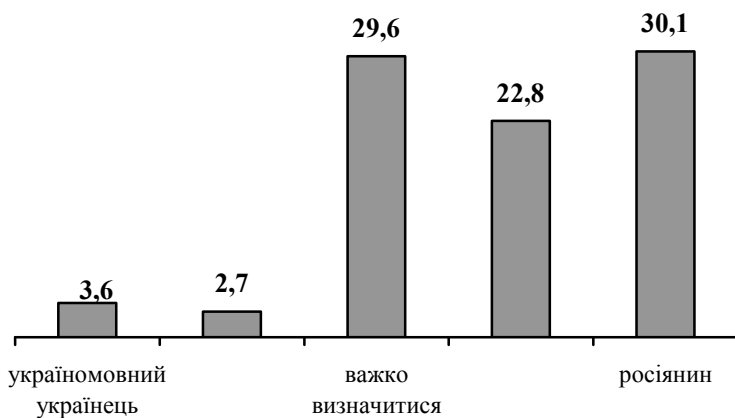

Рис. 2.4.8. Розподіл оцінок етнолінгвістичної ідентичності за шкалою “україномовний українець – росіянин” (%)

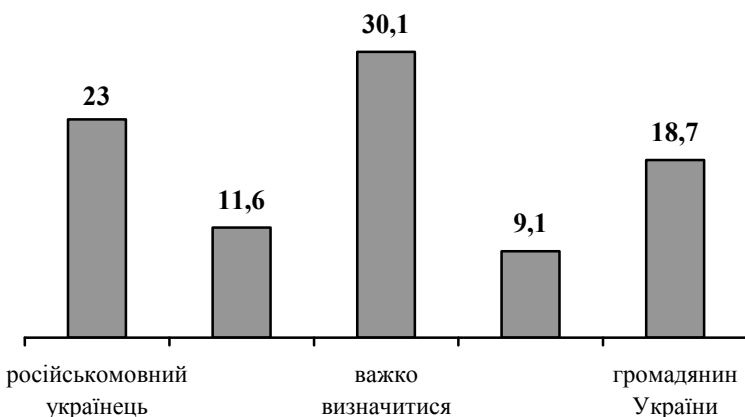

Рис. 2.4.9. Розподіл оцінок етнолінгвістичної ідентичності за шкалою “російськомовний українець – громадянин України” (%)

Варто зауважити, що жодної із запропонованих категорій не було обрано більшістю респондентів у жодній із пар. Частота виборів у межах кожної пари розподілилася таким чином: найбільшу кількість виборів у першій парі дістала група “росіянин” і проміжна оцінка (див. рис. 2.4.4); оцінки другої пари також розподілилися переважно між полюсом “громадянин” і проміжною оцінкою (див. рис. 2.4.5; у третій, четвертій і шостій парах найбільше навантаження припало на проміжну оцінку (див. рис. 2.4.6, 2.4.7, 2.4.9); оцінки в п’ятій парі розподілилися між полюсом “росіянин” і проміжною оцінкою (див. рис. 2.4.8).

Тяжіння до середньої позначки запропонованих шкал свідчить, з одного боку, про бажання уникнути диференціації між такими психологічно неоднозначними категоріями, а з другого – демонструє певну “роздвоєність” ідентичності російськомовних громадян. Вони дещо дискомфортно сприймають свою “українськість”, оскільки в їхній свідомості вона суперечить російськомовності. Протиставлення російськомовності та українськості є певною мірою антиномічним для російськомовних жителів України і саме тому викликає в представників цієї спільноти психологічний дискомфорт і напруження.

З отриманих даних можна зробити висновок, що “українськість” актуалізується у відповідь на соціальний (у цьому разі провокативний) запит, адже перед респондентами постає вибір між категоріями, що певною мірою взаємовиключають або, навпаки, доповнюють одна одну. Так, етнолінгвістична пара “україномовний українець – росіянин” є, на перший погляд, взаємовиключним протиставленням, але в результаті ми отримали несподіваний розподіл виборів: практично рівною мірою між полюсом “росіянин” і проміжною оцінкою. Тобто простежується конфлікт між стереотипом “російськомовний – значить, не українець” і протиставленням “раз не україномовний, то росіянин”. Отже, несподіваний соціальний запит провокує перегляд ієрархії соціальних ідентичностей, порушує ригідність самокатегоризацій. Як наслідок респонденти визнають свою “українськість”, навіть якщо вона пов’язана з такою загрозливою для їхньої ідентичності україномовністю, адже це суперечить їхньому усталеному російськомовному самовизначенню.

А найзагальніше ідентичність російськомовних громадян в етнонаціональному просторі України можна розташувати між векторами “громадянин України” – “російськомовний українець”.

Відповідаючи на запитання “Якби можна було умовно уявити у відсотковому співвідношенні Вашу національність, скільки в ній було б українського, а скільки – російського?”, російськомовні респонденти (українці і росіяни разом) дали такі відповіді: стовідсотковими українцями почуваються 4,1% опитаних; співвідношення 90% українського і 10% російського виявилось властивим 5,7%; 70 і 30% – 6,8%; 50 і 50% – 25,5%; 30 і 70% – 18,2%; 10 і 90% – 17,5%; стовідсотковими росіянами назвалися 20,7% опитаних (рис. 2.4.10).

Жодний із запропонованих для вибору варіантів не привернув уваги переважної більшості респондентів, що свідчить про те, що в самовизначенні російськомовних жителів України немає домінуючої позиції щодо їхньої українсько-російської етноідентифікації. Відповідно до відносної більшості зроблених виборів можна зробити висновок, що чверть опитаних вважають себе як за українців, так і за росіян. Тому ідентичність російськомовних громадян здебільшого окреслюється в площині біетнічної, або бікультуральної, українсько-російської ідентичності, а їхню “російськість” представлено в основному лінгвістичними та культурно-історичними аспектами.

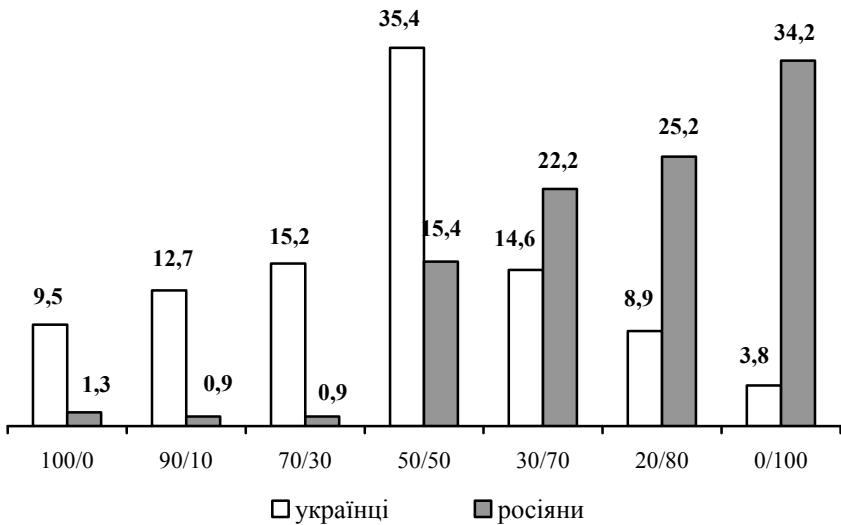

Рис. 2.4.10. Оцінка співвідношення “українського” і “російського” в національності російськомовних респондентів (%)

Щодо вікової динаміки, то відносно найнижче рівень “українського” у своїй національності оцінили респонденти середнього віку – 32,7%, тоді як у представників старшого покоління цей показник склав 34,1%, а в молоді – 37,5%. Щоправда, ці відмінності є значущими лише на рівні статистичної тенденції, а пояснення їх може, очевидно, полягати в тому, що меншу “українськість” представників середньої вікової групи зумовлено більш високим ступенем її мовної русифікації порівняно зі старшою групою, а більша “українськість” молоді – це вже результат впливу новітніх етноідентифікаційних тенденцій.

На запитання “У яких ситуаціях Ви найбільше почуваетесь українцем?” російськомовні громадяни дали такі відповіді: завжди (11,6%), під час міжнародних змагань за участі українців (30,3), на національних святах (19,6), перебуваючи за межами України (18,7), перебуваючи серед людей інших національностей (9,8), чуючи українську мову (9,1), перебуваючи в колі сім’ї (5,5), ніколи (23%).

Для більшості опитаних властивим є відчуття зв'язку з українським хоча б інколи, у певних ситуаціях, а кожний дев'ятий респондент відчувається українцем у всіх ситуаціях.

Російськомовні українці більшою мірою, ніж етнічні росіяни, відчуваються українцями завжди або количують українську мову чи перебувають серед людей інших національностей. Водночас росіяни ніколи не відчуваються українцями частіше за українців.

Що стосується вікових відмінностей, то російськомовній молоді сильніше властиво відчуватися українцями серед людей інших національностей порівняно зі старшими віком респондентами. Особи середнього віку більш схильні відчуватися українцями під час міжнародних змагань за участі українців. Очевидно, представники цієї вікової групи становлять основну цільову аудиторію різноманітних спортивних змагань, а також їх особливо цікавить презентація країни на міжнародній арені.

Відповідаючи на запитання “Наскільки важливими є нижчеперераховані обставини, щоб уважатися за справжнього українця?”, російськомовні респонденти відзначили найвищим балом за 5-бальною шкалою такі: відчувати відповідальність за Україну (42,4%), відчуватися українцем (40,3), поважати українські закони і політичний лад (34,6), бути українцем за національністю (29,6), мати українське громадянство (29,4%). Цікаво, що варіантові “знати українську мову” більшість респондентів (25,1%) поставила середній бал 3, проте 22,8% їх усе-таки вважають знання української мови за неодмінну умову того, щоб бути справжнім українцем.

Таким чином, етнонаціональність російськомовних громадян України ґрунтується на їхній біетнічній та бікультуральній українсько-російській ідентичності. Ідентичність російськомовних громадян міститься між категоріями “громадянин України” і “російськомовний українець”, тобто тяжіє в бік мовного і громадянського компонентів. Попри те що в цій ідентичності простежуються виразні “проросійські” орієнтації, можна стверджувати, що невід'ємною складовою самовизначення російськомовних жителів України є й “українськість”, а їхня “російськість” в основному зосереджується навколо лінгвістичних та культурно-історичних аспектів.

“Українськість” російськомовних громадян сягає більш глибокої етнічної сутності і актуалізується у відповідь на соціальний запит. Усвідомлення своєї “російськомовної українськості” є

певною мірою антиномічним, тому психологічно напруженим. Вікові відмінності засвідчують поступовий відхід від твердження “російськомовний – значить, не українець”, відбувається пошук нових ідентифікаційних ознак. Орієнтація молодого покоління стає дедалі більш проукраїнською. Має місце поступове усвідомлення і прийняття власної “українськості”, що не заходить у конфлікт із російськомовними уподобаннями.

2.5. Особливості етнічної ідентичності російськомовних монолінгвів і білінгвів

У результаті аналізу лінгвістичних матеріалів було виділено ознаки, за якими можна визначити білінгвізм: здатність переключатися з однієї мови на другу; активне використання двох мов у різних комунікативних ситуаціях; свідоме перемикання мовних кодів залежно від ситуації спілкування; високий рівень володіння усним і письмовим мовленням обома мовами; незначне розмежування сфер використання двох мов [Бікова, 2006; Бурда, 2002; Гулий, 1998; Кузнецова, 1999; Уталиева, 1995]. Суб’єктивна оцінка володіння обома мовами визначалася за питальником, розробленим на основі анкети Т. Бурди, яка вивчала особливості мовної поведінки в умовах українсько-російського білінгвізму [Бурда, 2002].

У дослідженні, що проводилося протягом 2009–2010 років, узяли участь 683 студенти (350 юнаків і 333 дівчини) різних спеціальностей віком від 18 до 25 років, із них – 392 студенти в Києві, 138 – в Одесі, 153 – у Львові. Усіх респондентів було поділено на чотири групи: із домінантною українською мовою (україномовні монолінгви, які склали 35,6% вибірки); із домінантною російською мовою (російськомовні монолінгви, 25,3%); з однаковим рівнем компетентності в українській і російській мовах, але з базовою українською мовою (україномовні білінгви, 15,7%); з однаковим рівнем компетентності в російській та українській мовах, але з базовою російською мовою (російськомовні білінгви, 23,4%). Російськомовні респонденти (моно- і білінгви разом) склали 48,7%.

Загалом серед опитаних російськомовних респондентів українську мову як рідну визначили 19,1%, українську і російську мови – 24,9%. Серед російськомовних білінгвів ці показники склали, відповідно, 42,5 і 38%. Звідси можемо зробити висновок, що українська мова як символ ідентичності є дуже значущою й для російськомовної молоді, навіть у тих випадках, коли вона не була безпосереднім чинником формування ідентичності (наприклад, у російськомовних сім'ях).

Із метою визначення *місця етнонаціональної ідентичності в структурі соціальної ідентичності білінгвів* було застосовано тест М. Куна – Т. Макпартленда “Хто я?” [Кун, Макпартленд, 2003]. Первинна обробка сукупності вільних самохарактеристик здійснювалася методом контент-аналізу. Усі відповіді було зараховано до однієї з двох категорій – об'єктивних і суб'єктивних самохарактеристик.

За об'єктивні ми вважали ідентифікації особи з групами людей, межі та умови членства в яких є загальновідомими. Ці характеристики було поділено на базові категорії приватного життя (загальнолюдська, сімейна, статева, професійна належності тощо) та етносоціальні (етнонаціональна, громадянська, регіональна, наднаціональна ідентичності та ін.).

Суб'єктивні характеристики – це такі категорії в самоописах респондентів, які для розуміння їх вимагають пояснень самого респондента або співвіднесення з іншими людьми. До суб'єктивних характеристик було включено самоідентифікації, які є результатом особливих життєвих обставин, а також особистісні риси, позитивні або негативні самооцінки тощо.

Перше, що привертає увагу, це домінування об'єктивних самохарактеристик у системах соціальних ідентичностей респондентів усіх мовних груп. Характерним є також переважання базових категорій над етносоціальними (рис. 2.5.1). Отже, об'єктивні соціально підкріплені ідентичності превалюють у системі соціальної самокатегоризації всіх респондентів незалежно від мовної належності.

Слід підкреслити відмінності в розподілі базових та етносоціальних категорій у досліджуваних групах. Так, є істотна різниця між показниками україномовних і російськомовних білінгвів: перші істотно частіше вдавалися до використання об'єктивних категорій, натомість російськомовні білінгви активніше оцінюють себе за суб'єктивними характеристиками.

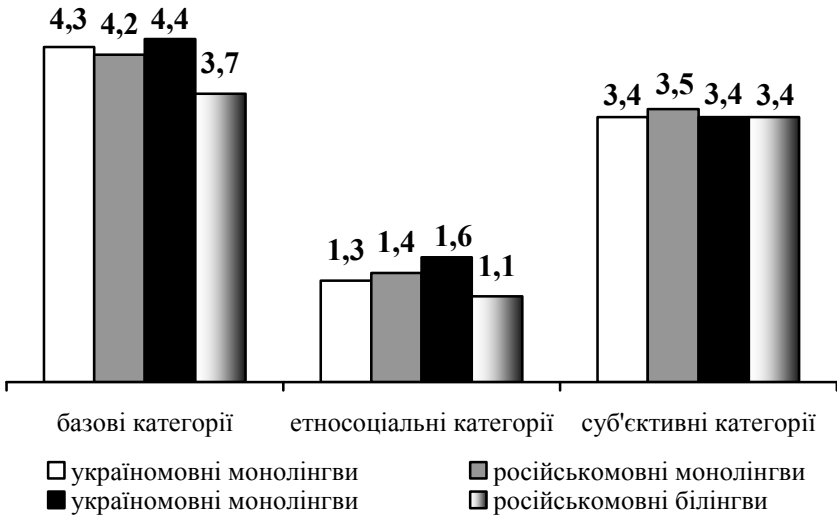

Рис. 2.5.1. Розподіл об'єктивних (базових та етносоціальних) і суб'єктивних категорій у різних мовних групах

Російськомовні монолінгви мають вищі значення за категорією “ідентифікація за інтересами” ($p \leq 0,05$) – хобі, захоплення, улюблені заняття. Для цієї категорії випробуваних у системі соціальної самокатегоризації важливе місце посідають їхні “особливі” особистісні риси, те, що відрізняє їх від інших; для них важливо підкреслювати власну індивідуальність і неповторність. Такі показники можна пояснити орієнтацією на більш індивідуалістичні цінності, зосередженістю на власних інтересах.

Передбачуваними виявилися результати за категорією “ідентифікація з типовим сучасним росіянином”. Ця категорія позначалася лише російськомовними монолінгвами та білінгвами, що підтверджує факт істотної кореляції мовної ідентичності з етнонаціональною.

Характерною відмінністю між російськомовними білінгвами і монолінгвами є навантаженість категорії “патріотична позиція”, що більш виражена в групі білінгвів ($p \leq 0,05$). Російськомовні респонденти, які дотримуються двомовності, більше схильні до українського патріотизму, і така громадянська позиція в системі соціальних ідентифікацій є для них вельми важливою.

Вартими уваги виявилися оцінки “усвідомлення себе як частини суспільства”. Російськомовні респонденти дещо несподівано демонструють вищі порівняно з україномовними показники за цією категорією ($p \leq 0,05$). Водночас російськомовні білінгви мають нижчі показники за російськомовних монолінгвів ($p \leq 0,05$). Можливо, це почасти пояснюється традиційно сильнішою орієнтацією представників російськомовних середовищ на загальносуспільні справи, а почасти тим, що для тих, хто постійно або переважно поспілкується російською мовою в російськомовному оточенні, усе українське суспільство видається істотно російськомовним, і в такий спосіб вони підкреслюють свою належність до нього.

Зауважимо, що статистично значущої різниці в показниках за категорією “громадянська ідентичність” не виявилось між жодними з порівнюваних груп, що є свідченням приблизно однакової актуальності для них цієї категорії самовизначення. Тому можемо констатувати, що формування етнонаціональної ідентичності сучасної української молоді значною мірою відбувається в площині громадянської ідентифікації, яка інтегрує носіїв обох мов.

За наступний параметр аналізу було обрано *міру ідентифікації з етнонаціональними групами* “типовий сучасний українець” і “типовий сучасний росіянин” та *особливості етнічних уподобань* респондентів, їхніх *авто- і гетеростереотипів*. Ці параметри досліджувалися за допомогою методики “Діагностичний тест ставлень” Г. Солдатової [Солдатова, 1998, с. 181–185].

Дисперсійний аналіз засвідчив, що мовна належність визначає специфіку етнонаціональної ідентичності. Так, зафіксовано прямий зв’язок між мовою спілкування респондентів і рівнем їхньої ідентифікації: якщо україномовні монолінгви мають найвищий рівень ідентифікації з представниками української етнонаціональної групи ($p \leq 0,01$), то російськомовні монолінгви демонструють найвищий серед досліджуваних мовних груп рівень ідентифікації з представниками російської групи ($p \leq 0,001$; рис. 2.5.2).

А міжгрупові порівняння етнічних авто- і гетеростереотипів засвідчили, зокрема, значущі відмінності емоційно-оцінного компонента гетеростереотипу росіян: якщо в україномовних монолінгвів він має негативне спрямування, то в групі російськомовних білінгвів спостерігається слабка позитивна орієнтація, а російськомовні монолінгви виявили значно вищий позитивний рівень цього гетеростереотипу порівняно з двомовними респондентами ($p \leq 0,001$).

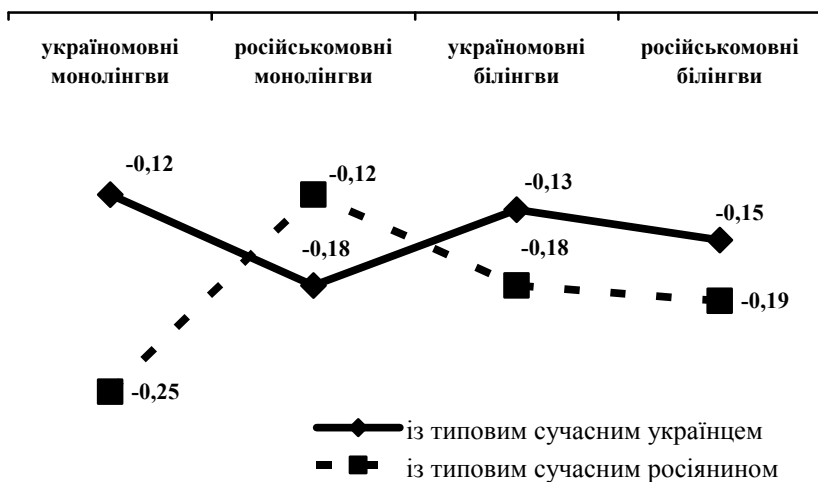
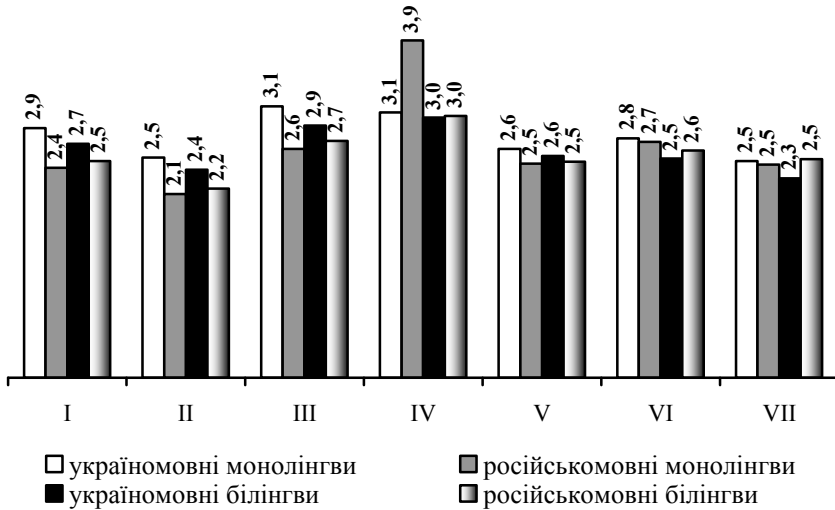

Рис. 2.5.2. Рівень ідентифікації представників різних мовних груп із типовим сучасним українцем і росіянином

За показниками методики діагностики *вираженості етнічної ідентичності* Дж. Фінні [Гнатенко, Павленко, 1999, с. 455–457] за жодною зі шкал не було зафіксовано статистично значущих відмінностей між російськомовними монолінгвами і російськомовними білінгвами (рис. 2.5.3). Такі результати спонукають до думки, що перехід російськомовних до двомовності не позначається на такому параметрі етнонаціональної ідентичності, як її вираженість.

Дисперсійний аналіз виявив значущі відмінності між показниками мовних груп за шкалами “загальний показник етнічної ідентичності”, “когнітивний компонент ідентичності” та “афективний компонент ідентичності” ($p \leq 0,001$).

За загальним показником етнічної ідентичності відносно вищий рівень мають україномовні респонденти, особливо монолінгви. Показники російськомовних респондентів є значуще нижчими, але не відрізняються істотно між собою. Подібними виявилися й профілі оцінок у межах когнітивного та афективного компонентів етнічної ідентичності.

I – загальний показник етнічної ідентичності; II – когнітивний компонент етнічної ідентичності; III – афективний компонент етнічної ідентичності; IV – належність до етнічної групи; V – досягнення етнічної ідентичності; VI – етнічна поведінка; VII – орієнтація щодо інших етнічних груп

Рис. 2.5.3. Розподіл показників вираженості етнічної ідентичності в мовних групах

Дещо несподіваними стали результати за шкалою “етнічна поведінка”, де найвищі оцінки показали монолінгви – як україно-, так і російськомовні. Ми припустили, що високі показники в групі російськомовних монолінгвів зумовлюються різницею в етнічній і національній належності, оскільки російськомовні респонденти частіше порівняно з україномовними зараховували себе або до російської, або до російської та української груп. А це спонукає їх активніше визначатися в ситуаціях, значущих з етнонаціонального погляду, а відтак, інтенсивніше виробляти відповідну поведінку. Утім, порівняння середніх за допомогою критерію *U*-Манна-Вітні не виявило відмінностей між російськомовними респондентами української і російської національності.

Залученість до соціальної і культурної практики етнічної групи (використання мови, підтримання культурних традицій,

участь у соціальних і політичних організаціях) досить часто розглядається як показник сформованості етнічної ідентичності. Однак дотепер під питанням залишається наявність однозначного зв'язку між тим, за кого індивіди себе вважають, і тим, як вони поведуться в реальному житті, тобто між їхньою етнічною ідентичністю і етнічною залученістю. Результати багатьох досліджень показали незалежність цих двох вимірів. Тому в багатьох людей постави щодо етнічної культури як вартої наслідування можуть не корелювати з реальною залученістю до неї. Особливо наочно брак узгодженості між етнічною ідентичністю і включеністю до етнічної культури помітний на прикладі мови як етнодиференційної ознаки. Водночас рівень демонстрації залученості до життя групи може значно перевищувати ступінь глибинної ідентифікації з нею. Так, декларуючи етнічну належність за допомогою національного одягу, інших елементів оформлення зовнішності, стилю мови і т. ін., окремі особи намагаються довести свій зв'язок із народом. Проте в таких випадках превалюють зовнішні ознаки ідентичності [Стефаненко, 2008, с. 238–248].

Результати дослідження підтверджують висновки Г. Уталієвої та інших дослідників, зроблені в результаті вивчення мови як чинника етнічної ідентичності: брак узгодженості між етнічною ідентичністю і включеністю до етнічної групи, залученістю до її соціального життя особливо проявляється на прикладі мови (тобто спілкування мовою власної етнічної групи) [Донцов и др., 1997; Уталиева, 1995].

За наступний параметр аналізу було обрано *вираженість типів трансформації етнонаціональної ідентичності*, що досліджувалася за допомогою методики “Типи етнічної ідентичності” Г. Солдатової. Ступінь національної толерантності, який лежить в основі питальника, оцінювався на основі трьох критеріїв: рівня негативізму щодо власної та інших етнічних груп, порогу емоційного реагування на іноетнічне оточення, ступеня вираженості агресивності та ворожих реакцій щодо інших спільнот [Солдатова, 1998, с. 189–193].

Найзагальніше респондентам незалежно від мовної належності властива нормально розвинена ідентичність (рис. 2.5.4). Такий тип ідентифікації характеризується балансом толерантності до власної та іноетнічної груп, який дає змогу розглядати її, з одного бо-

ку, як умову самостійного й стабільного існування етнічної групи, а з другого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному середовищі.

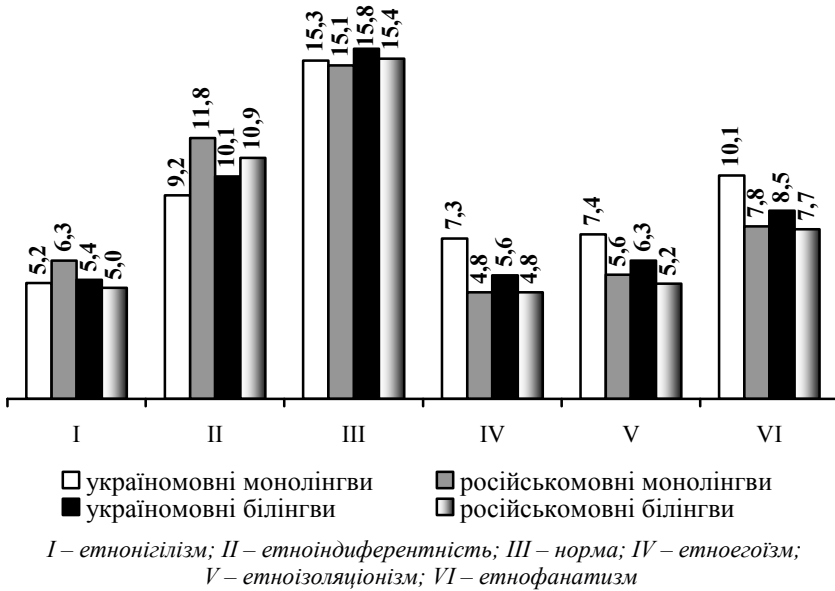

Рис. 2.5.4. Розподіл типів етнічної ідентичності в мовних групах (%)

Наступна особливість, що впадає у вічі, – це практичний брак різниці показників між мовними групами за шкалою “норма”. До того ж шкала нормальної ідентичності виявилася єдиною, за якою не виявлено відмінностей.

Шкала “етнологізм” дістала найменшу кількість балів у представників усіх мовних груп, тобто такий тип трансформації ідентичності мало властивий українським студентам. Найвищі показники за цією шкалою демонструють російськомовні монолінгви, у т. ч. й порівняно з російськомовними білінгвами ($p \leq 0,05$). Така різниця є показовою, оскільки ці відмінності можуть бути свідченням того, що однією з причин переходу російськомовних осіб до білінгвальності є їхнє небайдуже ставлення до своєї української етнічної належності, свідоме етнонаціональне позиція.

Найбільшу кількість балів після “норми” набрала шкала “етноіндиферентність”, яка є помірно вираженою в респондентів усіх мовних груп. За цією шкалою спостерігається різниця як між показниками україно- і російськомовних респондентів на користь останніх, так і між лише російськомовними моно- і білінгвами: монолінгви більше схильні бути етноіндиферентними ($p \leq 0,05$). Відтак очевидно, що принципова російськомовність характеризується гіпоідентичними тенденціями, натомість перехід російськомовних до білінгвальності віддзеркалює сильнішу потребу мати зв’язок з українською етнонаціональною групою.

Отже, можемо констатувати, що найбільші показники за шкалами гіпоідентичності мають представники російськомовної групи. Відтак російськомовність є проявом більш байдужого порівняно з україномовними респондентами ставлення до власної етнічної належності, відстороненості від етнонаціональних питань, меншої репрезентованості цієї категорії в структурі соціальної ідентичності. Подібні результати було отримано в дослідженнях О. Донцова, Т. Стефаненко та Ж. Уталієвої, які вивчали зв’язок між мовою та етнічною ідентичністю казахів. Вони зафіксували, що респонденти, які не володіють мовою своєї етнічної групи і відчувають через це певну “неповноцінність” як члена цієї групи, намагаються захистити власну самооцінку, витісняючи свою етнічну належність із структури самокатегоризації [Донцов и др., 1997]. Слід гадати, що такі висновки стосуються й наших російськомовних респондентів, які недостатньо володіють українською мовою і відчувають через це певний дискомфорт.

Можемо, проте, констатувати, що більшість респондентів, незважаючи на їхні мовні уподобання, має позитивну, нормально сформовану етнонаціональну ідентичність, а трансформація їхньої етнічної самосвідомості більшою мірою відбувається за гіпоідентичним типом. Варто відзначити, що крайні прояви гіпо- і гіперідентичності більше властиві представникам монолінгвальних груп: принципова російськомовність характеризується виразними гіпоідентичними тенденціями, тоді як монолінгвальність україномовних осіб корелює з їхньою гіперідентичністю. Натомість білінгвів більшою мірою характеризує позитивна етнонаціональна ідентичність, їхні показники за всіма шкалами ближчі до норми, їм менше

порівняно з монолінгвами властиві як гіпер-, так і гіпоідентичні прояви.

Слід зауважити, що білінгви з україномовної і російськомовної груп значуще відрізняються лише за шкалою етноізоляціонізму, де середні значення двомовних респондентів із базовою українською мовою статистично вищі ($p \leq 0,05$). Проте в обох цих групах такий тип трансформації ідентичності не є провідним, тому можна стверджувати, що загалом білінгви з різними базовими мовами принципово не відрізняються між собою і виявляють подібні тенденції трансформації етнонаціональної ідентичності.

Розподіл *етноафіліативних тенденцій* у представників різних мовних груп, виявлених за методикою “Етнічна афіліація” Г. Солдатової [Солдатова, 1998, с. 193–194], виразно демонструє взаємозалежність базової мови респондентів і їхньої потреби етнічної належності (рис. 2.5.5). Це підтверджується й результатами оцінки відмінностей за критерієм *t*-Ст’юдента для незалежних вибірок: представники всіх мовних груп мають статистично значущі (але по-різному спрямовані) відмінності між шкалами “етноафіліація” і “антиетноафіліація” ($p \leq 0,001$).

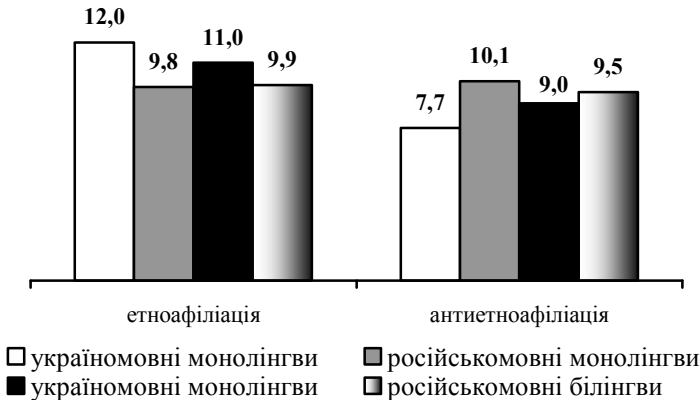

Рис. 2.5.5. Розподіл етноафіліативних тенденцій у представників різних мовних груп (%)

У російськомовних монолінгвів, на відміну від решти мовних груп, істотно переважають антиетноафіліативні тенденції ($p \leq 0,001$), тобто вони не мають вираженої потреби злиття з етнічною групою, до якої себе зараховують, натомість у них великою мірою проявляється тенденція до орієнтації на себе. З огляду на це можна говорити про невиражену ідентифікацію з власною етнічною групою в російськомовних громадян та переважання індивідуалістичних постав. Ці дані можуть пояснюватися тим, що в російськомовних монолінгвів розмито уявлення про межі власної етнічності, їм важко сприймати себе як частину групи, межі якої для них є невизначеними. Крім того, такі показники можуть бути свідченням того, що російськомовні респонденти усвідомлюють і навіть приймають свою належність до українського етносу, але не відчують сильної потреби єднатися з ним.

Порівняння результатів україно- і російськомовних груп веде до висновку про істотну відмінність мотивів їхньої етнічної афіліації: якщо україномовні респонденти мають більшу потребу зближення з власною етнічною групою та прагнуть зв'язку з представниками свого етносу, то в російськомовних респондентів така потреба є менш вираженою.

Білінгви з базовою російською мовою залежно від соціальної ситуації та обставин спілкування керуються або правилами й нормами своєї етнічної групи, або індивідуальними цінностями. Вони мають узгоджену систему уявлень щодо власної етнічної групи, але мало сприймають себе як частину групи, а групу – як продовження самих себе.

Модифікований варіант методики “Шкала соціальної (колективної) самооцінки” Р. Люгтанена і Дж. Крокера було використано для вимірювання *етнічної самооцінки* представників різних мовних груп. За задумом авторів, методика має діагностувати інтегровану оцінку особою свого членства в основних приписаних народженням або вихованням групах (стать, раса, релігія та ін.). Ми поділяємо думку Я. Гнатенка і В. Павленко про те, що така оцінка має численні вади, оскільки можна легко уявити ситуацію, коли респондент позитивно оцінює своє членство в одних спільнотах (наприклад, статевій і расовій) і водночас зовсім не задоволений із належності до інших (наприклад, соціально-економічної або етнічної). У цьому разі інтегрована оцінка буде проблематичною та за-

вуаює комплекс наявних суперечностей в оцінках себе. Із таких міркувань видається більш логічним вивчати вираженість кожної складової соціальної ідентичності окремо, а потім аналізувати їх у комплексі [Гнатенко, Павленко, 1999, с. 451–455].

Ми модифікували методику, “звувивши” запитання питальника до етнічної складової соціальної ідентичності. У результаті було отримано чотири шкали: “оцінка себе як члена етнічної групи”, “особиста оцінка етнічної групи”, “громадська оцінка етнічної групи” та “значущість етнічної ідентичності”.

Мовні уподобання впливають на особливості етнічної самооцінки. Зокрема, за шкалами “оцінка себе як члена етнічної групи” ($p \leq 0,01$), “особиста оцінка етнічної групи” ($p \leq 0,001$) та “значущість етнічної ідентичності” ($p \leq 0,001$) російськомовні респонденти показали нижчі оцінки, ніж україномовні (рис. 2.5.6).

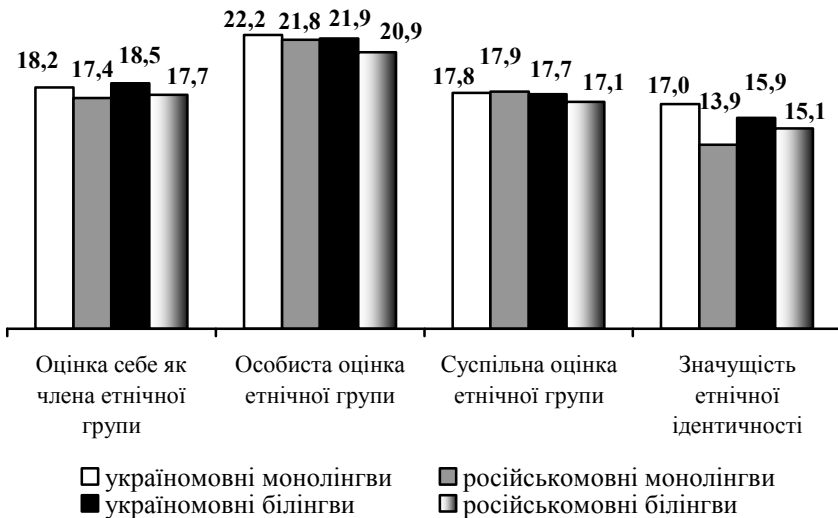

Рис. 2.5.6. Розподіл показників соціальної (колективної) самооцінки в мовних групах (%)

Показники за шкалою “суспільна оцінка етнічної групи” за-свідчують, що загалом респонденти з усіх мовних груп уважають, що оцінка українців суспільством є гіршою, ніж їхня власна оцінка ($p \leq 0,001$). Відмінності зафіксовано лише між російськомовними монолінгвами і білінгвами: останні більше схильні вважати, що суспільна оцінка українців є назагал нижчою.

Одним із параметрів етнонаціональної ідентичності є *етнічна толерантність*. Толерантність – не лише чинник сприятливої між-особової та міжетнічної взаємодії, а й неодмінна умова гармонійної особистісної та етнонаціональної ідентичності.

Отримані за питальником “Індекс толерантності” Г. Солдатової, О. Кравцова, О. Хухлаєва та Л. Шайгерова [Солдатова и др., 2003, с. 97–98] показники свідчать про те, що респонденти з усіх мовних груп характеризуються середнім рівнем толерантності. Відносно нижчий рівень толерантності виявили російськомовні монолінгви, а вищий – російськомовні білінгви. Останнім властивий і вищий рівень соціальної толерантності порівняно з україномовними респондентами ($p \leq 0,05$), натомість україномовні вирізняються вищим рівнем особистісної толерантності ($p \leq 0,05$).

Усвідомлення власної етнічної індивідуальності, як зазначає В. Хотинець, детермінує адаптацію суб’єкта до обставин етнічного й соціального буття, умов поліетнічної реальності, дає можливість оптимально діяти в процесі постійного співвідношення своїх життєвих позицій, постав, цінностей із вимогами й нормами тієї етнічної спільноти, із якою особа себе ідентифікує [Хотинець, 2000, с. 155–158]. Із метою дослідження специфіки *соціальної адаптації* представників різних мовних груп було застосовано методику соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда [Практическая ..., 1998, с. 457–465].

Російськомовні білінгви виявили нижчий порівняно з російськомовними монолінгвами рівень дискомфорту та дезадаптованості: їхні показники за цими шкалами є навіть, хоч і незначно, нижчими за норму. Можна, отже, припустити, що оволодіння російськомовними особами українською мовою сприяє зниженню рівня їхньої дезадаптованості в українському суспільстві. І це стосується саме проблем дезадаптації, позаяк за субшкалою “адаптивність” статистично значущих відмінностей між групами російськомовних моно- і білінгвів не виявлено.

Перехід російськомовних респондентів до двомовності не лише позитивно впливає на міжособову взаємодію, а й підвищує їхню самооцінку, зокрема в такому важливому її параметрі, як самоприйняття. А ось відносно вищий рівень неприйняття себе виявився притаманним україномовним респондентам, особливо монолінгвам.

Результати дослідження дають змогу зробити висновок, що російськомовність істотно визначає специфіку етнонаціональної ідентичності носіїв російської мови. Зокрема, російськомовні монолінгви мають найвищий порівняно з іншими мовними групами рівень ідентифікації з представниками російського етносу. Водночас формування етнонаціональної ідентичності сучасної української молоді значною мірою відбувається в площині громадянської ідентифікації, яка інтегрує носіїв обох мов.

Принципова російськомовність характеризується вираженістю гіпоідентичних постав: більш байдужим порівняно з україномовними респондентами ставленням до власної етнічної належності, відстороненістю від етнонаціональних питань, переважанням антиетноафіліативних тенденцій та індивідуалістичних постав.

Оволодіння українською мовою сприяє зниженню дезадаптованості російськомовних осіб в українському суспільстві. Перехід до двомовності позитивно впливає на міжособову взаємодію, підвищує самооцінку та самоприйняття.

2.6. Етнолінгвістична ідентичність представників російськомовної спільноти як чинник регуляції міжособової взаємодії

Обставини розвитку сучасного українського суспільства якразово ілюструють доконечність вивчення не просто взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності, а й особливостей впливу етнолінгвістичної ідентичності на процеси безпосередньої, “живої” взаємодії представників різних етнолінгвістичних груп.

На одному з етапів дослідження було застосовано прийом конструювання ситуації реальної взаємодії дослідника і респондента в процесі інтерв'ювання. Його метою було з'ясувати міру впливу етнолінгвістичного чинника на процес міжособової взаємодії. Для цього було розроблено напівструктуроване інтерв'ю. Крім відповідей на поставлені запитання, фіксувалася *модель мовної поведінки* та спосіб реагування респондента залежно від використання інтерв'юером виключно української або виключно російської мови протягом усієї взаємодії. Питальник інтерв'ю доповнювала анкета, яка давала інформацію про ставлення респондента до інтерв'юера як партнера по спілкуванню залежно від використовуваної мови.

Інтерв'ювання проводилося в містах Києві, Кіровограді, Сімферополі, Сумах, Тернополі, Херсоні, Яремчі Івано-Франківської обл. Респондентами ставали випадкові перехожі – мешканці зазначених міст молодого або середнього віку, української або російської національності за самовизначенням (відповіді нечисленних представників інших національностей не враховувалися). Загалом було опитано 603 особи віком від 20 до 45 років, серед яких чоловіки склали 35,2%, жінки – 62,8%.

У кожному з міст інтерв'ю проводилося почергово українською або російською мовою. А з метою з'ясування уявних і реальних тенденцій поведінки в ситуації міжособової взаємодії використовувалися дещо відмінні варіанти анкети залежно від переважання в регіоні тої чи тої мови.

Відповідно до визначеної самими респондентами їхньої етнічної та мовної належності було виділено три групи: україномовні українці (33,2%), російськомовні українці (43,9%) та російськомовні росіяни (22,9%). Мовно-етнічну характеристику вибірки з урахуванням мови, якою проводилося інтерв'ювання, відображено в табл. 2.6.1. Потрібно зауважити, що наведений розподіл не є репрезентативним для населення України або якогось регіону як генеральної сукупності, а відтак висвітлювані дані мають психологічний, а не соціологічний зміст.

Таблиця 2.6.1

**Розподіл вибірки за мовно-етнічною належністю
та мовою інтерв'ювання**

Мовно-етнічні групи	Мова інтерв'ю		Разом
	українська	російська	
україномовні українці	91	109	200
російськомовні українці	144	121	265
російськомовні росіяни	57	81	138
Усього	292	311	603

Результати інтерв'ювання російськомовних українців показали властиву їм певну рівноважність мов: 63% їх обрали як рідну українську мову, а 64,5% – російську. Перевищення в сумі 100% пояснюється тим, що респонденти могли називати рідними обидві мови: таких у цій групі виявилось 27,5%. У групі російськомовних росіян усі 100% назвали рідною російську мову, а з них 1,5% – також і українську.

Україномовні українці та російськомовні росіяни пояснювали свою мовну належність переважно походженням та родинними зв'язками. Натомість російськомовні українці частіше говорили про мовне середовище, у якому вони зростали. Варто зазначити й те, що 21,7% їх відчували труднощі у віднесенні себе до конкретної етнічної групи, називаючись або українцями й росіянами водночас, або радше українцями, ніж росіянами (тоді як серед представників двох інших груп такі випадки траплялися набагато рідше). Ці показники підтверджують положення про те, що чим більшою є міра відповідності рідної та етнічної мови, тим вищою є впевненість у своїй етнічній належності і стійкішою – етнічна ідентичність [Донцов и др., 1997; Стефаненко, 2008; Уталиева, 1997]. Важко не помітити, отже, що істотне переорієнтування російськомовних українців на російську мову робить їх, з одного боку, більш компе-

тентними й мобільними в спілкуванні, а з другого – ускладнює їм процес етнічного самовизначення.

Частина поставлених респондентам запитань стосувалася основних сфер використання “іншої мови”, найбільш поширених ситуацій та причин її використання. Зокрема, україномовні українці найчастіше живають російську мову в сім’ї під час спілкування з російськомовними членами родини або у своїй професійній діяльності. Частина їх використовує окремі російські слова або словосполучення для того, щоб повніше передати зміст повідомлення. Загалом 50,5% представників цієї групи зазначали, що в ситуації взаємодії з російськомовним партнером переходять на його мову для полегшення спілкування, 14,5% переходять на російську лише в тому разі, коли співрозмовник не в змозі їх зрозуміти, 8% запевнили, що спілкуються виключно українською мовою. Решта опитаних зазначила, що їхня мовна поведінка в таких випадках зумовлюється конкретною ситуацією, а також залежить від поведінки і ставлення до них партнера.

Серед опитаних російськомовних українців 81,7% використовують російську мову у всіх сферах життя, тоді як українську – лише 34,3%. Ще 4,1% зазначили, що спілкуються виключно російською мовою, а української не використовують узагалі. Українську мову живають переважно в межах сім’ї (29,8%), причому половина респондентів зазначала, що переходить на українську мову, відвідуючи родичів у селі, а в місті вони “мусять” розмовляти російською, аби їх приймали за “міських”. У ситуації взаємодії з україномовним партнером 70,6% російськомовних українців готові перейти на мову співрозмовника. Для підсилення змісту фраз вони також використовують як окремі українські, так і російські вислови.

Що стосується групи російськомовних росіян, то всі вони використовують у різних ситуаціях взаємодії саме російську мову, причому 8% – виключно російську, пояснюючи це небажанням спілкуватися “чужою” мовою, і лише 5,8% респондентів із цієї групи використовують паралельно й українську мову в спілкуванні з іншими. Показовими є дані, згідно з якими лише 29,7% опитаних виявили згоду перейти на мову співрозмовника в ситуації взаємодії з україномовним партнером. Ще 5,8% зазначили, що зроблять це лише за умови, що їх узагалі не розумітимуть. Найчастіше російськомовні росіяни живають українську мову в робочих ситуаціях

(18,1%), для підсилення змісту повідомлення або як слова-вкраплення (10,9%), а також у колі сім'ї (4,4%) – переважно з родичами, що проживають у сільській місцевості.

Отже, серед трьох мовно-етнічних груп російськомовні українці виявляють найбільш гнучку мовну поведінку, натомість мовну поведінку російськомовних росіян можна назвати найбільш ригідною.

Наступна категорія запитань дала змогу виявити особливості ставлення респондентів до етнічної мови як до етнодиференційної ознаки загалом та державотворчої зокрема. Найперше зазначимо, що респонденти з усіх трьох груп до основних ознак національності зараховували зовнішність людини, її мову, а також деякі інші ознаки, такі як ім'я, одяг, поведінка тощо. Це, зокрема, можна пояснити тим, що в ситуації реальної міжособової взаємодії такі ознаки правлять за “первинні” індикатори етнічної належності особи, даючи більше інформації для вибору стратегії поведінки з партнером по взаємодії, ніж його походження, національність батьків, громадянський або політичний вибір тощо.

Близько половини (45,5%) україномовних українців погоджується з важливістю етнічної мови у функціонуванні етносу та виконання мовою комунікативної функції. Жодного значення цьому не надають 3%, які дотримуються думки, що представники певної національності (наприклад, українці) зовсім не обов'язково мають спілкуватися своєю етнічною мовою. Ще 58,5% респондентів не заперечують важливості етнічної мови, але вважають, що вибір мови спілкування – це особистий вибір особи, яка має право самостійно вирішувати, якою мовою їй зручніше спілкуватися з іншими. Водночас 8% гадають, що свою етнічну мову (у цьому разі українську) знати просто обов'язково.

Подібно відповідали російськомовні українці, більшість (62,6%) яких дотримується лояльної позиції, вважаючи, що кожен має право за власним бажанням обирати мову спілкування. Водночас 12,8% їх висловилися на підтримку важливості української мови для життєдіяльності українського етносу, а ще 7,5% наполягали на потребі володіти українською мовою навіть за переважного використання іншої мови. Чимала частина (18,1%) російськомовних українців повністю заперечує важливу роль мови в розвитку й фу-

нкціонуванні власної етнічної групи, а 1,9% відмовляються від української мови взагалі.

Російськомовні росіяни в 34,1% випадків негативно відповіли на запитання про доконечність спілкування українців між собою українською мовою, причому 1,4% переконані, що такого взагалі не може бути (“це нереально”), 18,1% респондентів підтримали таку доконечність, а ще 5,8% вважають, що знати свою етнічну мову є обов’язковим для всіх (для українців у тому числі), але якою саме мовою спілкуватися – вибір кожного. Положення про вільний вибір мови спілкування підтримала основна частина респондентів із цієї групи – 60,1%. Ще 2,2% зазначили, що в сучасних умовах українці повинні вміти спілкуватися як українською, так і російською мовою.

Чи не найбільш дражливим у мовних поглядах респондентів є їхній погляд на *офіційний статус української і російської мов*. Відповіді респондентів, які характеризують ставлення до мови як державотворчої ознаки, ілюструє рис. 2.6.1.

Рис. 2.6.1. Позиції респондентів щодо державного статусу мов (%)

Так, більшість опитаних україномовних українців переконана, що державною мовою має бути українська і, відповідно, виконувати всі функції, які на неї покладаються (викладання в школах та вищих навчальних закладах, діловодство тощо). Частина їх погоджується також із потребою вивчення й російської мови, пояснюючи це спільністю історичного розвитку, культурного простору, психологічною близькістю та численними взаємодіями з представниками російської етнічної групи. Приблизно кожний шостий висловився за надання державного статусу обом мовам.

У групі російськомовних українців частка тих, хто виступив на підтримку української мови як державної, виявилася дещо меншою, ніж серед україномовних українців, натомість істотно більшою – кількість тих, хто наполягає на офіційній рівноправності української і російської мов. Один респондент навіть висловив переконання, що державною мовою в Україні має бути виключно російська, адже більшість населення в повсякденному спілкуванні використовує саме її.

Проте набагато частіше – майже в кожного шостого – такі екзотичні переконання траплялися в групі російськомовних росіян. Третина їх висловилися за рівний статус двох мов. Близько половини погодилося з державним статусом лише української мови, але за обов'язкового вивчення та вживання російської. І жодний не погодився з думкою про винятковий статус тільки української мови.

Аналізуючи відповіді респондентів на запитання, які характеризують мовну поведінку у сфері *міжособової взаємодії*, ми намагалися виявити, чи впливає мовний чинник на цей процес і якщо впливає, то як саме.

Для переважної більшості україномовних українців мова спілкування не має значення і не позначається на успішності міжособової взаємодії. Проте, на думку 16,0% представників цієї групи, на їхню взаємодію з іншими людьми негативно впливає факт, що ті розмовляють по-російському. Вони пояснюють це недостатнім володінням російською мовою, різними традиціями та стереотипами поведінки, а також своїм упередженим ставленням до російськомовних осіб. Серед інших чинників взаємодії україномовних українців з оточенням виявилися індивідуальні особливості людини, її поведінка, ставлення до партнера по взаємодії тощо. Невелике значення (1,5%) має належність людини до таких етнічних груп, які

респондент оцінює як близькі стосовно власної групи (“слов’яни”, “наші”, “аби не якісь араби, американці” і т. ін.).

Опитані російськомовні українці лише в 1,9% випадків зазначали можливість негативного впливу мовного чинника на процес міжособової взаємодії. На їхню думку, тут найчастіше діють умови, у яких відбувається взаємодія (21,5%), меншою мірою – релігійний чинник (4,9%) та етнічна спорідненість (3,4%).

Найчастіше на значення мови спілкування звертають увагу російськомовні росіяни (6,5%), проте в 90,6% випадків вони не надають значення мовному чинникові, а для 7,3% їх використання партнером української мови може негативно вплинути на ставлення до нього. На відміну від решти двох груп, російськомовні росіяни не звертають уваги на близькість із “братніми народами”, а найістотнішу роль у процесі взаємодії з іншими відіграє власне “людський чинник” (47,8%).

Нижче наведено оцінки респондентами ситуації взаємодії в процесі інтерв’ювання українською або російською мовами (табл. 2.6.2).

Специфіка наведених даних полягає в тому, що під час інтерв’ю з респондентами їхньою рідною мовою ми запитували їх про ставлення до гіпотетичної ситуації проведення його іншою мовою. А під час інтерв’ю з респондентами не рідною для них мовою нас цікавила їхня безпосередня реакція на цей факт. Під час взаємодії з російськомовними українцями ми фіксували їхні “можливі” та “реальні” оцінки власної мовної поведінки у випадку інтерв’ювання як українською, так і російською мовами.

Переважає більшість опитаних україномовних українців під час інтерв’ювання українською мовою заявила, що російська мова інтерв’ювання не вплинула б на процес спілкування. Водночас невелика частина їх зазначила, що мова спілкування має для них чимале значення і в разі звертання до них російською мовою вони б відмовилися взаємодіяти з інтерв’юером.

На запитання, чи перейшли б респонденти на мову інтерв’юера в разі використання ним саме російської мови, виявилось, що таких було б відносно небагато. Деякі більше заявили, що перейшли б на російську в тому разі, коли б їх зовсім не розуміли. Проте переважна частина респондентів не перейшла б на російську мову, причому більшість не зробила б цього через те, що не досить

добре володіє розмовною російською мовою, менше було тих, хто не зробив би цього “з принципу” або тому, що їм легше спілкуватися українською мовою.

Таблиця 2.6.2

**Розподіл оцінок власної мовної поведінки
залежно від мови інтерв'ювання (%)**

№ пор.	Ознаки мовної поведінки	Україно-мовні українці		Російсько-мовні українці		Російсько-мовні росіяни	
		Мова інтерв'ювання					
		укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.
1.	Мова спілкування не має жодного значення	90,5	100,0	92,8	90,2	97,8	63,0
2.	Відмовилися б / відмовилися від спілкування за умови звертання іншою мовою	9,5	0	0	0	0	13,8
3.	Відчували б / відчували труднощі через погане розуміння іншої мови	0	0	7,2	9,8	2,2	23,2
4.	Перейшли б / перейшли на мову партнера по взаємодії	4,0	8,5	9,8	53,9	0	0
5.	Намагалися б / намагалися перейти на мову партнера по взаємодії	4,0	17,0	35,8	29,1	13,0	9,4
6.	Перейшли б / перейшли на мову партнера по взаємодії лише в ситуації, коли їх не розуміють	10,0	7,5	13,2	0	0	0
7.	Комфортніше спілкуватися своєю мовою	12,0	48,0	6,0	16,9	46,4	13,0
8.	Спілкуються своєю мовою через недостатнє володіння іншою мовою	53,0	7,0	35,1	0	34,7	63,8
9.	Принципово спілкуються своєю мовою	17	12,0	0	0	5,8	13,8

У процесі проведення інтерв'ю російською мовою жодний із респондентів – україномовних українців – не виявив упередженого або недобррозичливого ставлення до інтерв'юера. Усі респонденти зазначили, що мова звертання до них не мала в процесі взаємодії жодного значення і не викликала негативних емоцій. Під час взаємодії частина респондентів якщо не відразу, то згодом перейшла на російську мову, ще 17% намагалися це зробити, хоча не завжди це вдавалося через недостатній рівень володіння розмовною російською мовою. Основна частина не перейшла на російську мову, пояснивши це тим, що їм зручніше і звичніше розмовляти українською, або що вони принципово розмовляють українською за будь-яких обставин, або що недостатньо володіють російською мовою, або що перейшли б на неї тоді, коли б їх зовсім не розуміли.

Отримані дані ілюструють розрив між наявним у свідомості частини респондентів негативного ставлення до російськомовних партнерів у ситуації гіпотетичної взаємодії і виявом набагато лояльнішого ставлення до них у ситуації реальної взаємодії. Таким чином, проведення інтерв'ю з україномовними українцями з використанням української або російської мови виявило суперечність між свідомо декларованою нехиттю до російськомовного спілкування, з одного боку, і браком таких тенденцій у реальній взаємодії – із другого.

Для більшості респондентів із групи російськомовних українців незалежно від мови інтерв'ю не мало б жодного значення, якою мовою велася б розмова з ними – українською чи російською.

Факт можливого проведення інтерв'ю українською мовою вплинув би на невелику частину – через те, що їм важко було б зрозуміти співрозмовника, або через почуття сорому, що вони не володіють українською настільки добре, щоб вільно спілкуватися з україномовним партнером. Проте більшість їх перейшла б на українську мову або намагалася б це зробити. Менша частина відмовилася б від такого переходу через некомфортність спілкування та недостатній рівень володіння українською.

Реальне використання в процесі інтерв'ю української мови для більшості респондентів із групи російськомовних українців не мало особливого значення. Дехто з них навіть зазначав, що йому приємно чути українську мову, хоча й почувався незручно через неможливість самому вільно нею спілкуватися. Відносно менша

частина респондентів перейшла на українську мову або намагалася це зробити (використовуючи то російську, то українську мову), але більш як половина не робила цього зовсім (пояснюючи це тим, що недостатньо володіють мовою, що їм зручніше спілкуватися по-російському, що переходять на українську лише в україномовному середовищі, що не бачать такої потреби, бо їх і так розуміють).

Істотно суперечливішими були відповіді російськомовних росіян. Під час інтерв'ю російською мовою було з'ясовано, що можливе проведення інтерв'ю українською мовою не мало б значення і не вплинуло б на процес взаємодії з інтерв'юером для більшості респондентів. Проте для понад третини їх цей факт мав би значення і частина їх просто відмовилася б від спілкування, а частина не зрозуміла б української мови. Лише невелика частина російськомовних росіян повідомила, що зробила б спробу перейти на українську мову в разі потреби. А більшість опитаних зазначила, що не зробила б цього – здебільшого через недостатній рівень володіння українською мовою, а почасти – “із принципу”.

Водночас у результаті опитування українською мовою практично всі респонденти заявили, що мова інтерв'ю не мала для них жодного значення і не вплинула на процес взаємодії. Лише одна особа відчувала певні труднощі через те, що не могла зрозуміти окремих слів і фраз у процесі розмови. Жодний із респондентів – російськомовних росіян – не перейшов на українську мову, хоча невелика частина їх намагалася це зробити з метою полегшення процесу спілкування. Неперехід на українську мову цілковита більшість пояснила тим, що вони й без цього могли порозумітися із співрозмовником; кілька осіб, натомість, як причину назвали своє “небажання”.

Проведення інтерв'ю в таких протилежних за мовними уподобаннями громадян регіонах, як Галичина (міста Тернопіль і Яремче) і Крим (м. Сімферополь), показало, що мовне питання для опитаних там респондентів є більш актуальним і “болочим”, ніж для мешканців інших регіонів. Етнолінгвістична ідентичність сильніше впливає на міжособову взаємодію україномовних українців (які переважають серед галичан) та російськомовних росіян (яких найбільше серед кримчан). У регіонах їхнього проживання істотно переважає якась одна з двох мов. У такому середовищі громадяни

меншою мірою включені в безпосередні міжетнічні та міжмовні контакти, і тому в ситуаціях взаємодії з представниками іншої етнолінгвістичної групи їхня ідентичність сильніше актуалізується як чинник регуляції міжособової взаємодії. Це, своєю чергою, може правити за основу формування упередженого ставлення до іншомовних партнерів по взаємодії.

Водночас зафіксовано істотну суперечність між нерідко декларованим респондентами негативним ставленням до іншомовних партнерів, з одного боку, і браком вияву такого ставлення в ситуації реальної взаємодії між носіями різних мов. Попри наявність у свідомості частини респондентів постав на принципово одномовну поведінку у ситуаціях реальної міжособової взаємодії такі принципи проявляються значно менше, ніж проголошуються. Під час інтерв'ювання більшість респондентів – і російсько-, й україномовних – орієнтувалася переважно не на мову, якою велася розмова, а на особистість і поведінку самого інтерв'юера.

Найбільш толерантними в питанні використання тої чи тої мови виявилися російськомовні українці. Основна суперечність їхньої мовної поведінки полягає в тому, що за загального позитивного ставлення до української мови рівень реального володіння нею значно нижчий, ніж вони вважають за властивий собі. Така суперечність віддзеркалює не так реальне користування з української мови, як абстрактно привабливу мовну поведінку. Це, очевидно, є однією з малоусвідомлюваних причин уникання україномовного спілкування багатьма російськомовними українцями та пошуків якихось інших пояснень такого уникання.

Крім того, як нерідко зазначали респонденти, використання однієї чи другої мови часто править для них за ознаку сільського або міського походження людини. Тому з метою швидшого включення до міської спільноти багато хто з україномовних вихідців із села переходить у міському середовищі на російську мову.

2.7. Стереотипи взаємного сприймання етнічних українців і росіян

Теоретико-методологічною основою дослідження стала розроблена Г. Андрєєвою та розвинута В. Агеєвим схема соціальної перцепції [Агеєв, Андрєєва, 1981]. Прояви соціальної перцепції в етнопсихологічному плані пояснюють різні стереотипи в сприйманні членами етносу представників своєї групи та представників інших етносів як носіїв етнічної ідентичності. Етнічні стереотипи, що втілюють властиві повсякденній свідомості уявлення про свій та інші етноси, не просто підсумовують певні знання, а й виражають емоційні ставлення до об'єктів. У них своєрідно сконцентровано всю історію міжетнічних відносин.

Було обрано низку психологічних методик, які дають змогу вивчати прояви етнічних стереотипів у процесі міжетнічного спілкування. Емпіричне дослідження проводилося у 2009–2011 роках.

Респондентами першого етапу були 310 студентів 2-4 курсів Бердянського державного педагогічного університету, Бердянського університету менеджменту і бізнесу та Азовського регіонального інституту управління Запорізького національного технічного університету.

На цьому етапі було поставлено завдання виявити *афективний компонент етнічних стереотипів*, що зумовлює позитивну чи негативну характеристику представників різних етнічних груп. Використано, зокрема, метод семантичного диференціала. Стимульний матеріал мав вигляд 30 оцінних біполярних шкал, узятих в основному з варіанта вербального семантичного диференціала на базі російської лексики В. Петренка [Петренко, 1986]. Респондентам пропонували оцінити особистісні характеристики, притаманні типовим представникам різних етносів. Використання факторного аналізу забезпечило можливість визначити найбільш типові характеристики досліджуваних етносів, які ввійшли до спрощеного варіанта методики, що складався з 20 біполярних шкал.

Було застосовано також “Діагностичний тест ставлень” Г. Солдатової [Солдатова, 1998, с. 181–185], спрямований на

вивчення емоційно-оцінного компонента етнічних стереотипів, і шкалу соціально-психологічної близькості Н. Лебедевої, створеної на основі широковідомої шкали соціальної дистанції Е. Богардуса, яка відображає не лише ступінь реальної близькості з представниками іншої культури, а й містить елементи соціально-психологічної поведінки на бажаний ступінь такої близькості та править за соціально-перцептивний образ культурної дистанції [Лебедева, 1993, с. 53–67]. Ми адаптували цю шкалу до мети та умов нашого дослідження.

Після факторного аналізу отриманих відповідей ми відібрали найбільш значущі (за результатами порівняння середніх значень) характеристики етнічних груп та скоротили опитувальник із 355 ознак до 82.

На другому етапі дослідження було опитано мешканців двох сусідніх сіл Мелітопольського району Запорізької області – Костянтинівки, що заселене здебільшого етнічними українцями, і Терпіння, де проживають переважно етнічні росіяни.

У кожному із сіл ми пропонували два види анкет. В анкетах першого типу просили оцінити представників свого та іншого етносу (українського і російського, відповідно до етнічного складу груп респондентів). В анкетах другого типу ми пропонували оцінити за такими самими ознаками жителів свого і сусіднього села. У результаті такого розподілу було сформовано чотири групи респондентів: мешканці етнічно українського села Костянтинівки оцінюють українців і росіян (загалом у цій групі опитано 56 осіб, у т. ч. 27 чоловіків і 29 жінок); мешканці етнічно українського села Костянтинівки оцінюють своїх односельців (фактично етнічних українців) і жителів сусіднього села Терпіння (фактично етнічних росіян) (усього в цій групі опитано 69 осіб, серед яких 32 чоловіки та 37 жінок); мешканці етнічно російського села Терпіння оцінюють українців і росіян (респондентами стали 63 особи, із них 34 чоловіки і 29 жінок); мешканці етнічно російського села Терпіння оцінюють своїх односельців (фактично етнічних росіян) і жителів сусіднього села Костянтинівки (фактично етнічних українців) (тут було опитано 65 осіб, у т. ч. 29 чоловіків та 36 жінок). (Задля чистоти порівняння оцінок було вилучено анкети, у яких жителі українського села визначали себе за національністю росіянами, а мешканці російського – українцями).

За спрямованістю зроблених респондентами оцінок визначено чотири ракурси порівнянь. Перший ракурс стосується оцінок мешканцями українського села Костянтинівки і російського села Терпіння двох етносів – українського і російського, тобто свого або іншого. Другий ракурс віддзеркалює особливості ставлень до мешканців свого і сусіднього села без свідомого врахування їхньої етнічної належності. Третій ракурс виявляє оцінки, дані представником свого етносу і мешканцям свого села. Четвертий ракурс – це порівняння представників іншого етносу і мешканців сусіднього села.

Процедура кількісної обробки даних полягала в тому, що спочатку порівнювали оцінки відповідних категорій, дані респондентами двох груп за 82 ознаками; далі проводили факторний аналіз у просторі ознак, за якими виявлено значущі відмінності за *t*-критерієм Ст'юдента (у всіх випадках $p \leq 0,01$). У такий спосіб ми визначали структуру принципів відмінностей між змістом стереотипів різних груп респондентів.

Цікаво зазначити, що вже на етапі обрахування різниці в оцінках виявилось, що найбільше – 32 відмінності – зафіксовано в оцінках, які мешканці Костянтинівки і Терпіння дали самим собі і сусідам. Дещо менше – 24 відмінні ознаки – було дано респондентами з обох сіл представникам українського і російського етносів. В оцінках мешканців обох сіл і представників двох етносів, зроблених жителями Костянтинівки, значущі відмінності проявилися 20 разів. Натомість в аналогічних оцінках жителів етнічно російського села Терпіння це сталося лише один раз (!).

У результаті факторного аналізу *оцінок українців і росіян як представників відповідних етносів мешканцями Костянтинівки і Терпіння* виділилися чотири значущі фактори, що сукупно вичерпують 55,5% дисперсії.

Виразно домінує *перший* фактор (30,2% загальної дисперсії), основу якого склали показники прийнятності росіян за 5-бальною шкалою соціально-психологічної близькості. Найбільше навантаження тут випало на прийнятність у статусі однопартійця, наставника й порадника, мешканця іншого села. Відмінності між оцінками, які дали жителі двох сіл, зображено на рис. 2.7.1.

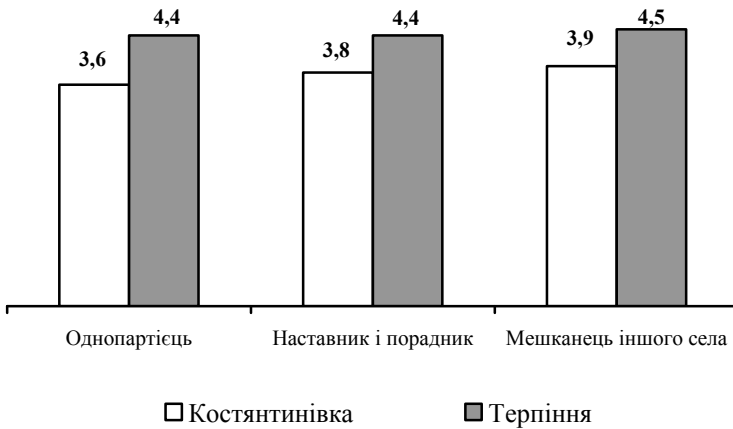

Рис. 2.7.1. Прийнятність росіян в оцінках мешканців Костянтинівки і Терпіння

Цілком очевидно виявилася більша прихильність жителів російського села до своїх етнічних одноплемінників, натомість мешканці українського села ставляться до росіян дещо недовірливіше, особливо в загальносоціальних питаннях.

Менш напруженою виявилася прийнятність українців, характеристики якої ввійшли до слабше навантаженого *другого* фактору (12,8% загальної дисперсії). Найпомітніші відмінності в оцінці відповідних статусів проявилися щодо вибору українців як чоловіка/дружини або близького родича, односельця, сусіда (рис. 2.7.2).

Рівень прийнятності українців для мешканців обох сіл є величезно високим, але етнічні росіяни з Терпіння намагаються встановити щодо них дещо більшу комунікативну дистанцію.

У *третьому* факторі (7% загальної дисперсії) поєдналися оцінки рис, приписаних українцям. Найвагомішими виявилися ознаки, що їх оцінено за шкалами семантичного диференціала: чесність – брехливість, тактовність – нетактовність, скромність – нахабність. Не дивно, що мешканці українського села оцінили українців позитивніше, ніж їхні сусіди з російського села (рис. 2.7.3).

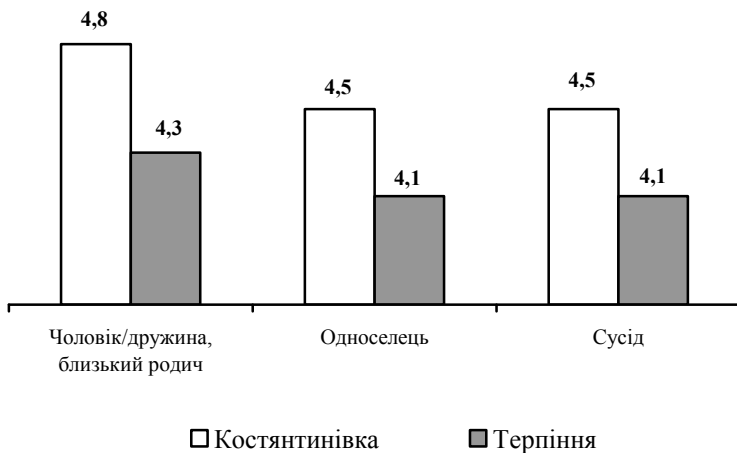

Рис. 2.7.2. Прийнятність українців в оцінках мешканців Костянтинівки і Терпіння

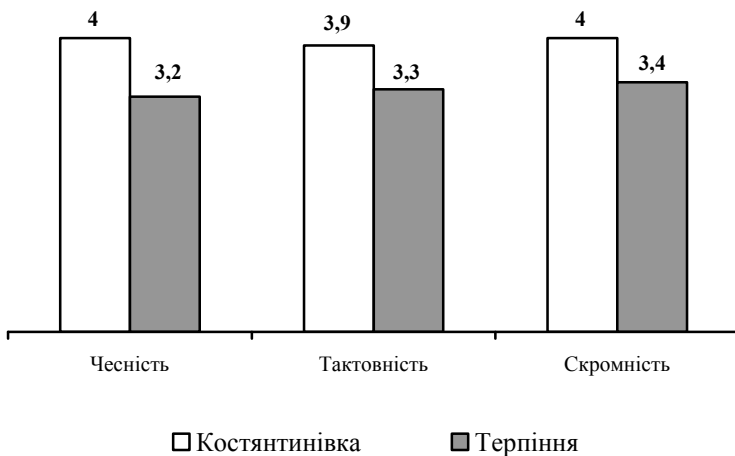

Рис. 2.7.3. Позитивні риси українців в оцінках мешканців Костянтинівки і Терпіння

Особливо проблемною в оцінках українців етнічними росіянами виявилася чесність (нижче йтиметься про те, що така оцінка має виразно стереотипний зміст).

До *четвертого* фактору (5,5% загальної дисперсії) увійшли деякі риси росіян, визначені за тестом ставлень (найбільш значущими за 4-бальною шкалою виявилися жадібність і лицемірність), а також статус сусіда за шкалою прийнятності (рис. 2.7.4).

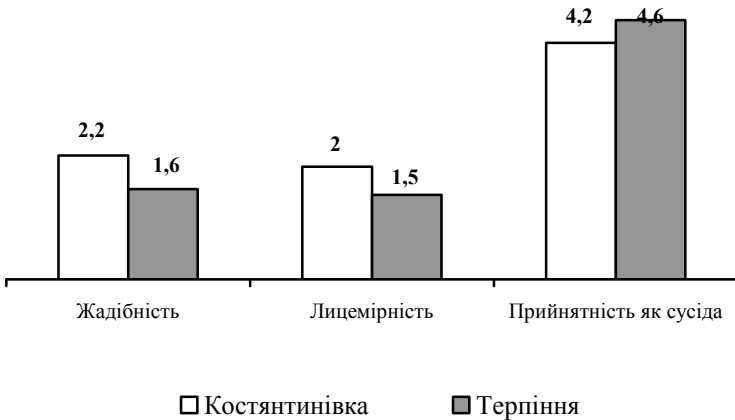

Рис. 2.7.4. Оцінка росіян мешканцями Костянтинівки і Терпіння

На тлі загалом позитивних оцінок росіян спостерігаємо відносно краще ставлення до них із боку жителів етнічно російського села порівняно з українським.

Як бачимо, у факторній структурі отриманих показників має місце чергування оцінок українців і росіян. Привертають увагу три закономірності. Перша – добре відома в соціальній психології – полягає в тому, що “своїх” оцінюють вище. Друга – більш специфічна – означає, що оцінка росіян представниками обох груп є психологічно більш напруженою. (Це підтвердили й результати факторного аналізу показників респондентів лише з російського села: до першого фактору, який виразно домінує, увійшли оцінки росіян, а не українців). Третя закономірність проявилася в тому, що в оцінках росіян українцями найбільш проблемними виявляються риси,

що характеризують росіян у загальносоціальному (а не безпосередньо комунікативному) контексті.

Другий ракурс порівняння оцінок показує *ставлення* мешканців двох сіл до жителів свого і сусіднього села. У результаті факторного аналізу отриманих даних виділилися три значущі фактори, що охоплюють 51% загальної дисперсії. Важливо зазначити, що всі три фактори складаються з оцінок, даних мешканцям російського села Терпіння. Оцінки жителів українського села виявилися мало значущими для диференціації ставлень.

Тут безальтернативно домінує *перший* фактор (40,9% загальної дисперсії), зміст якого відображає прийнятність жителів села Терпіння за шкалою соціально-психологічної близькості та частину їхніх рис за шкалами семантичного диференціала. Найбільше навантаження випало на показники прийнятності в статусі однопартійця, близького друга або кума, наставника й порадника (рис. 2.7.5).

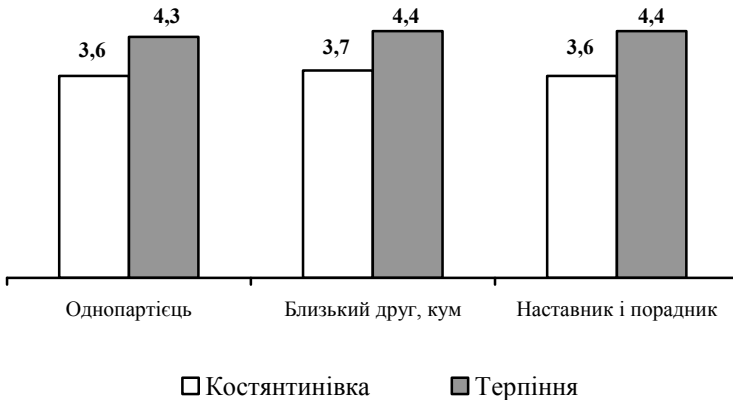

Рис. 2.7.5. Прийнятність мешканців Терпіння в оцінках жителів двох сіл

Зрозуміло, що своїх односельців респонденти оцінюють назагал позитивніше, ніж жителів сусіднього села. Цікаво, проте, що в оцінках етнічними українцями сусідів із російського села простежується певна недовіра щодо їхніх функцій у загальносоціальних сферах – подібно до вищеописаної оцінки росіян як етносу.

У *другому* факторі (5,5% загальної дисперсії) поєдналися оцінки рис мешканців Терпіння за шкалами семантичного диференціала. Найбільш виразними виявилися відмінності в оцінці підприємливості – непідприємливості, щедрості – жадібності, активності – пасивності (рис. 2.7.6).

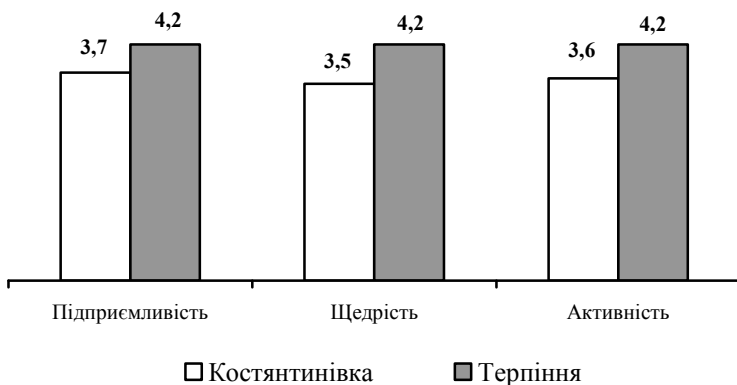

Рис. 2.7.6. Позитивні риси мешканців Терпіння в оцінках жителів двох сіл

У просторі наведених ознак переважають оцінки професійно-ділових рис терпінців, за якими вони самих себе оцінюють відносно вище, ніж це роблять їхні сусіди.

До *третього* фактору (5,5% загальної дисперсії) теж увійшли оцінки рис жителів Терпіння, але з перевагою тих, що оцінено за показниками тесту ставлень (лицемірність і жадібність), а також вибору на статус близького родича або чоловіка/дружини за шкалою прийнятності (рис. 2.7.7).

У цьому випадку більшою мірою йдеться про приватно-особистісну сферу комунікації, і знову ставлення до “своїх” є позитивнішим.

Отже, оцінюючи мешканців етнічно російського села як свого і сусіднього, респонденти звертають увагу на риси загальносоціального, професійно-ділового та приватно-особистісного змісту. Жителі Терпіння оцінюють своїх односельців вище, ніж мешканці

Костянтинівки. Натомість для останніх відносно більше значення мають загальносоціальні риси сусідів-росіян (як і росіян загалом).

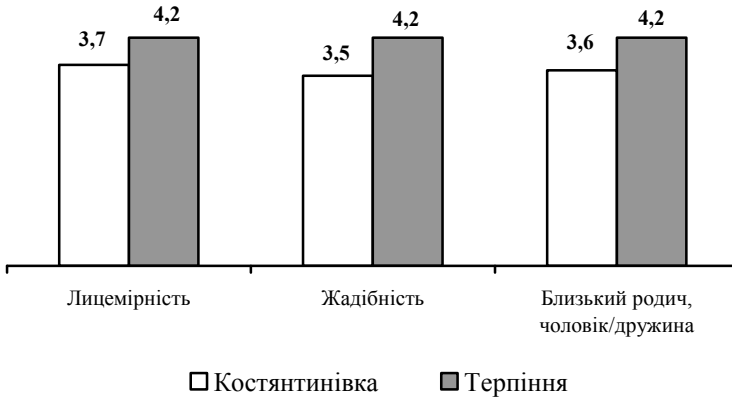

Рис. 2.7.7. Оцінка мешканців Терпіння жителями двох сіл

Третій ракурс порівняння позицій мешканців двох сіл розкриває співвідношення даних ними оцінок, з одного боку, своїм односельцям, а з другого – представникам свого етносу. Тобто йдеться про те, як мешканці українського села оцінили українців загалом і своїх односельців (фактично етнічних українців), а жителі російського села, відповідно, – росіян загалом і їхніх односельців (фактично етнічних росіян). Четвертий ракурс означає порівняння оцінок представників іншого етносу і мешканців сусіднього села (що фактично належать до цього іншого етносу).

У результаті факторного аналізу оцінок жителів Костянтинівки, що їх вони дали українцям, росіянам, жителям свого і сусіднього села, виділилися три фактори із загальною дисперсією 50,8%.

Істотно вирізнявся *перший* фактор із вкладом у дисперсію 36,8%. У ньому переважно об'єдналися риси росіян та мешканців Терпіння, оцінені за шкалами семантичного диференціала, а також окремі ознаки шкали соціально-психологічної прийнятності. Найбільш навантаженими виявилися показники скромності – нахабності, сміливості – боязкості, статус керівника на роботі (рис. 2.7.8).

У такому порівняльному контексті найбільше важать оцінки комунікативних та професійно-ділових рис. При цьому “абстрактних” росіян жителі українського села сприймають та оцінюють краще, ніж росіян “конкретних” – тих, які мешкають у сусідньому селі.

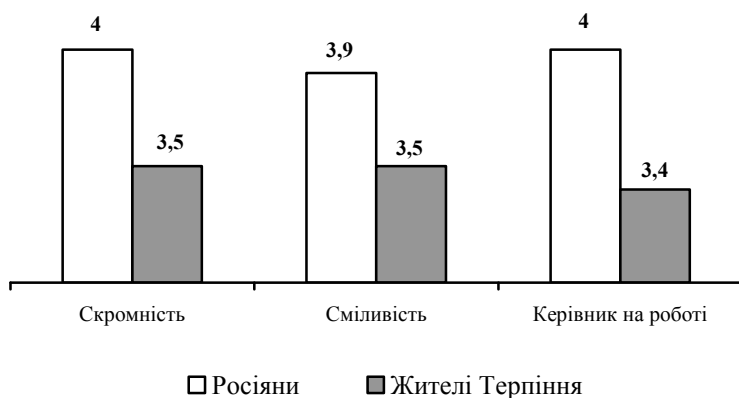

Рис. 2.7.8. Оцінка росіян і жителів Терпіння мешканцями Костянтинівки

Основу *другого* фактору (7,7% загальної дисперсії) склали характеристики прийнятності українців та односельців, яких доповнила низка рис за іншими шкалами. Найвиразнішими виявилися відмінності за ступенем прийнятності за такими статусами, як близький друг або кум, сусід, односелець (рис. 2.7.9).

За загалом позитивних оцінок одних і других виходить, що до “абстрактних” українців жителі українського села ставляться краще, ніж до своїх “конкретних” односельців-українців.

У *третьому* факторі (6,3% загальної дисперсії) здебільшого поєдналися (подібно до першого фактору) оцінки “інших” – росіян та мешканців сусіднього російського села. Тут провідними виявилися ознаки чуйності – байдужості, упевненості – невпевненості, до яких дещо несподівано долучився вибір українців або своїх односельців на статус близького родича або чоловіка/дружини (рис. 2.7.10).

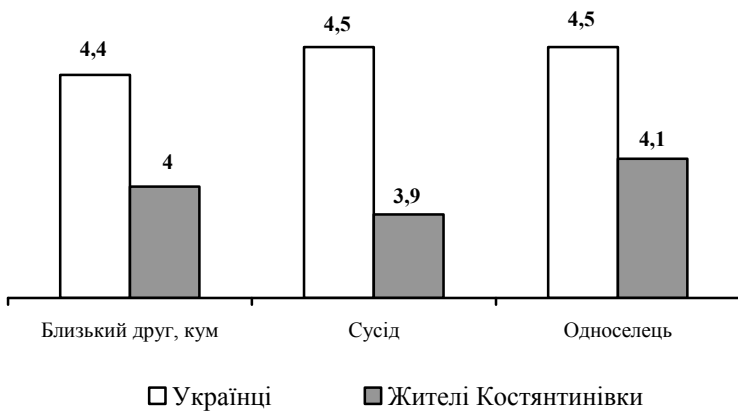

Рис. 2.7.9. Оцінка українців та односельців мешканцями Костянтинівки

Рис. 2.7.10. Оцінка росіян і жителів Терпіння та українців і односельців мешканцями Костянтинівки

Переважає оцінка приватно-особистісних рис і статусів. І тут також росіян загалом оцінено краще, ніж росіян-сусідів, а українців загалом – ніж українців-односельців.

Можна відтак узагальнити, що в просторі етнічних і комунікативних оцінок жителів українського села домінують оцінки рис росіян – загалом як етносу і зокрема як мешканців сусіднього села. Оцінки росіян як представників етносу виявляються вищими за оцінки росіян-сусідів. Щоправда, такий самий зв'язок має місце й в оцінці українців. Виходить, що етнічні стереотипи українців погіршуються щодо тих представників етносів, із якими вони перебувають у безпосередніх контактах. А з переходом на рівні більш віддаленої взаємодії зміст стереотипів кращає.

Як було зазначено раніше, в оцінках жителями російського села Терпіння представників свого етносу (росіян) і своїх односельців та представників українського етносу і мешканців сусіднього українського села зафіксовано лише одну значущу відмінність: вони вище оцінили за ознакою чесності своїх сусідів-українців (3,7 бала) порівняно з українцями загалом (3,2). Тут вочевидь має місце протилежна порівняно зі стереотипами респондентів з українського села тенденція: “віддалених” у спілкуванні українців сприймають краще, ніж “безпосередніх”. Зрозуміло, що на підставі однієї оцінки не можна робити далекосяжних висновків, це може правити радше за натяк на можливу проблемність ставлення українських росіян до українців. До того ж, така залежність суперечить описаному в розд. 2.1 більш обґрунтованому положенню про надання російськомовними жителями України комунікативної переваги українському оточенню перед російським.

Загальний брак істотних різниць спонукає гадати, що для етнічних росіян, які проживають у переважно українському оточенні, етнічні стереотипи мають менше значення, ніж для їхніх сусідів. Це, з одного боку, може бути виявом певної незалежності від впливу таких стереотипів, а з другого – мати щонайменше захисний зміст: байдуже, хто якої національності, бо інакше етнічним росіянам довелося б вибудовувати стосунки з українськими сусідами з позицій етнічної меншини, що для них часто-густо виявляється дискомфортним. Крім того, таке ставлення добре кореспондує з тя-

жінням російськомовних респондентів до вибору нейтральних оцінок у разі порівняння українських і російських цінностей (див. розд. 2.1).

А сам факт, що реальні українці, із якими доводиться безпосередньо мати справу, виявляються чеснішими за українців “узагалі”, дає яскравий приклад дії етнічних стереотипів, якими перейнято свідомість українських росіян (та й етнічні українці тут вочевидь не становлять винятку).

Узагальнюючи, можемо сказати, що в міжетнічній взаємодії українців і росіян в етнічно мішаному регіоні діють різні закономірності прояву етнічних стереотипів. Загалом переважає прихильніше ставлення до представників свого етносу і критичніше – до іншого. Оцінка росіян виявляється психологічно більш напруженою для представників обох етнічних груп. Особливо це стосується загальносоціальних функцій порівняно з професійно-діловими та приватно-особистісними. Етнічні українці краще оцінюють представників українського і російського етносів загалом, ніж конкретних українців та росіян, із якими вони безпосередньо взаємодіють. Для етнічних росіян така залежність не характерна, що спонукає припустити, що для них етнічні стереотипи в українсько-російському просторі мають менше значення. Водночас таке уникання стереотипізації може мати захисний зміст.

2.8. Соціально-психологічна структура комунікативної сфери студентів із російськомовного середовища

Сучасному українському суспільству притаманне істотне посилення ролі міжетнічної і міжкультурної взаємодії. Відповідні комунікативні процеси супроводжуються зломом соціальних стереотипів, зміною ціннісних пріоритетів, а це зумовлює підвищену увагу науковців до соціально-психологічних проблем міжкультурних контактів та етнічного самовизначення [Колісник, 2004; Чер-

чл, 2004]. Зокрема йдеться про співіснування та взаємодію великих мовних спільнот, що є важливою умовою функціонування українського суспільства, у якому дедалі актуальнішою стає інтеграція громадян у складному динамічному соціальному просторі.

Проблемі комунікації присвячено багато соціально-психологічних досліджень. Традиційно її розуміють як смисловий аспект соціальної взаємодії та взаємного впливу культурних одиниць, обмін різними ідеями, інтересами, почуттями, настроями. Як зазначає О. Лозова, усі продукти, прояви, процеси культури є, по суті, актами комунікації, бо саме через комунікацію передається «відображене свідомістю світорозуміння» [Лозова, 2007, с. 45]. На окрему увагу заслуговує так звана міжнаціональна або міжетнічна комунікація як система соціально-психологічних явищ і процесів, що виникають як наслідок внутрішньонаціональних зв'язків, безпосередньої взаємодії та спілкування представників різних етносів [Платонов, 2003, с. 290–304].

Ми зробили спробу визначити соціально-психологічну структуру комунікативної сфери представників студентської молоді м. Бердянська Запорізької області – південно-східного регіону України, що характеризується як поліетнічний регіон, де в повсякденному спілкуванні домінує російська мова.

У дослідженні, проведеному в травні 2011 р., узяли участь 180 студентів 3-5 курсів трьох вищих навчальних закладів: Бердянського державного педагогічного університету, Бердянського університету менеджменту і бізнесу, Азовського регіонального інституту управління Запорізького національного технічного університету. Вік респондентів лежить у межах 19-23 років, а за статтю респонденти були поділені відносно порівну з мінімальною перевагою осіб жіночої статі (51,7%).

Вибір на випробуваних саме студентської молоді було вмотивовано кількома причинами: по-перше, це найактивніша соціальна група; по-друге, саме в студентському віці соціально-когнітивні механізми особистості набувають відносно сталого й сформованого вигляду; по-третє, у цьому віці особа, як правило, остаточно набуває національно-етнічної ідентичності.

Згідно з поставленим завданням було визначено окремі параметри соціальної взаємодії в поліетнічному просторі, а саме: соціальна та комунікативна емпатія, особистісні постанти за показниками альтруїзму/еґоїзму та прийняття/неприйняття інших, деструктивні наставлення в міжособових стосунках, соціальна ізоляція особи, ворожість і агресія, психологічні захисти, мотивація міжособової взаємодії тощо.

Відповідно до виділених параметрів було обрано батарею психодіагностичних методик: “Діагностика соціальної емпатії”, “Діагностика особистісної постанти “альтруїзм-еґоїзм”, “Експрес-діагностика рівня соціальної ізолюваності особи Д. Рассела і М. Ферґуссона”, “Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособових комунікаціях І. Ладанова та В. Уразаєвої”, “Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності особи”, “Діагностика мотивів афіліації А. Мехрабіана”, “Діагностика рівня полікомунікативної емпатії”, „Діагностика прийняття інших (за шкалою Фейя)”, “Визначення деструктивних поstant у міжособових стосунках В. Бойка”, “Діагностика ворожості (за шкалою Кука – Медлей)”, “Діагностика типологій психологічного захисту Р. Плутчик в адаптації Л. Вассермана, О. Єришева, О. Клубової та ін. [Фетискин и др., 2005, с. 21–25, 92–98, 153–158, 379–381, 388–391, 444–452], Тест агресивності Л. Почебут – адаптація питальника Б. Басса і Р. Даркі, “Діагностика самооцінки мотивації схвалення (тест на щирість відповідей Д. Марлоу і Д. Крауна)” [Платонов, 2003, с. 380–385].

Індикатори названих методик було використано для розробки загального опитувальника, де всі шкали було уніфіковано – доведено до однієї форми відповіді, що являє собою п’ять варіантів оцінювання суджень: 5 – цілком згоден, 4 – частково згоден, 3 – ставлюся нейтрально, 2 – частково не згоден, 1 – зовсім не згоден. Завдяки такій трансформації результати опитування було піддано стандартній статистичній обробці з використанням комп’ютеризованої системи SPSS 20. Статистична обробка даних проводилася з використанням факторного аналізу кореляційних матриць методом головних компонент із подальшим обертанням Varimax Normalized.

Отримана в результаті цього факторна структура зроблених респондентами оцінок дає змогу описати об'єкт вимірювання, з одного боку, різнобічно в багатьох його проявах, а з другого – досить стисло. Було встановлено певну множину латентних змінних – узагальнювальних характеристик структури комунікативної сфери студентів. Одночасно проведений кореляційний аналіз емпіричних даних допоміг визначити кількісний розподіл зв'язків між окремими показниками і шкалами застосованих методик. Найпоказовішими з погляду психологічного змісту комунікативної сфери виявилися такі індикатори: полікомунікативна емпатія, особистісна постава “альтруїзм-егоїзм”, прийняття інших, мотиватори соціально-психологічної активності особи, мотиви афіліації, самооцінка мотивації схвалення. Саме вони найбільшою мірою розкривають особливості комунікативної сфери студентської молоді, що істотно репрезентує її соціально-психологічний портрет у процесі соціальної перцепції в поліетнічному середовищі.

За результатами факторного аналізу із застосуванням вторинної факторизації виділилися п'ять значущих факторів, сумарна дисперсія яких дорівнює 51,8%.

Структуру *першого* однополюсного фактору (пояснює 18,4% дисперсії), який дістав назву “Соціальне відчуження”, становлять переважно твердження з методики діагностики соціальної ізольованості особи. Вони дають уявлення про послаблення соціальних зв'язків та відчуття ізольованості, відчуженості, недовіри тощо. Посилення відчуженості від соціуму, держави, її індивідуалістичні орієнтації, прагнення відмовитися від розв'язання загальних соціальних завдань спостерігається в чималій частині молоді. Частково це можна, звичайно, пояснити впливом кризового стану соціально-економічного середовища. Проте з іншого боку, привертає увагу наявність у поліетнічному просторі культурних явищ, прийняття яких у “своєї” культурі посилює переживання відчуття “чужого”. Тобто в міжкультурній комунікації поняття “чужий” набуває ключового значення як результат зіткнення звичного і незвичного, спонукає розуміти його в найширшому значенні – як усе, що перебуває поза межами зрозумілих, звичайних і відомих явищ. Протилежне ж до нього поняття “свій” поширюється на те коло явищ навколиш-

нього світу, які людина сприймає як знайомі, звичні, самі собою зрозумілі.

Це вочевидь має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивна полягає в тому, що носіїв “чужої” культури несвідомо відокремлюють від “своєї”, що виконує доконечну для певної спільноти функцію збереження її ідентичності, цілісності та специфічності. Негативна ж – у більш чи менш свідомому прагненні ізолювати одних людей від інших, заохоченні зневажливого ставлення до інших, створенні перешкод для рівноправної міжкультурної комунікації.

Другий однополюсний фактор (пояснює 9,2% дисперсії) було названо “Афіліативна мотивація”. Його структуру репрезентують індикатори з методики діагностики мотиваційних орієнтацій у міжособових комунікаціях. Це дало підстави виділити з-поміж таких орієнтацій афіліативний компонент як найвагоміший у спілкуванні.

Соціальна нестабільність актуалізує потребу соціальних зв’язків – солідарності, ідентичності, належності до групи. Особа прагне визначити соціальні та психологічні межі свого існування, аби посилити його стабільність, додати собі впевненості. Для цього вона намагається ідентифікуватися з певною спільнотою. У кризовому суспільстві нерідко саме етнічна ідентичність спроможна забезпечити людині відчуття безпеки і позитивної ідентичності. Тому не дивно, що на етнічну ідентичність як вид ідентичності соціальної припадає найбільше навантаження в орієнтації індивідів у суспільстві.

До *третього* фактору (пояснює 9,2% дисперсії), що дістав назву “вербальна агресія”, увійшли показники різних методик, які загалом віддзеркалюють нахили до інвективної поведінки. Спрямованість молоді на агресію характеризується переважанням її вербальних виявів та, почасти, сексуально забарвленим контекстом. Агресивний емоційний стан супроводжується проявами ворожості щодо певного об’єкта, у його основі лежить стереотипізація уявлень про створюваний “образ ворога”. Вербальна агресія є виявом бажання заподіяти психологічної шкоди, а її джерелом можуть бути стан невизначеності, фрустрація, прагнення самоствердитися.

Четвертий двополюсний фактор (пояснює 7,8% дисперсії) було визначено як “Емоційність – Байдушність”. Показники з різних методик, що ввійшли до нього, розкривають, з одного боку, підвищену емоційність, чутливість, емпатійність, а з другого – певну емоційну тупість, недовірливість, (вочевидь захисну) браваду. У період кризи молодь виявляється однією з найбільш уразливих соціальних груп, що сприяє поширенню в молодіжному середовищі індиферентності, прагматизму, егоїзму, байдужості до інших, етнічної нетерпимості, навіть цинізму.

П'ятому однополюсному факторові (пояснює 7,2% дисперсії) дано назву “Упередженість”. Його утворили показники двох методик – діагностики ворожості та діагностики прийняття інших. Їхній зміст виявляє недовіру до інших як наслідок каузальної атрибуції, приписування іншим негативних мотивів поведінки. Упередженість пронизує різні сторони соціального життя як на рівні міжособових стосунків, так і на рівні спільнот. Вона може спричинити такі негативні наслідки, як стигматизація, непорозуміння, конфлікти, обмеження позитивного досвіду соціальних контактів.

Отримані результати дають змогу описати деякі важливі соціально-психологічні особливості комунікативної сфери студентської молоді південно-східних регіонів України. Привертає увагу те, що на тлі триваючих змін соціальної структури в бік соціального індивідуалізму, насамперед через значну диференціацію населення за економічною ознакою, спостерігається й трансформація уявлень про етичні норми, життєві постави й цінності, способи досягання їх студентами.

Зміст факторів, що виділилися, та розподіл оцінок у межах їхніх основних ознак свідчать про тенденції до послаблення соціальних зв'язків та посилення відчуття ізолюваності й недовіри. Це зумовлює загальний стан відчуження, упереджені ставлення, частий вибір агресії як засобу регулювання стосунків з оточенням. Стан невизначеності, фрустрація, прагнення до самоствердження стають джерелом вербальної агресії, відтак чималій частині молоді дедалі частіше притаманними виявляються грубощі, брутальність у спілкуванні, зниження критичності щодо асоціальної поведінки.

Водночас у структурі мотиваційних орієнтацій у спілкуванні виділено афіліативний компонент як украй вагомий для міжособових комунікацій, що актуалізує потребу соціальних зв'язків – солідарності, ідентичності, належності до групи. Особа прагне визначити певні соціальні та психологічні межі свого існування, аби посилити й утривалити свою стабільність.

2.9. Образ української і російської мов в уявленнях російськомовної молоді

Звернення до образу національної мови дає змогу торкнутися глибин підсвідомості, що впливають на віддзеркалення і конструювання світу, процес адаптації в ньому, особливості його сприймання тощо.

На думку А. Бездідька, мова є важливим компонентом організації конкретного історичного соціокультурного простору, який кумулює та інтегрує відповідні процеси в історичній динаміці. А для активізації власне мовних функцій потрібне соціально-психологічне ставлення людини, яка переживає потребу та інтерес до використання конкретної мови в різноманітних субпросторах свого життя [Бездидько, 2009].

Предметом нашого дослідження став образ української і російської мов в уявленнях російськомовних респондентів.

Дослідження за методом глибинного інтерв'ю проводилося в травні 2011 р. в Херсоні та Севастополі – по 25 респондентів віком від 18 до 30 років у кожному місті, у т. ч. 28 чоловіків і 22 жінки. Серед опитаних виявилися представники чотирьох соціально-професійних груп – студенти, службовці, робітники, працівники сфери обслуговування.

Образи української і російської мов ми досліджували за допомогою техніки персоніфікації. Кожному респондентові пропонувалося уявити собі українську, а потім російську мову у вигляді людини, описати її стать, вік, рід занять, інтереси й захоплення,

спосіб проведення дозвілля, стиль життя, життєві цілі та пріоритети, стосунки з іншими людьми, сім'ю, характер, сильні і слабкі сторони, взаємини із самим респондентом. Такому описові передувала розмова про використання респондентом певної мови в особистому та громадському житті.

Назагал жителі Херсона, які переважно вважають себе за українців, за уподобувану мову спілкування обирають російську та мають, як правило, позитивний образ української мови і помірно негативний – російської.

Жителі Севастополя, здебільшого етнічні росіяни, надають стійку перевагу російській мові та мають позитивний образ російської мови і негативний – української.

Образ української мови жителів Херсона – це, як правило, жіночий образ (таким його визначили 22 з 25 респондентів). Її середній вік – 35-38 років, тобто це доросла, зріла жінка. Але порівняно з образом російської мови вона молодша.

Її професійна належність – учителька української мови, домогосподарка, сільська господиня власного обійстя, рідко – політик. Характеристики професійної діяльності та мети життя відображають боротьбу за самостійність, незалежність, право на існування. На думку респондентів, українській мові бракує статусу, цілісності, значущості й привабливості. Самостійність і незалежність – болючий момент у розповідях херсонців. Вони емоційно переживають і натхненно бажають, аби українську мову сприймали як рівну, із повагою, щоб нею не маніпулювали, не попихали, не поштуркували її.

Головними цінностями її життя є сімейний добробут, здоров'я та щастя членів сім'ї, позитивні стосунки з родиною.

Українську мову змальовують і як білявку, часто з косою та карими очима (часом описи схожі на Юлію Тимошенко), пишної конституції, це справжня українська натура – пишна й гарна. Пояснюють, що вона добра господиня, дуже гостинна, любить і вмє готувати та частувати гостей, а така жінка звичайно пишної статури.

Вона має сім'ю – чоловіка та, найчастіше, трьох дітей. Це дружна й щаслива сім'я, її членам добре й затишно в сімейному колі.

За головні особливості її характеру визнають доброту, щед-
рість, відкритість, гостинність, розум, щирість, добру інтуїцію, си-
лу духу, стійкість. Проте за цими цілком позитивними характе-
ристиками вчувається якийсь невимовлений смуток, відчуття
незбагненності, нецілісності, невідповідності, якоїсь неповноцін-
ності – так, ніби позитивний образ мови приховує невпевненість що-
до самого її права на існування.

Образ російської мови жителів Херсона – це здебільшого чо-
ловічий образ 40-45 років (рідко – зла вольова “карга” 70 років,
“бояриня Морозова”). Його професійна належність – працівник
сфери торгівлі (за висловами респондентів: торгаш, купець, боярин,
купи-продай, злодій) або військовий. Описи-характеристики варі-
юють від негативного ставлення до стримано лояльного. Відверто
позитивне траплялося лише в трьох інтерв’ю.

Російську мову характеризують як нахабного (“лезет куда не
надо”), настирливого, часом злого й підступного маніпулятора,
який весь час щось нав’язує, пропихає, намагається нашкодити,
зіпсувати, проте іноді – як вольового, сильного, активного, владно-
го, стриманого, такого, що розуміється на людях.

Описи змальовуються дуже емоційно. Якщо образ українсь-
кої мови не лише позитивніший, а й більш емоційний, людяний, то
російської – схематичніший, у ньому менше деталей та більше різ-
ких контрастів. Різнилися навіть міміка й жестикуляція під час ана-
лізу обох образів: український описували довше, із м’якими емо-
ційними нотками, російський – як відрубували, різко й уривчасто.

Портрет російської мови інколи мав неприємні деталі: боро-
давку на носі, родимку на підборідді, вузькі губи, примружені очі.
Нечасті позитивні описи змальовували кремезного, сильного, во-
льового чолов’ягу.

Має сім’ю і двох-трьох дітей. Дружина з гидким характером.
Яскравий приклад: юнак описує майже казкову сім’ю, яка склада-
ється із чоловіка, дружини та двох дочок – поганої і хорошої. На
запитання, чи сподобалася б йому хороша дочка, відповідає: ні, не
хочу і її.

Мета життя – влада, контроль, гроші, нахапати всього якнайбільше. У позитивних або нейтральних образах – мир, підтримка ладу в сім'ї та на світі.

Якщо мова є показником ідентичності людини, то постає питання про психологічну конгруентність етнолінгвістичного образу Я херсонців. Російськомовні херсонці відчувають на собі психологічний тиск російської мови і водночас надають їй комунікативну перевагу. Займають досить пасивну позицію відносно мовного статус-кво і не виявляють дійових прагнень до якихось змін.

Така ситуація, очевидно, містить приховану загрозу у вигляді внутрішнього конфлікту між російськомовністю і українською ідентичністю. Цей конфлікт не дістає належного розв'язання, а лише невротизує людину через витіснення, знецінення, агресію або автоагресію.

Образ української мови жителів Севастополя – як правило, жіночий образ, віком 35-40 років, але це не зріла жінка. Наприклад, один респондент описав українську мову як підлітка 13 років, який не знає, що йому потрібно в житті, бігає за всіма, чіпляється, не розуміючи навіщо.

За професією це найчастіше домогосподарка, сільська жінка, яка не вилазить із городу, не встигає порати худобу. Іноді вона письменник або політик.

Описи характеру часто містять суперечливі характеристики: дещо агресивна, запальна і водночас весела й безтурботна. Із нею дуже просто, приємно спілкуватися, але вона може вибухнути через якусь дрібницю. Погано себе контролює, але може відстояти своє. Вимальовується образ або емоційно нестійкої людини, або людини, якої насправді не розуміють і не знають. Цей образ розірваний і нецілісний.

Майже всі респонденти зазначають, що українська мова надзвичайно активна, її дуже багато, вона всюди лізе. Часом указували на її простоту, навіть примітивність. Українська мова часто дратує севастопольців, почасти тому її відкидають, ігнорують, знецінюють.

Сім'ї, як правило, не має взагалі; підкреслюють, яка вона самотня, ніким не прийнята. Тому метою життя стає, щоб її помітили,

визнали, що вона існує, щоб отримала статус, щоб знайшлися люди, які їй допоможуть. Відзначали, що їй потрібен контроль і керівництво, бо сама вона таких цілей не досягне.

Цей образ також іноді отримує огидні деталі: неприємна, неохайна, нудна, із вадами зовнішності й тіла (“кривенька качечка”).

Образ російської мови жителів Севастополя – майже завжди чоловічий образ. Респонденти часто говорили: не чоловік, а справжній мужик! Близько 50 років, військовий або богатир із билин, іноді високопоставлений керівник або інженер, проте з військово-промислової сфери.

Описи зовнішності надзвичайно яскраві та просто-таки билинні: “косая сажень в плечах”, поставний, високий, міцний богатир, густобородий (в описаних вище образах херсонців вуса й борода мали негативний відтінок), густоволосий, ні старий ні молодий, але мудрий і досвідчений, частіше тримає в руках меч, ніж орало. І навіть якщо це не богатир, то обов’язково кремезний, масивний, атлетичної конституції чоловіка.

Опис характеру також містить яскраві маскулітні риси: небатослівний, владний, сильний, упевнений, могутній, непокірний, суворий, проте справедливий. Він – скеля, опора, сама надійність.

Навіть його негативні риси мають позитивний присмак. Коли йде в бій, може розтоптати квіточку. Так багато працює, про всіх думає і дбає, що не має часу насолодитися прекрасним. Йому б довші побути в колі сім’ї.

Його сім’я – така сама взірцева, як і він сам. Дружина і двоєтроє дітей – дружні, намагаються більше часу проводити разом. Намагаються, тому що татко надзвичайно багато працює, не завжди буває вдома.

Він усього досягнув у житті, тому його завдання – підтримати те що є. Для нього надзвичайно важливо жити в мирі й спокої. Але він звик до боротьби, і саме боротьби йому й бракує. Він перебуває наготові навіть у колі сім’ї.

Схоже, що однією з головних причин пониження севастопольцями цінності української мови і вивищення російської є невпевненість щодо позицій російської мови в місті та країні. Відчувається прагнення ствердитися за рахунок “молодшого недолюгого

брата”. Упадає у вічі брак цілісного образу української мови, його суперечливість на противагу повному й позитивному образу російської мови.

Порівнюючи дві вибірки – херсонську і севастопольську, слід зазначити, що севастопольська – психологічно більш благополучна та конгруентна, тому що її етнолінгвістичний образ Я існує відповідно до власної національної культури та мови. Проте відчуття прихованої загрози, політичного тиску невротизує відносини з українською мовою й культурою. Севастопольці ніби шукають захисту у своїй російськомовності і намагаються захистити саму російську мову через нехтування української.

Херсонські респонденти виявляють істотну неконгруентність, відтворюючи досить негативний образ російської мови. Прихована психологічна небезпека виявляється у внутрішньому конфлікті і пасивності, неусвідомлюваному або слабо рефлексованому відчутті своєї мовної неповноцінності та браку потягу до дійових способів подолання ситуації, що склалася.

3. Змістові орієнтири колективного самовизначення російськомовної спільноти

3.1. Провідні тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти

Соціально-психологічний зміст процесу колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні як одна з найважливіших складових інтеграції сучасного українського суспільства досліджувався в опитуванні 2009 р.

Отримані дані інваріантної частини анкети (59 ознак) обробляли за допомогою факторного аналізу. У результаті вторинної факторизації виділилися сім факторів, сукупна дисперсія яких склала 52,8%.

Зміст кожного з отриманих факторів було інтерпретовано як певну тенденцію, притаманну процесові колективного самовизначення російськомовної спільноти (рис. 3.1.1). Більшість факторів виявилися двополюсними, що, очевидно, відображає складний і суперечливий, а принаймні двоїстий характер таких тенденцій. З огляду на це в окремих випадках за істотну і варту аналізування тенденцію обирали той варіант, зміст якого виразніше віддзеркалює особливості колективного самовизначення.

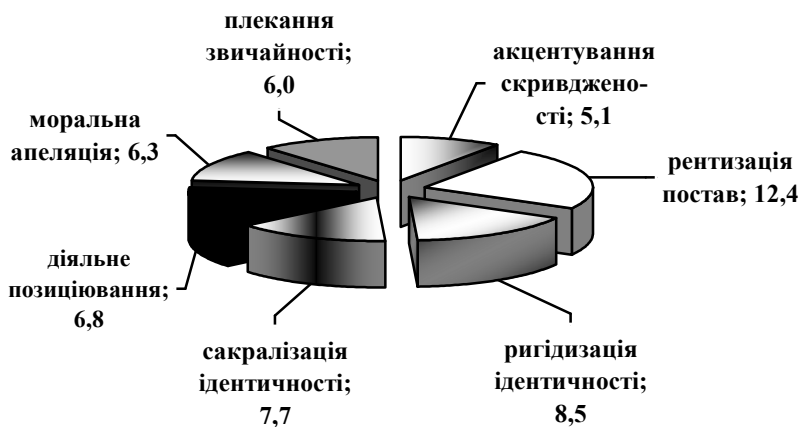

Рис. 3.1.1. Тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти (%)

Тенденція *ренізації постав* (перший фактор, вклад у дисперсію 12,4%) полягає в колективній актуалізації рентних очікувань, вимаганні патерналістської опіки, бажанні привернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості. (Поняття рентної постави прийшло в психологію із соціальної терапії, де її визначають як особливий стан готовності до специфічної реакції здобуття вигоди (матеріальної або моральної) із свого несприятливого становища, що виникає на тлі необгрунтованої допомоги й підтримки з боку оточення [Одинцова, 2010]).

Відповідні настрої втілюються у відповідях на запитання про задоволеність респондентів із життя, про те, як змінилося їхнє життя протягом останнього року або як зміниться протягом наступно-

го. Центральні позиції, які займають ці індикатори в межах фактору, можуть бути свідченням істотної суб'єктивної значущості таких настроїв у загальному просторі самопочуття громадян.

З одного боку, слід визнати за безумовне “право” респондентів на будь-яку суб'єктивну оцінку свого самопочуття. А з другого – є чимало підстав припускати, що ступінь незадоволеності певною мірою перебільшується, так би мовити, “про запас”, задля забезпечення такого собі “рентного простору”, у межах якого людина може дозволити собі “розслабитися”, “повередувати”, побути “дитиною”, якій належить опіка з боку “дорослих”.

Наприклад, одномірний розподіл відповідей на запитання показав, що частка російськомовних респондентів, цілковито або здебільшого задоволених зі свого життя, є вельми істотною та перевищує частку тих, хто не є задоволеним (43,4 і 38,5% відповідно, різниця значуща на рівні $p < 0,05$). Водночас, відповідаючи на запитання, як змінилося життя за останній рік, переважна більшість опитаних (56,3%) зазначила, що воно тою чи тою мірою погіршилося (поліпшилося – тільки для 18,2%). Таке співвідношення видається малоймовірним, аби бути справді реальним, оскільки різке погіршення життя протягом останнього періоду мало б набагато сильніше знизити доволі позитивні оцінки життя загалом. Натомість заявлені респондентами позиції виконують радше функцію звернення по увагу, допомогу, співчуття.

Тенденція *ригідизації ідентичності* (другий фактор, вклад у дисперсію 8,5%) віддзеркалює намагання “завмерти” в статусі референтно-привабливої російськомовної спільноти, вистояти перед наявними загрозами втрати ідентичності, не піддатися на пропонувані чи нав'язувані зміни. (Ригідна ідентичність дає суб'єктові змогу пережити свою особистісну тотожність як “саму собою зрозумілу”, допомагає йому редукувати психологічну реальність та забезпечує чіткість самовизначення [Луцьянов, 1999]).

У межах цього фактору на одному полюсі опинилися вислови “Звичайно мені простіше зачекати, поки проблема розв'яжеться сама собою” та “Якщо мені щось не вдається, значить, мені цього не дано”, а на другому – “Незважаючи на те, що я розмовляю російською мовою, я житель України і моє подальше життя пов'язане із цією країною”. Перші два індикатори відображають позицію вицікування та уникання активних дій, а тому навряд чи можуть пра-

вити за присутній показник власне *самовизначення*. Радше навпаки, вони символізують відмову від нього.

У змісті третього вислову вчувається певна двоїстість ставлень. З одного боку, тут ніби підкреслюється виразна проукраїнська орієнтація респондента, а з другого – заперечується оцінка його українськості як “неповноцінної” з причини російськомовності. Відтак цю тенденцію можна було б трактувати двояко, проте її було уточнено за змістом інших висловів, із якими цей індикатор позитивно корелює.

Так, у висловах “Мене пригнічує брак чітких, зрозумілих цілей і перспектив дальшого розвитку нашої країни” та “Інколи я переживаю почуття сорому за те, що представники української влади такі невдячні російському народові за все, що він для нас зробив” акцентується певна відстороненість від українськості та, навпаки, прихильність до російських етнополітичних цінностей. Тому зроблено висновок про переважання в змісті цієї тенденції своєрідної претензійності, спрямованої на захист наявної ідентичності.

Характер такої претензійності додатково пояснює ще один вислів – “Я завжди намагаюся отримати найвищий результат”, який можна розцінювати як показник наполегливої цілеспрямованості в досягнанні певного стану. Оскільки в цьому разі йдеться про захист російськомовними респондентами своєї ідентичності, то виявлену тенденцію було потрактовано як намагання зберегти й утривалити їхній теперішній соціально-психологічний статус.

Тенденція *сакралізації ідентичності* (третій фактор, вклад у дисперсію 7,7%) означає надання російській мові додаткового символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота, єднаються й солідаризуються її представники, боротьба за збереження якої стає провідним сенсом існування спільноти та протиставлення позаспільнотному середовищу.

Зміст цього фактору ґрунтується на оцінках ставлення респондентів до російської та української мови, зокрема у сферах офіційного спілкування та засобів масової інформації. Оскільки саму групу було утворено за ознакою надання переваги російській мові в особистому спілкуванні, то й у цих двох інших сферах опитані виразно воліють саме російську мову, хоча й відносно прихильніше ставляться до української.

Цікаво зазначити, що за результатами первинного факторного аналізу відповідний фактор виявився першим, що підтверджує істотну психологічну значущість мовного чинника, яка неодноразово фіксувалася в наших дослідженнях. Проте було зроблено висновки, що не суто мова як така відіграє визначальну роль в особистому та соціальному самовизначенні громадян, а що вона є радше виявом ідентичності, її очевидним символом, через що й стає об'єктом істотного протистояння в суспільстві [Васютинський, 2008a].

У результаті факторизації другого рівня, коли простір ознак було звужено до найбільш вагомих, цей фактор став третім, поступившись перед двома описаними вище. Відтак належить гадати, що мовно-символічні (ба навіть соціально-ідентифікаційні) ознаки не є цілком однозначно домінуючими і з ними можуть конкурувати інші істотні характеристики.

У межах цієї тенденції прихильність до російської мови додатно корелює з вибором власне російської ідентичності, прагненням єдності з Росією, тяжінням до російських етнополітичних цінностей. Натомість має місце від'ємний зв'язок з оцінкою української ідентичності, ставленням до українського громадянства та українських ментальних характеристик.

У тенденції *діяльного позиціонування* (четвертий фактор, вклад у дисперсію 6,8%) втілюється активний підхід до розв'язання реальних та передбачуваних проблем, намагання давати собі раду з наявними і можливими труднощами, досягати достатнього рівня саморегуляції індивідуальних і колективних дій.

Найбільше навантаження тут припало на такі вислови, як “Перш ніж що-небудь зробити, я виробляю план дій” та “Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища”. Переважна більшість опитаних висловила згоду зі змістом цих суджень (61 і 76,6% відповідно), що може бути свідченням їхньої доволі високої готовності до активних дій у межах зараджування певним проблемам. Із такою позицією додатно пов'язані прагнення досягати якнайвищого результату та схвальні оцінки свого життєвого добробуту.

На окрему увагу заслуговує схильність активно-діяльних респондентів підтримувати стосунки як із російськомовним, так і з україномовним оточенням. Виходить, що мовні уподобання, оцінки яких часто-густо виявляються протилежними, у такому-от контекс-

ті збігаються і не суперечать одна одній. Навпаки, їхнє поєднання відображає радше намагання давати собі раду у взаємодії з обома мовними середовищами, не створюючи преференцій для одного з них.

В основі тенденції *моральної апеляції* (п'ятий фактор, вклад у дисперсію 6,3%) лежить намагання позбутися дезорієнтації й розгубленості через звернення до моральних критеріїв, застосування морального осуду до тих, хто його вартий, завдяки чому відбувається самооцінне вивищення, задовольняється своєрідний спільно-нарцисизм.

Цей фактор склали показники незадоволених потреб представників російськомовної спільноти. На одному полюсі розташований брак реалізації здібностей, життєвих досягнень та свободи самовираження, а на другому – стабільності й порядку.

Належить зазначити, що названі потреби досить істотно корелюють із віком респондентів: потреб першої групи частіше бракує молоді, тоді як на брак стабільності й порядку здебільшого нарікає старше покоління. Водночас простежуються відмінності й за обираною ідентичністю. До полюса нереалізованості тяжіють особи, що ідентифікують себе як представників сучасного покоління, а ті, кому бракує стабільності й порядку, частіше називають себе російськомовними жителями України.

Останній зв'язок до певної міри віддзеркалює політико-ідеологічні позиції респондентів, які сильніше виразилися в інших факторах. Спроба визначити спільний дискурс, який міг би поєднати зміст обох груп незадоволених потреб, наводить на думку про наявність у ньому помірно виражених моральних складових – своєрідного натяку на власні моральні чесноти й переваги порівняно з представникам інших соціальних груп. Описану тенденцію названо моральною апеляцією, яка домислюється в намаганнях підкреслити як вади сучасного суспільного розвитку, так і брак належних умов для ефективного саморозвитку респондентів.

За тенденцією *плекання звичайності* (шостий фактор, вклад у дисперсію 6%) криється прагнення наділити статус звичайних, пересічних, “малих” людей ознаками морально-психологічної та соціально-комунікативної чесноти, довести їхню реальну або евентуальну, домислювану перевагу над представниками інших соціальних страт.

Ця тенденція також утворилася на основі незадоволених потреб. На одному полюсі тут незадоволена потреба впевненості в майбутньому та почування себе звичайною людиною, а на другому – переживання через брак солідарності громадян та гордості за свій народ, а також – свободи самовираження. Спільний контекст цих двох проявів однієї тенденції може полягати, з одного боку, у підкреслюванні своєї звичайності, пересічності своїх потреб, а з другого – переживання браку єднання з такими самими громадянами, які, очевидно, мають схожі потреби та потерпають через їхнє незадоволення.

За допомогою тенденції *акцентування скривдженості* (сьомий фактор, вклад у дисперсію 5,1%) члени спільноти намагаються сигналізувати про обмеження й несправедливості, яких вони зазнають або які принаймні відчують, тим самим застерігаючи собі право на певні компенсації.

У межах цієї тенденції протиставилися, з одного боку, нарікання на те, що криміналізація влади не викликає справедливого гніву громадян, до якого примикає переживання невпевненості в майбутньому, а з другого – ідентифікація себе як громадянина України.

Нарікання на криміналізацію влади корелює з відчуттям браку чесної влади та ідентифікацією себе насамперед як члена своєї сім'ї. Такий зв'язок наводить на думку про переживання почуття образи щодо “несправедливої” влади, яка “кривдить” добропорядних громадян. Упоратися з таким почуттям допомагає виразніша ідентифікація з українським громадянством, що спричиняє позитивніше ставлення до наявних реалій.

Таким чином, соціально-психологічну структуру колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні можна подавати як сукупність провідних тенденцій цього процесу – рентизації постав, ригідизації ідентичності, сакралізації ідентичності, діяльного позиціонування, моральної апеляції, плекання звичайності, акцентування скривдженості. Перелічені тенденції сукупно розкривають істотні фрагменти колективного самовизначення російськомовної спільноти, але вочевидь не охоплюють усього змістового розмаїття цього процесу. Проте цей набір можна вважати за один із найбільш імовірних варіантів його соціально-психологічної структури.

3.2. Вплив незадоволених потреб на свідомість і поведінку представників російськомовної спільноти

В опитуванні 2009 р. частина індикаторів стану масових настроїв представників російськомовної спільноти стосувалася потреб, що переживаються ними як не досить задоволені або незадоволені цілковито. Респондентам пропонувався перелік із 20 таких потреб, який було розроблено раніше під час опитування жителів Києва, Луганська, Одеси та Сімферополя. Це потреби, що найчастіше вибиралися російськомовними респондентами або за якими мали місце найбільші відмінності між респондентами україно- і російськомовними.

У цьому дослідженні респондентам пропонувалося дати відповідь на запитання “Чого Вам особисто найбільше бракує в житті?”, вибираючи від одного до п’яти пунктів із-поміж перелічених. Отримані вибори респондентів розподілилися таким чином (рис. 3.2.1).

Отже, російськомовні респонденти найбільше потерпають через матеріальні нестатки, недостатню впевненість і стабільність, брак чесної влади, поганий стан здоров’я. Аж після цих потреб іде незадоволена потреба єднання з Росією (тобто власне проросійські устремління не домінують, хоч і є доволі вагомими).

За результатами факторного аналізу перелічених ознак із застосуванням вторинної факторизації виділилися п’ять факторів із загальною дисперсією 52,4%.

У змісті *першого* фактору (12,7% загальної дисперсії) протилежні полюси утворили, з одного боку, потреби впевненості в майбутньому та порядку й стабільності, а з другого – потреба мати коло односторонців. Таке протиставлення відображає взаємодію двох тенденцій: перша – це орієнтація на стабільність середовища – де-що абстрактного, не безпосереднього, можливо, суспільства загалом, а друга – пошук референтного близького оточення, вплив якого є більш безпосереднім і психологічно відчутнішим.

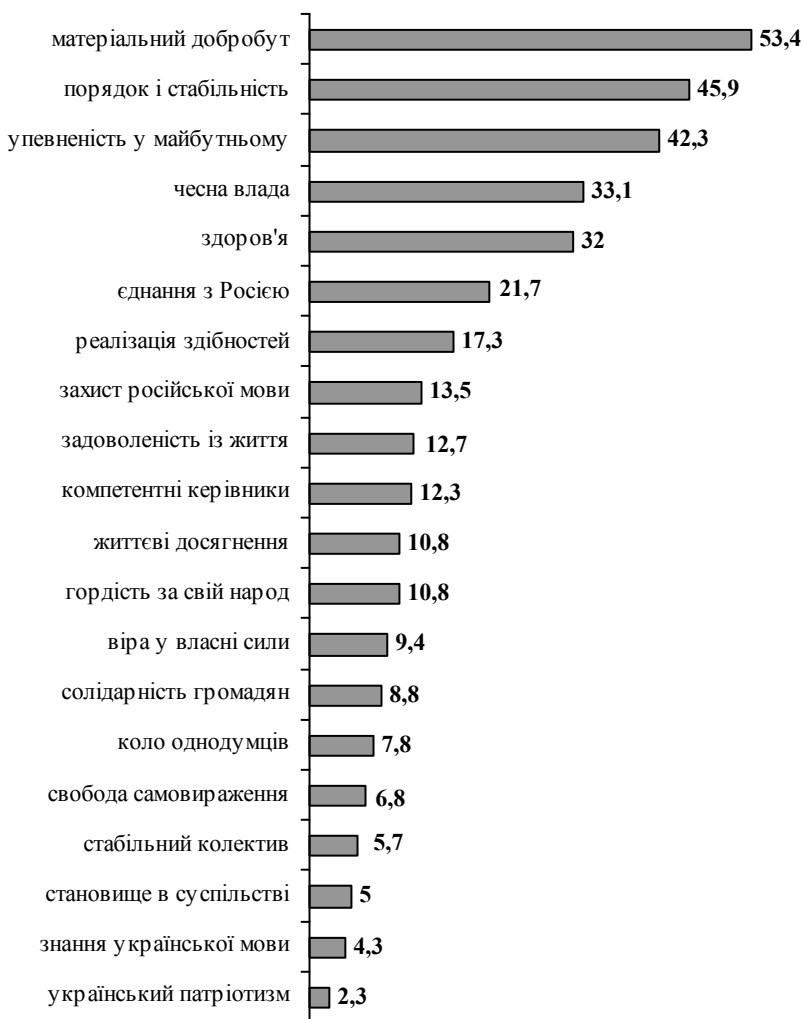

Рис. 3.2.1. Незадоволені потреби російськомовних респондентів (%)

У другому факторі (10,8% загальної дисперсії) протиставилися брак здоров'я і брак свободи самовираження. Таке співвідно-

шення досить виразно віддзеркалює вікові особливості: на погане здоров'я частіше нарікають представники старшої вікової групи, а свободою самовираження сильніше переймається молодь.

У просторі ознак, які утворили *треть* фактор (10% загальної дисперсії), на одному полюсі опинився брак задоволеності із життя, а на другому – брак порядку й стабільності та компетентного керівництва. Такі співвідношення можна до певної міри інтерпретувати як вияв локусу контролю в загальній оцінці свого життя: більш інтернального на полюсі задоволеності із життя та більш екстернального – на протилежному полюсі, коли незадоволення спричиняється пошуком підстав для нього в оточенні та зовнішніх обставинах.

Брак компетентного керівництва утворив також один із полюсів у *четвертому* факторі (9,8% загальної дисперсії), де йому протиставилися брак гордості за свій народ та єднання з Росією. У цьому разі наявне співвідношення відображає суперечність між прагматично-інструментальним ставленням до суспільних процесів і ставленням більш ідеологічно-символічним.

У просторі ознак, що об'єдналися в *п'ятому* факторі (9,1% загальної дисперсії), на одному полюсі виділилися брак знання української мови та брак становища в суспільстві, а на протилежному – брак кола однодумців. Кореляція між недостатнім знанням української мови і недостатнім становищем у суспільстві може відображати, зокрема, як позитивне, так і негативне ставлення до української мови. У першому разі йдеться про усвідомлення потреби її вивчення для здобуття належного статусу, у другому – про неможливість здобуття високого статусу через незнання української мови, що має відтак позначати певну примусовість її вивчення. Що ж до браку кола однодумців, то він, очевидно, протиставляється бракові становища в суспільстві, коли вибір має здійснюватися між здобуттям високого соціального статусу і наявністю референтного оточення.

Розглянуто особливості розподілу незадоволених потреб у різних вікових групах. Значущу різницю (за критерієм χ^2) між рівнем незадоволеності потреб у цих групах виявлено в половині випадків – 10 із 20.

Найістотніші відмінності спостережено за такими індикаторами, як здоров'я, реалізація здібностей, життєві досягнення та

свобода самовираження. Здоров'я виразніше бракує старшим віком особам, а на брак задоволеності решти потреб сильніше нарікає молодь (рис. 3.2.2).

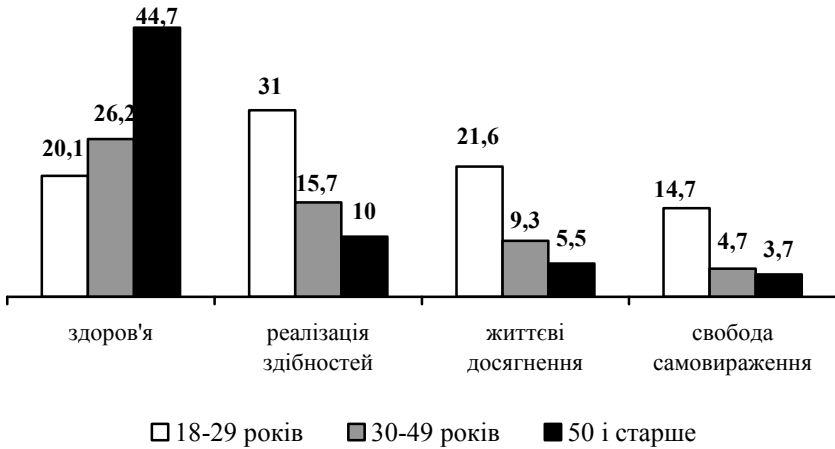

Рис. 3.2.2. Незадоволені потреби здоров'я та особистісної спрямованості за віковими групами (%)

Коли взяти до уваги оцінку потреб етнополітичного змісту, то належить зазначити, що значущі відмінності між віковими групами проявилися щодо потреб, які віддзеркалюють російську ідентичність респондентів (єднання з Росією та захист російської мови). За потребами, у змісті яких має втілюватися радше українська ідентичність, наявні відмінності не досягли статистично значущого рівня.

Незадоволеність потреб, пов'язаних із проросійськими орієнтаціями респондентів, чіткіше проявляється в оцінках представників старшого покоління, ніж молоді. Натомість характеристики, за якими можна опосередковано судити про прагнення набути української ідентичності, отримали низькі оцінки в усіх трьох групах (рис. 3.2.3).

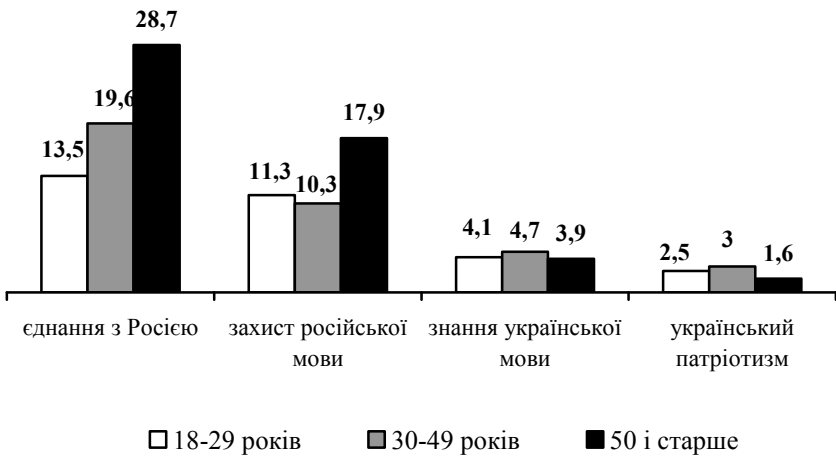

Рис. 3.2.3. Незадоволені потреби етнополітичного змісту за віковими групами (%)

За результатами факторного аналізу в просторі незадоволених потреб по молодіжній вибірці (вторинна факторизація) виділилися чотири фактори з вкладом у загальну дисперсію 52,6%.

Для молодіжної частини російськомовної вибірки дещо актуальнішими порівняно з іншими віковими групами виявилися індикатори, пов'язані з особливостями самовизначення особи в соціумі. *Перший* фактор (14,3% загальної дисперсії) утворили ознаки, що на одному полюсі відображають незадоволену потребу реалізації здібностей, а на другому – брак чесної влади. У цьому співвідношенні простежується вибір між інтернальною позицією розрахунку на власні сили та екстернальною позицією очікування на позитивний вплив авторитетів, що опікають.

Іншого роду протиставлення склалося в межах *другого* фактору (13,1% загальної дисперсії), де протиставилися переживання недостатнього захисту російської мови – на одному полюсі – і недостатньої солідарності громадян та стабільного колективу – на другому. Тут привертає увагу такий цікавий зв'язок: усі ці три потреби отримали відносно невелику кількість виборів – 11,3, 6,0 та 6,6%, відповідно, але в системі кореляційних зв'язків вони склали

важливу вісь, щодо якої істотно визначаються позиції респондентів щодо решти індикаторів.

Захистові російської мови як, очевидно, ідеальному вираженню прив'язаності до російськомовної ідентичності протистоїть пошук референтного оточення. Можна, отже, вести мову про два варіанти ідентифікації російськомовної молоді: більш ідейно-абстрактний і більш комунікативно-груповий.

Важче піддається поясненню зміст *третього*, однополюсного, фактору (12,9% загальної дисперсії), який утворили незадоволені потреби мати компетентних керівників та знати українську мову. Одне з можливих пояснень може полягати в тому, що ці дві незадоволені потреби усвідомлюються як вади на шляху позитивних перетворень себе і суспільства, вади, які треба долати.

Четвертий фактор (12,3% загальної дисперсії) утворили дві протилежні ознаки – брак задоволеності із життя і брак гордості за свій народ. Таке відношення відображає різні способи досягання задоволеності із життя: коли вона постає як інтернально-диспозиційна характеристика особи (людина “сама себе” робить задоволеною) або коли задоволеність досягається через прилучення до простору колективних цінностей.

Узагальнення висвітлених даних дає підстави гадати, що основними серед незадоволених потреб російськомовних громадян є матеріальні нестатки, недостатня впевненість і стабільність, брак чесної влади, поганий стан здоров'я. Лише після цих потреб знаходиться місце для незадоволених потреб єднання з Росією та захисту російської мови. Таким чином, проросійські постанти російськомовних респондентів виявляються досить вагомими, але не найважливішими і поступаються перед чинниками загальносуспільного змісту.

Особливості переживання незадоволених потреб представниками російськомовної молоді назагал відповідають традиційним віковим співвідношенням: молодь виразніше потерпає через брак реалізації здібностей, життєвих досягнень та свободи самовираження, тоді як особам старшого віку відчутніше бракує здоров'я.

3.3. Матеріальне забезпечення як чинник соціальних орієнтацій російськомовних жителів України

Окремий інтерес у контексті досліджуваної теми становить рівень матеріальної забезпеченості респондентів. Почасти цю характеристику відображає запропонована в опитуванні 2009 р. для оцінки ознака “середній рівень доходу на одного члена сім’ї”: до 500 грн, від 500 до 1000 грн та понад 1000 грн. Отриманий розподіл хоч і виявився не цілком пропорційним, проте дав змогу виділити і порівняти три групи респондентів, названих “малозабезпеченими” (12,2%), “середньозабезпеченими” (48,4) та “забезпеченими” (39,4%).

Порівняння відповідей “малозабезпечених” і “забезпечених” респондентів за інваріантною частиною анкети показало, що з 53 оцінених індикаторів за 23 є значущі відмінності між представниками цих груп. (Показники “середньозабезпечених” опинилися між показниками двох крайніх груп і лише в чотирьох інших випадках значуще виходили за їхні межі).

У просторі цих 23 ознак було здійснено факторний аналіз, у результаті якого виділилися чотири значущі фактори із загальною дисперсією 57,0%.

Оснovoю *першого* фактору (18,8% загальної дисперсії) склали відповіді респондентів на запитання про задоволеність зі свого життя. Як і слід було гадати, проявилися істотні відмінності в оцінках трьох груп респондентів: найбільш задоволеними є “забезпечені” (серед них цілком задоволеними виявилися 20,8%, радше задоволеними, ніж незадоволеними – 37,5, не змогли визначитися – 13,5, радше незадоволеними, ніж задоволеними – 22,0 та зовсім незадоволеними – 6,2%), проміжну позицію зайняли “середньозабезпечені” (8,2%, 28,2, 21,4, 32,2, 10,0%, відповідно), а “малозабезпечені” повідомили про найменший рівень своєї задоволеності із життя (6,4%, 16,5, 18,5, 29,3 та 29,3%, відповідно). Така ситуація є цілком очікуваною і практично не потребує додаткових коментарів.

Менш виразним виявився розподіл відповідей за ознаками *другого* фактору (13,5% загальної дисперсії). Тут найбільше навантаження припало на вибір мови офіційного спілкування, але відмінності між трьома групами за цією ознакою виявилися статистично незначущими.

Натомість такі відмінності проявилися в оцінках другої за навантаженістю ознаки цього фактору – вибору способу поведінки російськомовних громадян у відповідь на українізацію громадського життя. Найвиразнішими прихильниками інтеграції з україномовним середовищем виявилися “забезпечені” респонденти: активну інтеграцію обрали 7,6% їх проти 6,1 – серед “середньозабезпечених” та 4,5% – серед “малозабезпечених”, а пасивну інтеграцію – 21,8% проти 21,1 та 16,6%, відповідно. На протилежному полюсі опинилися симпатії “малозабезпечених”, які віддають перевагу активній контрінтеграції (12,1%) частіше, ніж “середньозабезпечені” (6,9) та “забезпечені” (6,8%), те саме стосується й пасивної контрінтеграції – 21,7%, 10,7 та 11,8%, відповідно. А до субінтеграції найбільше тяжіють “середньозабезпечені”: 55,2% проти 45,2 серед “малозабезпечених” і 46,1% серед “забезпечених”.

Виходить, отже, що сфера мовно-ментального самовизначення дещо частіше використовується матеріально незабезпеченими громадянами для ідеологічного самоствердження та втілення простих настроїв.

У змісті *третього* фактору (11,5% загальної дисперсії) відобразилися співвідношення інтернальних та екстернальних постав респондентів. Центральним тут виявився брак чесної влади, про який заявила третина всіх респондентів, але особливо виразно – представники групи “малозабезпечених”, де частка незадоволених із такого браку сягнула 45,9%. Для представників цієї групи порівняно важливішою видається можливість нарікати на брак інстанції, яка має взяти на себе відповідальність за їхнє життя.

Ознаки, що склали *четвертий* фактор (10,8% загальної дисперсії), можна трактувати як прояв зараджувальної поведінки: 32,4% “забезпечених” повідомили, що воліють зачекати, поки проблема розв’яжеться сама собою, серед “середньозабезпечених” таких виявилось – 41,3, а серед “малозабезпечених” – аж 50,3%. Постає доволі типова картина: що більше особі властива здатність давати собі раду в складних ситуаціях, то вищого рівня матеріаль-

ного добробуту вона досягає. Як і навпаки: особи незарадні гірше справляються зі своїм матеріальним забезпеченням.

У результаті факторного аналізу простору ознак, за якими найбільш значуще відрізнялися відповіді “забезпечених” і “малозабезпечених” респондентів, опитаних за анкетною А, виділилися три фактори із загальною дисперсією 51,4%.

У змісті *першого* фактору (23,1% загальної дисперсії) найбільше навантаження припало на вислів “Я пишаюся своєю професією”, відмінності між оцінками якого представниками трьох груп проявилися досить яскраво: “забезпечені” погоджувалися найчастіше, “середньозабезпечені” – рідше, ще рідше – “малозабезпечені” (рис. 3.3.1), більшість яких (56,4%), до того ж, із цим висловом не погодилася, натомість “середньозабезпечені” найчастіше (36,2%) не могли визначитися.

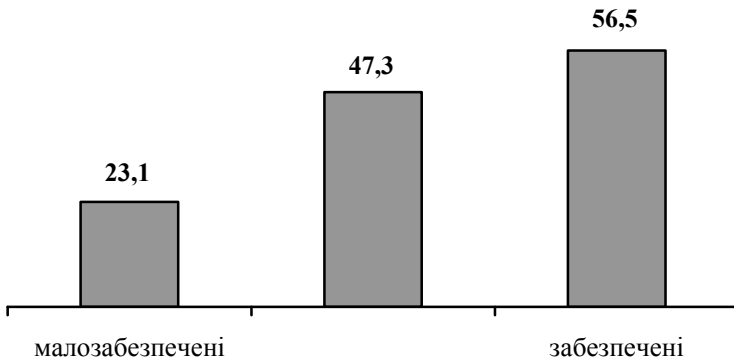

Рис. 3.3.1. Оцінка вислову “Я пишаюся своєю професією” російськомовними респондентами з різним рівнем матеріальної забезпеченості (%)

Такі результати відображають активнішу й самостійнішу позицію “забезпечених” у професійній самореалізації та фіксують істотну проблемність “малозабезпечених” у цій сфері.

До *другого* фактору (15,0% загальної дисперсії) ввійшли риси, за якими респонденти оцінили різницю між українцями і росіянами. Оцінки українців виявилися назагал позитивнішими, а най-

виразніша різниця простежується за ознакою “гостинність”. Тут відмінності між “забезпеченими” і “середньозабезпеченими” виявилися вельми невеликими, а ось “незабезпечені” істотно від них відрізняються: у перших двох групах назвали гостинність рисою українців 52,5 та 55,7%, а в третій – лише 27,8%. Проте й щодо росіян “незабезпечені” не проявили більшої щедрості: тут оцінки були 17,8, 15,5 та всього 2,8%, відповідно. Натомість найчастіше “незабезпечені” зазначали брак помітної різниці між українцями і росіянами за цією рисою: серед них таких виявилося 69,4%, тоді як серед “забезпечених” – 29,7, а серед “середньозабезпечених” – 28,8%.

Очевидно, для “малозабезпечених” російськомовних респондентів підкреслювання психологічних відмінностей між українцями і росіянами є дискомфортним, через що вони й намагаються його уникати.

Основу *третього* фактору (13,3% загальної дисперсії) склали оцінки причин, через які слід або не слід розмовляти тою чи тою мовою – українською або російською. Специфіка різних груп проявилася в тому, що на причини, пов’язані з впливом оточення (не годиться розмовляти по-українському в російськомовному середовищі і треба розмовляти по-українському в україномовному середовищі) частіше звертали увагу представники групи “середньозабезпечених” (23,6 і 19,1%, відповідно), менше – “забезпечених” (18,7 і 12,0%). Натомість “малозабезпечені” виразно уникали вибору таких соціальних причин (7,5 і 2,5%), віддаючи перевагу обґрунтуванню відповідних оцінок як особистого вибору людини. Оскільки інтервальне пояснення, як було видно вище, не властиве “малозабезпеченим”, то в цьому разі належить припустити, що йдеться радше про залежність від оточення у вигляді напружено-протестного протиставлення соціальним нормам і впливам.

За результатами факторного аналізу ознак, оцінених за анкетною Б, за якими виявлено найбільші відмінності між “забезпеченими” і “незабезпеченими” респондентами, виділилися три фактори, що сукупно пояснюють 50,0% загальної дисперсії.

Центральною ознакою *першого* фактору (23,7% загальної дисперсії) став варіант відповіді “на Бога” на запитання про те, на кого або на що розраховують респонденти, аби впоратися з труднощами, які можуть виникнути в майбутньому. До такого вибору

схилилися 14,4% “забезпечених” респондентів, 24,6 – “середньозабезпечених”, а серед “незабезпечених” вони становили 39,7%. Отже, у цьому разі знову проявилася вища схильність матеріально незабезпечених осіб шукати опору поза собою, у зовнішньому світі.

У *другому* факторі (14,2% загальної дисперсії) об’єдналися ознаки, що характеризують стан етнонаціональної ідентичності російськомовних респондентів. Найбільше навантаження припало на відповідь “ніколи” на запитання про те, у яких ситуаціях вони найсильніше почуваються українцями. Про це заявили 16,2% “забезпечених”, 21,3 – “середньозабезпечених” та аж 46,6% – “малозабезпечених”. Виходить, що останні найменш прихильно ставляться до набуття власне української ідентичності, що перегукується з низкою вищезроблених висновків.

Стрижневою ознакою *третього* фактору (12,1% загальної дисперсії) стала відповідь про покладання в скрутних обставинах на самого себе: такий варіант обрали 68,3% “забезпечених” респондентів, 53,6 – “середньозабезпечених” та лише 39,7% – “малозабезпечених”.

Уточнити зміст цього фактору дає змогу наступна за значущістю в ньому ознака – довіра російськомовних респондентів до системи освіти, ступінь якої визначено за вибором відповідного варіанта відповіді на запитання “Яким із перелічених нижче структур Ви найбільше довіряєте?”. Відносно найбільше таку довіру висловили “середньозабезпечені”, дещо менше – “забезпечені”, а найменше довіряють освіті “малозабезпечені” (рис. 3.3.2). Можна, отже, припустити, що в третьому факторі відобразилося намагання частини респондентів давати собі раду в скруті, спираючись на соціально вироблені адекватні засоби.

У просторі анкети В, де зафіксовано найбільші відмінності між “забезпеченими” і “малозабезпеченими” респондентами, виділилися чотири фактори, які охоплюють 53,4% загальної дисперсії.

У *першому* факторі (15,6% загальної дисперсії) головною ознакою став вислів “Я маю право оцінювати власну поведінку, думки та емоції і відповідати за їхні наслідки”. Найвищою частка тих, хто погодився з його змістом, виявилася серед “забезпечених” (87,6%), далі йдуть “середньозабезпечені” (73,9), а порівняно найменше таких серед “малозабезпечених” (64,4%). “Малозабезпечені”

відносно частіше обирали невизначену відповідь (33,9%) проти 9,3 – серед “забезпечених” та 18,6% – “середньозабезпечених”. Невисока частка тих, хто не погодився, також виявилася диференційованою: найчастіше це робили “середньозабезпечені” (7,4%), а рідше – “забезпечені” (3,1) і “малозабезпечені” (1,7%).

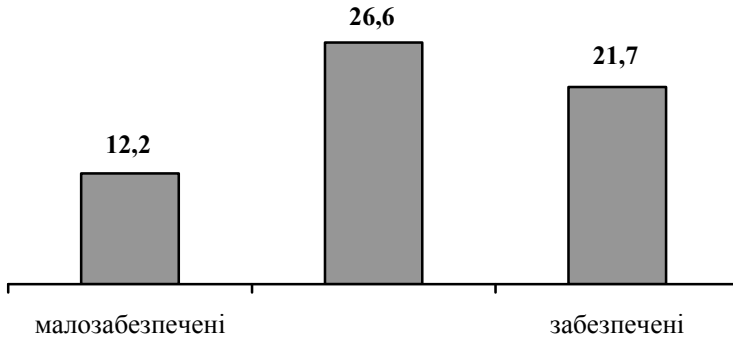

Рис. 3.3.2. Ступінь довіри до освіти російськомовних респондентів із різним рівнем матеріальної забезпеченості (%)

Виходить, що “забезпечені” мають найбільш виражену здатність брати на себе відповідальність, “малозабезпечені” відчують утруднення з визначенням своєї позиції в цьому питанні, а “середньозабезпечені” хоч і беруть відповідальність, але можуть вагатися з приводу своїх відповідних прав.

У *другому* факторі (14,1% загальної дисперсії) провідною ознакою стала оцінка вислову “Незалежність України не принесла нам нічого доброго”. Найбільш схильними до згоди з такою “непатріотичною” думкою виявилися “малозабезпечені” – їх було 69,5%, наступну позицію зайняли “середньозабезпечені” – 60,3, далі йдуть “забезпечені” – 50,8%. Незгодними стали 16,9% “малозабезпечених”, 16,4 – “середньозабезпечених”, 24,2 – “забезпечених”, а не визначилися – 13,6, 23,3 та 25,0%, відповідно. Маємо, отже, ще одне підтвердження менш “проукраїнської” позиції тих російськомовних, які вважають себе за матеріально незабезпечених.

Зміст *третього* фактору (12,4% загальної дисперсії) відображає схильність до вагань і сумнівів, що віддзеркалилося в су-

дженні “Я часто використовую такі вислови, як “я помилився”, “мені прикро”, “я не мав рації”. Розподіл його оцінок по групах набув такого вигляду: серед “забезпечених” – 29,4% погодилися, 28,7 – не визначилися, 41,9 – не погодилися, серед “середньозабезпечених” – 31,8, 27,5 та 40,7, серед “малозабезпечених” – 50,9, 23,7 та 25,4%, відповідно. “Малозабезпеченим” така поступлива поведінка притаманна порівняно більше.

В основі *четвертого* фактору (11,3% загальної дисперсії) опинився страх як почуття, що його переживають респонденти щодо теперішнього історичного періоду. Про страх повідомили 18,6% “забезпечених”, 15,3 – “середньозабезпечених” та аж 39,0% – “малозабезпечених”. Страх, отже, – це почуття, через яке потерпають насамперед матеріально незабезпечені громадяни.

Проведений аналіз отриманих даних підтвердив значення рівня матеріальної забезпеченості російськомовних громадян (але вочевидь не лише російськомовних) як чинника їхніх соціально-комунікативних та політико-ідеологічних орієнтацій.

Особливо виразно це стосується найменш забезпечених верств населення, представники яких схильні до переживання негативних емоційних станів (незадоволення, страх, сумніви й вагання), звично віддають перевагу екстернальним способам поведінки, погано дають собі раду з труднощами, не досягають достатнього рівня професійного самовизначення, не цінують освіти, недостатньо усвідомлюють власні права та обов’язки, уникають чіткої позиції з психологічно дражливих питань, використовують політико-ідеологічну сферу для негативного особистісного самоствердження та протестного самовираження, не підтримують мовної та ментальної українізації, ігнорують або заперечують власну українську ідентичність.

Їхніми антиподами за більшістю ознак є матеріально забезпечені громадяни. Їм відносно більше властивий високий рівень задоволеності із життя в різних сферах діяльності, виражений ступінь інтернальності та зарадності поведінки, успішна професійна самореалізація, проукраїнські світоглядні постави.

Російськомовні особи із середнім рівнем матеріального забезпечення виразніше за більш і менш від них заможних орієнтуються на цінності соціального оточення, прагнуть єднання в межах спільноти, довіряють освіті як засобові зарадної поведінки.

3.4. Ідентифікаційний зміст мовних уподобань представників російськомовної спільноти

Спостерігаємо цікавий парадокс: за соціологічними даними значущість мовних питань істотно поступається перед багатьма іншими проблемами, насамперед економічними (зростання цін, безробіття тощо) [Колісник, 2004; Стегний, 2007]. Проте з психологічного погляду ставлення до мови важить набагато більше і становить одну з найпотужніших мотиваційних характеристик поведінки особи та спільноти, є, зокрема, головним і в змісті етнополітичного самовизначення російськомовних жителів України. Дослідження психологічної структури їхніх мовних уподобань було одним із завдань опитування 2009 р.

Як з'ясувалося, віддаючи в особистому спілкуванні виразну перевагу російській мові, респонденти також здебільшого воліють спілкуватися по-російському, хоча й дещо менш наполегливо, в офіційному спілкуванні та у сфері сприймання засобів масової інформації (рис. 3.4.1).

У варіанті А анкети ставилося запитання про те, чому слід або не слід розмовляти російською або українською мовою.

Для формулювання оптимальних варіантів відповідей у вересні 2009 р. було опитано 85 студентів 3-5 курсів та магістрів 2 курсу факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Ставилися відкриті запитання про доцільність розмовляти або не розмовляти українською та російською мовами. Отримані відповіді було проаналізовано за методом контент-аналізу, за результатами якого визначено альтернативи до відповідних запитань анкети.

На запитання про те, чому треба розмовляти російською мовою, було отримано 147 відповідей, зміст яких узагальнено в таких 11 альтернативах: “це одна з найпоширеніших мов на світі”, “дуже багато хто в Україні розмовляє російською мовою”, “якщо для людини це рідна мова”, “російська мова розвинутіша й багатша, ніж українська”, “якщо всі навколо розмовляють по-російському”, “із

ввічливості до російськомовного співрозмовника”, “якщо співрозмовник не розуміє по-українському”, “російською більше різноманітної інформації”, “російська мова привабливіша за українську”, “російська мова придатніша для інтелектуального розвитку”, “якщо таким є особистий вибір людини”.

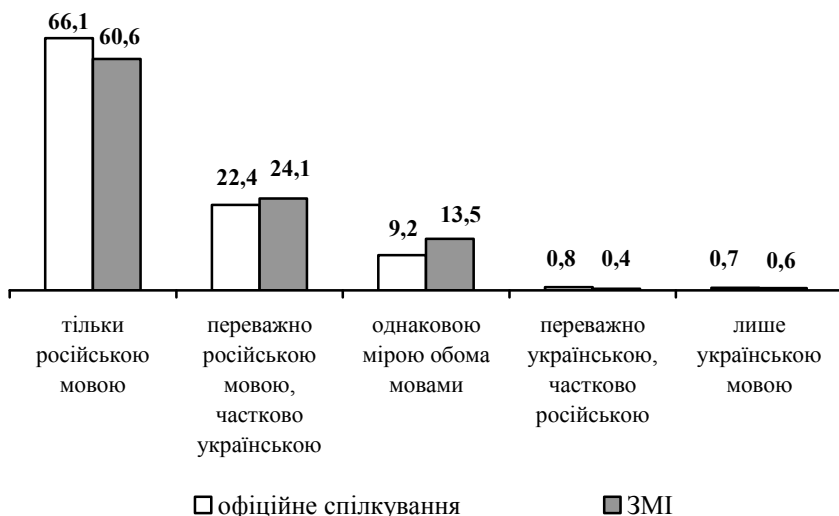

Рис. 3.4.1. Мовні уподобання російськомовних респондентів в офіційному спілкуванні та ЗМІ (%)

Удвічі менше (73) відповідей було отримано на запитання про недоцільність розмовляти російською мовою. Сформульовано дев'ять варіантів: “живучи в Україні, треба говорити по-українському”, “щоб протидіяти русифікації”, “якщо перебуваєш в україномовному середовищі”, “якщо людина погано володіє російською мовою”, “якщо перебуваєш в офіційній обстановці”, “якщо це не рідна мова”, “щоб підвищити престижність української мови”, “з ідеологічних міркувань”, “якщо таким є особистий вибір людини”.

Найбільшою кількістю відповідей – 197 – було оцінено доцільність спілкування українською мовою. До остаточного переліку ввійшли такі 11 варіантів: “це державна мова в нашій країні”, “Україна – наша батьківщина, ми повинні бути її патріотами”, “якщо для людини це рідна мова”, “українська мова милозвучна й красива”, “якщо перебуваєш в україномовному середовищі”, “із ввічливості до україномовного співрозмовника”, “щоб зберегти українську мову”, “щоб зберегти національну культуру та історію”, “це мова наших предків”, “на пам’ять про тих, хто боровся за українську мову”, “якщо таким є особистий вибір людини”.

Найменш оціненою виявилася потреба не розмовляти українською мовою: тут отримано лише 54 відповіді. Їх узагальнено в таких дев’яти альтернативах: “усі навколо розмовляють по-російському”, “українська мова не така досконала”, “якщо перебуваєш у російськомовному середовищі”, “якщо людина не знає або недостатньо володіє українською мовою”, “якщо співрозмовник погано розуміє по-українському”, “якщо це не рідна мова”, “українська мова неprestижна”, “з ідеологічних міркувань”, “якщо таким є особистий вибір людини”.

На основі наведених переліків можливих оцінок і було побудовано фрагмент питальника. Респондентам давалася можливість вибирати від однієї до трьох альтернатив.

Отриманий розподіл відповідей на запитання про те, чому слід розмовляти російською мовою, набув такого вигляду (рис. 3.4.2).

Можна зробити висновок, що в оцінках респондентів переважають пояснення двох типів: більш прагматичні (поширеність в Україні і на світі) та більш особистісні (рідна мова, особистий вибір).

Відповідаючи на запитання про те, чому не слід розмовляти російською мовою, респонденти вибрали такі альтернативи (рис. 3.4.3). Тут домінують дві можливі причини: особистий вибір і незнання російської мови. Порівняно з оцінкою причин доцільності російськомовного спілкування у поясненні його необов’язковості більшого значення надається особистому виборі. Що ж до підтримки української мови, то вона як підстава для уникання російської визнається малою мірою.

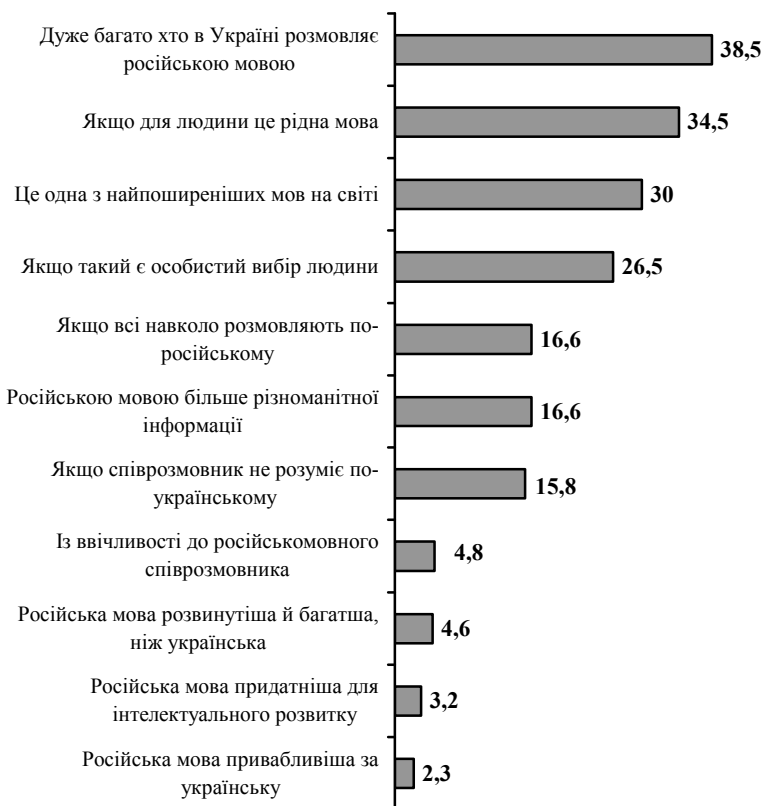

Рис. 3.4.2. Оцінка російськомовними респондентами причин вибору російської мови в спілкуванні (%)

Причини того, чому слід розмовляти українською мовою, склалися в такий перелік (рис. 3.4.4). І в цьому випадку на перше місце вийшов особистий вибір, а також визнання мови як рідної або державної. Водночас вибір української мови мало мотивується культурно-патріотичними чинниками.

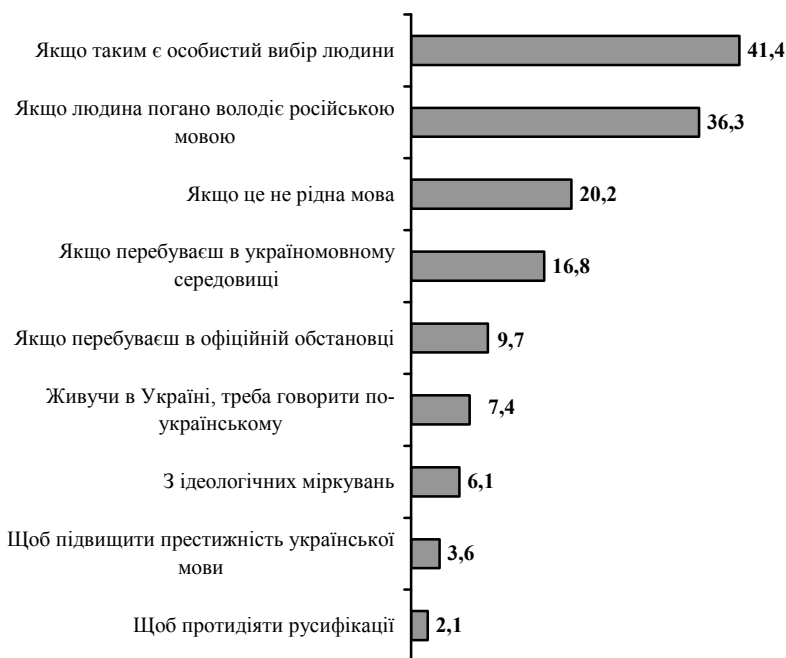

Рис. 3.4.3. Оцінка російськомовними респондентами причин уникання російської мови в спілкуванні (%)

Порівнюючи чотири ознаки, що є однаковими або подібними в оцінці позитивного вибору української і російської мов, отримуємо такі співвідношення: факт рідної мови або перебування в одномовному середовищі приблизно однаково зумовлюють вибір як однієї, так і другої мови. Натомість право на особистий вибір та вияв ввічливості до співрозмовника виразніше акцентуються в поясненні вибору української мови.

Оцінки причин того, чому не слід розмовляти по-українському, розподілилися в такий спосіб (рис. 3.4.5). Тут теж домінує особистий вибір як головна підстава для уникання української мови.

Рис. 3.4.4. Оцінка російськомовними респондентами причин вибору української мови в спілкуванні (%)

Аналіз чотирьох аналогічних пояснень вибору чи невибору української і російської мов показує, що всі вони (особистий вибір, незнання, нерідна мова, ідеологічні міркування) частіше використовуються для пояснення уникання російської мови, ніж української. Натомість невибір української мови виправдовується самим фактом переважання російської мови (усі нею розмовляють, можуть не розуміти української, навколо російськомовне середовище). Прикметно, що аналогічними причинами пояснювався й вибір російської мови (і навпаки, особистий вибір у цьому разі не був провідним чинником).

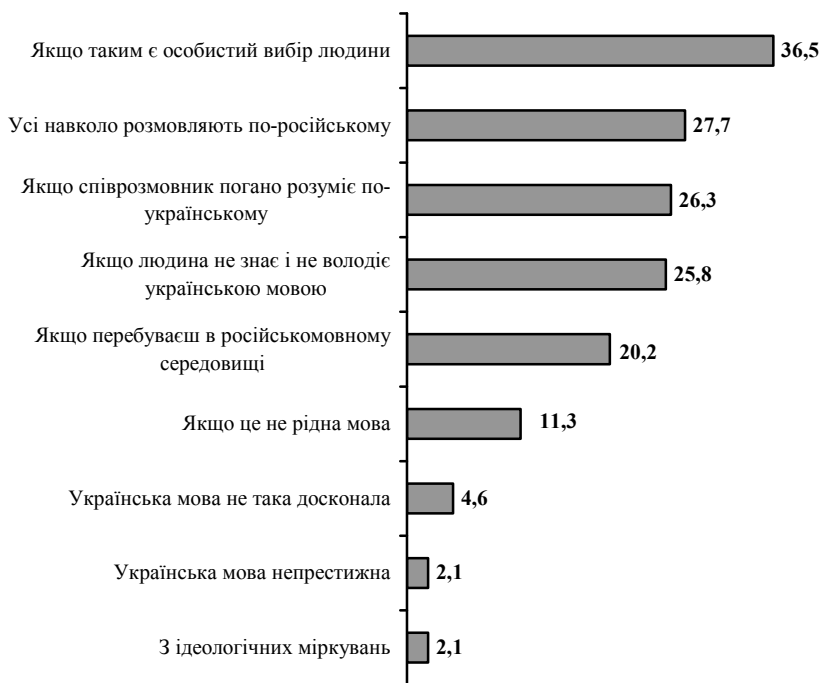

Рис. 3.4.5. Оцінка російськомовними респондентами причин уникання української мови в спілкуванні (%)

У просторі описаних ознак було проведено факторний аналіз із застосуванням вторинної факторизації. Виділилися п'ять факторів із сумарною дисперсією 53,7%.

У *першому* факторі (вклад у дисперсію 13,3%) найбільше навантаження з протилежними знаками припало на причини неговоріння російською мовою: якщо це не рідна мова, на одному полюсі, і якщо людина погано володіє російською мовою – на другому. Перша ознака має більш символічний зміст, друга – більш прагматичний.

У *другому* факторі (вклад у дисперсію 11,2%) протиставилися причини користування з української мови: бо це державна мова і

якщо таким є особистий вибір. Тут вочевидь простежується розрізнення офіційної і приватної сфер спілкування.

Лише в *третьому* факторі (вклад у дисперсію 10,5%) має місце відносне зіставлення української і російської мов: російською не слід розмовляти, аби підвищувати престижність української мови, а українською не слід – бо вона не така досконала. Схоже, що йдеться про констатацію певної нижчості української мови, що зумовлює потребу її підтримати.

Зміст *четвертого* фактору (вклад у дисперсію 9,7%) найвагомніше визначають причини протилежної мовної поведінки: пропозиції розмовляти по-українському із ввічливості до україномовного співрозмовника додатньо корелюють із відмовою від української мови через перебування в російськомовному середовищі. Отже, говорити треба радше по-російському, але задля ввічливості належить робити виняток.

На протилежних полюсах *п'ятого* фактору (вклад у дисперсію 8,9%) опинилися різні причини того, чому слід розмовляти російською мовою: через те, що дуже багато хто в Україні нею розмовляє і що російською більше різноманітної інформації. Протиставляються, тобто, соціокомунікативний і прагматично-інформаційний контексти мовної поведінки.

Таким чином, в уявленнях російськомовних респондентів доцільність/недоцільність уживання української і російської мов оцінюється ніби в різних площинах, без відчутного прямого й безпосереднього протиставлення обох мов. Це дає підстави вважати, що в ментальному просторі російськомовних жителів України українська і російська мови виконують психологічно відмінні функції.

У цій самій анкеті респондентам пропонувалося оцінити співвідношення української і російської мов, яке, на їхню думку, є сьогодні в засобах масової інформації, сфері освіти та громадському житті, оцінити, яким це співвідношення повинно було б бути і яким воно буде через кілька років. Для оцінки було задано таку шкалу: 100% української мови і 0 російської, 90 і 10, 70 і 30, 50 і 50, 30 і 70, 10 і 90, 0 і 100%, відповідно.

Середні показники оцінюваних пропорцій виявилися такими (рис. 3.4.6).

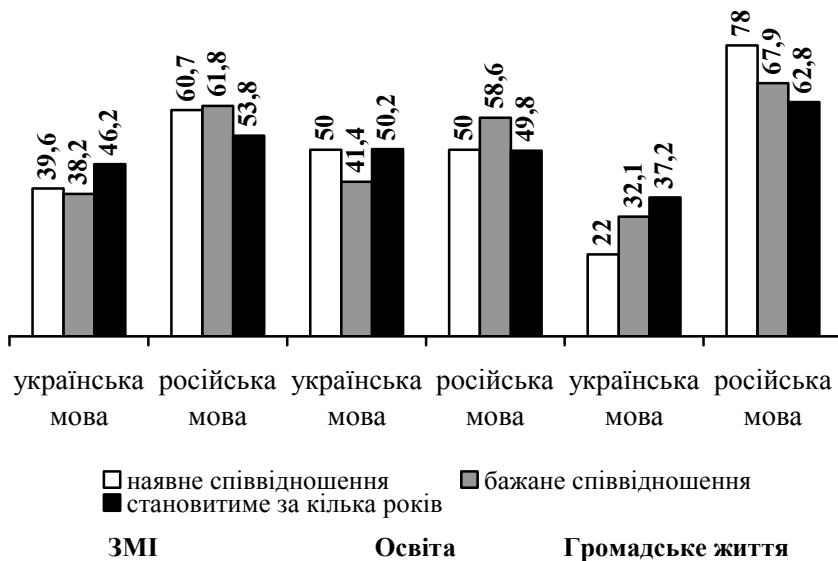

Рис. 3.4.6. Оцінка російськомовними респондентами наявних, бажаних і передбачуваних співвідношень української і російської мов у ЗМІ, освіті та громадському житті (%)

Загалом можна зробити висновок, що російськомовним жителям України російської мови помірно бракує в освітній сфері, натомість у сфері громадського життя їм навіть не вистачає української мови. Що ж до оцінки перспектив, то, на думку респондентів, в освіті мовні співвідношення принципово не зміняться, а в засобах масової інформації та, особливо, громадському житті зросте частка української мови.

Назагал же можна стверджувати, що брак російської мови не є для російськомовних осіб вельми відчутним. А коли зважити на те, що багатьом респондентам властиво перебільшувати наявні проблеми, то логічним може бути висновок про те, що наявність російської мови в основних сферах життя російськомовних жителів України є достатньою.

У результаті факторного аналізу наведених показників виділилися три фактори із сукупною дисперсією 78,9%. Їхній зміст досить чітко охопив напрями оцінок: до *першого* фактору (56,0% за-

гальної дисперсії) ввійшли оцінки бажаних співвідношень у всіх трьох сферах; до *другого* (12,4%) – оцінки співвідношень наявних, до *третього* (10,5%) – оцінки перспектив.

Привертає увагу непропорційно великий вклад у загальну дисперсію першого фактору порівняно з другим і третім. Такі дані можуть бути свідченням особливої суб'єктивної значущості оцінок, які стосуються бажаного стану справ, підвищеного емоційного напруження в цій сфері. Коли зіставити цей висновок із попереднім, то виходить, що російськомовні жителі України не мають особливих підстав нарікати на незадоволення їхніх мовних потреб, але водночас схильні переживати істотне напруження у зв'язку з мовними питаннями. Таку залежність можна трактувати як доказ на те, що насправді йдеться не так про мову, як про переживання загрози ідентичності.

У варіанті В анкети було поставлено запитання про те, скільки української мови є в особистому оточенні респондентів, у їхньому регіоні, загалом по Україні (пропоновано варіанти відповідей “замало”, “якраз”, “забагато”); скільки української мови їм хотілося б мати у своєму оточенні, у регіоні та в Україні; скільки, на їхню думку, буде української мови в їхньому оточенні, у їхньому регіоні та загалом по Україні через кілька років (можливими відповідями тут були формулювання “менше ніж тепер”, “стільки само”, “більше ніж тепер”). Для отримання числових показників ці відповіді було переведено в трибальні шкали: 1, 2 і 3 бали, відповідно.

В усіх відповідях (за винятком оцінки перспектив на майбутнє по Україні) домінують середні оцінки: мови є достатньо, є стільки, скільки й треба, буде стільки само, що й тепер. І лише оцінюючи наявність української мови загалом по Україні через кілька років, респонденти дещо частіше (44,8%) передбачали збільшення її частки, ніж її незмінність (43,2%).

Респонденти заявляли про меншу наявність української мови в їхньому особистому оточенні порівняно з регіоном (в обох цих випадках дані незначною мірою відхиляються від середнього показника шкали в бік визнання недостатньої “кількості” української мови) та, ще більше, Україною загалом (тут дані відхиляються в бік надмірної частки української мови).

Оцінюючи бажаний рівень наявності української мови, респонденти виявили нижчу прихильність до неї: подані ними оцінки фактично означають бажання, щоб української мови стало менше в усіх трьох сферах особистого та соціального життя (рис. 3.4.7). Навпаки, визначаючи відповідний рівень на перспективу, респонденти передбачили помірне зростання частки української мови в усіх цих сферах.

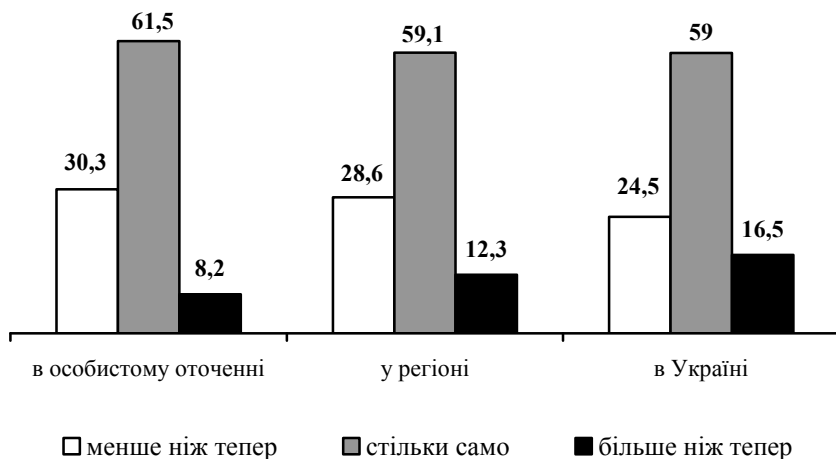

Рис. 3.4.7. Оцінка російськомовними респондентами бажаного обсягу української мови (%)

Виходить, що для частини (від чверті до третини) російськомовних жителів України важливим є не тільки збереження російської мови в тих чи тих сферах їхньої життєдіяльності, а й зменшення наявності української мови. Можна принаймні говорити про те, що для багатьох із них захист своєї ідентичності та російськомовності втілюється в запереченні україномовного дискурсу, максимальному витісненні або звуженні обсягу україномовних фрагментів культури, спілкування тощо.

Факторний аналіз даних підтверджує отримані за попереднім варіантом анкети результати. Так само виділилися три фактори із сукупною дисперсією 72,8%. У *першому* факторі (39,7% загальної дисперсії) об'єдналися ознаки, які відображають погляди респондентів на бажаний обсяг наявності української мови. Відповідно

саме цю сферу можна розглядати як емоційно найбільш напружену. До *другого* фактору (22,0% загальної дисперсії) ввійшли оцінки майбутнього стану справ. *Третій* фактор (11,1% загальної дисперсії) утворили оцінки теперішніх співвідношень.

Узагальнюючи, належить сказати, що вибір мови спілкування представниками російськомовної спільноти в Україні є психологічно насиченим і вагомим. Хоча назагал російськомовні громадяни не мають виразних підстав нарікати на брак російської мови, вони, проте, переживають у цій сфері істотне напруження. Українська і російська мови виконують відмінні психологічні функції: російська більшою мірою пов'язується із захистом особистісної та соціальної ідентичності і виконанням комунікативно-інструментальних функцій у безпосередньому оточенні, а ставлення до української символізує більш загальні етнополітичні погляди та відображає тенденції психологічного захисту у сфері самовизначення.

3.5. Ставлення до націоналізму в контексті самовизначення російськомовної спільноти

Протягом останніх десятиріч виник і посилюється науковий інтерес до націоналістичного дискурсу суспільного життя. Націоналістичний дискурс можна розуміти, наприклад, як прагнення поставити національну спільноту на вершину піраміди цінностей – над іншими спільнотами та індивідами [Кеннеді, 1994] або як перехід від зовнішнього світу державної політики й суспільних інтересів до духовного світу нації та характерних для неї концепцій, символів і почувань [Сміт, 2004, с. 10].

Тривалий розвиток нашого суспільства в умовах виняткового преферування російської ідентичності спричинився до одностороннього сприймання націоналізму в українсько-російських співвідношеннях як явища майже виключно українського і майже ніколи не російського. Російське ж, натомість, здебільшого сприймається й трактується як не- або антинаціоналістичне, як апіорний захист від націоналізму. Прилучення до російського та російськомовного

дискурсу ніби автоматично забезпечує особу чи спільноту від небезпек націоналістичної самозакоханості та агресивності. Проте очевидним має бути положення про те, що в межах будь-якого етносу, який більш чи менш вільно й самостійно розвивається, завжди представлено всі можливі тенденції – від украї ліберальних щодо представників та культур інших етносів до вкрай ворожих і ксенофобських.

Оцінка націоналістичних тенденцій процесу самовизначення російськомовної спільноти в Україні полягає не тільки в можливій прихильності її членів до власне російського націоналізму, а й чи не насамперед у ставленні до націоналізму українського, відображенні соціальної дійсності крізь призму його оцінок. Відповідно такі ставлення мають щонайменше чотири варіанти.

Перший варіант відображає позитивну оцінку українського націоналізму в традиційному розумінні, що є властивим невеликій частині російськомовного населення.

Другий варіант дискурсу також є позитивним щодо українського націоналізму, але постає і твориться як його російськомовне втілення. Своєрідним ідеалом adeptів такого дискурсу є незалежна російськомовна Україна, у якій україномовності надається місце в межах від рівноправного функціонування з російськомовністю до лише символічної наявності в дискурсивному просторі суспільного життя.

Третій варіант є найпоширенішим у російськомовному середовищі і відображає більш чи менш категоричну негативну оцінку українського “буржуазного” націоналізму. Такий націоналізм часто-густо трактується в межах дуже широкого діапазону: від намагань окремих осіб або груп зберегти україномовне середовище до радикальних виявів у формі нацизму як украї ворожого ставлення до неукраїнців. Саме цей варіант націоналістичного дискурсу свідомості російськомовного населення найчастіше проявляється в його поглядах, висловах і поведінці та, відповідно, найчастіше аналізується.

Навпаки, четвертий варіант усвідомлюється дуже мало, а відтак і не сприймається як дискурс саме націоналістичний. Ідеться тут про прилучення російськомовних громадян до творення та функціонування власне російського націоналізму в Україні.

Підстави для висвітлення того, як ознаки відповідних ставлень відображаються в змісті масових настроїв російськомовних громадян, містяться в результатах опитування 2009 р.

Варіант Б анкети містив, серед іншого, 53 вислови, які поділялися на дві групи: 31 стосувався політико-ідеологічних, культурно-освітніх та мовно-ідеологічних обставин життєдіяльності членів суспільства, а 22 – формулювалися від першої особи і містили оцінку власних особистісних рис, мовних та комунікативних уподобань респондентів. Респондентам пропонувалося оцінити ступінь своєї згоди чи незгоди зі змістом висловів за шкалою: “згоден” (під час математичної обробки такої відповіді приписувалися 3 бали), “важко сказати” (2 бали), “не згоден” (1 бал).

У просторі отриманих оцінок було проведено факторний аналіз із застосуванням вторинної факторизації. Виділилися шість значущих факторів, сумарний вклад яких у загальну дисперсію становить 56,4%. Уже на цьому етапі власне значення націоналістичного дискурсу проявилось у факті, що перші три фактори мають виразне національно спрямоване забарвлення.

У *першому* факторі (вклад у дисперсію 12,3%) найбільше навантаження припало на вислів “Націоналізм – найнебезпечніший ворог народу України, його державності та основ демократії” (із ним погодилися 62,0% респондентів, не погодилися – 10,1, не визначилися щодо його змісту – 27,9) і “Мене лякають перспективи переродження держави в авторитарний режим із націоналістичною ідеологією” (оцінки розподілилися на 57,0, 11,2 і 31,8%, відповідно). Додатний зв’язок цих двох висловів виразно свідчить про те, що уявлення російськомовних респондентів про націоналізм – це насамперед уявлення про націоналізм український, до якого переважає негативне ставлення.

До *другого* фактору (вклад у дисперсію 9,8%) із найбільшим навантаженням увійшли такі два вислови: “Російський патріотизм – найбільш справжній і щирий” (його підтримали 34,1% респондентів, заперечили – 33,4, не визначилися – 32,5) і “Нам потрібен новий Сталін” (оцінки становили 21,1, 57,4 та 21,5%, відповідно). У цьому контексті прихильність до російської ідентичності має корелювати з прийняттям проросійського тоталітаризму.

Третій фактор (вклад у дисперсію 9,6%) склали вислови “Гадаю, що в будь-якій державі одні народи будуть підпорядковані

іншому, який становить більшість” (погодилися 31,6%, не погодилися 37,5 та не визначилися 30,9% опитаних) і “Мені здається, що вплив деяких національних груп загрожує розвиткові культури, традицій і мови мого народу” (розподіл оцінок 34,0, 29,1 та 36,9%, відповідно). Зміст цього фактору відображає думку про певну “обов’язковість” націоналізму як реакції на об’єктивні чинники розвитку суспільства.

Із метою увиразнення позицій опитаних щодо націоналізму їх було поділено на чотири групи за оцінками двох найбільш навантажених у першому факторі висловів. Групу “позитивно налаштованих” склали ті респонденти, хто не погодився з обома висловами або не погодився з одним із них і не визначився щодо другого (таких виявилася 51 особа, або 11,6%). До групи “негативно налаштованих” увійшли ті, хто погодився з обома висловами або погодився з одним і не визначився щодо другого (83, або 18,9%). Третя група – це “нейтрально налаштовані” – які в обох випадках не змогли визначитися (55, або 12,5%). У четвертій групі опинилися “амбівалентно налаштовані”, тобто ті респонденти, які погодилися з одним із висловів і не погодилися з другим (28 осіб, або 6,4%).

Порівняння позицій представників цих чотирьох груп щодо інших пунктів анкети показало, що “позитивно налаштовані” схильні до різноманітних виявів українського патріотизму, не переймаються надміру проблемами російськомовності та порівняно менше цікавляться матеріальними питаннями. Для “негативно налаштованих” характерно прагнути всілякого єднання з Росією, обстоювати російську мову, а також – бути незадоволеними із життя загалом, ситуації в суспільстві, влади (опитування проходило за попереднього президента і тодішньої правлячої коаліції), свого низького соціального статусу. “Нейтрально налаштовані”, зрозуміло, частіше за інших уникають етнонаціональних питань, натомість орієнтуються на задоволення матеріальних потреб, мають відносно приземлені інтереси та розраховують на власні сили. “Амбівалентно налаштовані” схильні замість української чи російської ідентичності обирати якусь іншу – регіональну, європейську тощо, знецінюють значення мовних проблем, прагнуть самостійності в прийманні рішень і не переймаються своєю непослідовністю.

У варіанті В питальника поряд з іншими запитаннями респондентів просили оцінити позитивні і негативні риси українського

та російського (в Україні) націоналізму. До кожного із чотирьох відповідних пунктів давався перелік із семи можливих рис. Цей перелік було розроблено за результатами попередньо проведеного опитування 42 студентів-магістрантів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які давали відповіді на поставлені їм відкриті запитання. Шляхом контент-аналізу отриманих відповідей було визначено типові семантичні одиниці, за якими сформульовано переліки для наступних оцінок. Там, де це було можливо, аналогічні за змістом риси українського і російського націоналізму формулювалися однаково або таким чином, щоб зберегти певну аналогію змісту.

Відповіді російськомовних респондентів із приводу *позитивних рис українського націоналізму* розподілилися таким чином (рис. 3.5.1).

Рис. 3.5.1. Оцінка російськомовними респондентами позитивних рис українського націоналізму (%)

За *негативні риси українського націоналізму* було визнано такі (рис. 3.5.2).

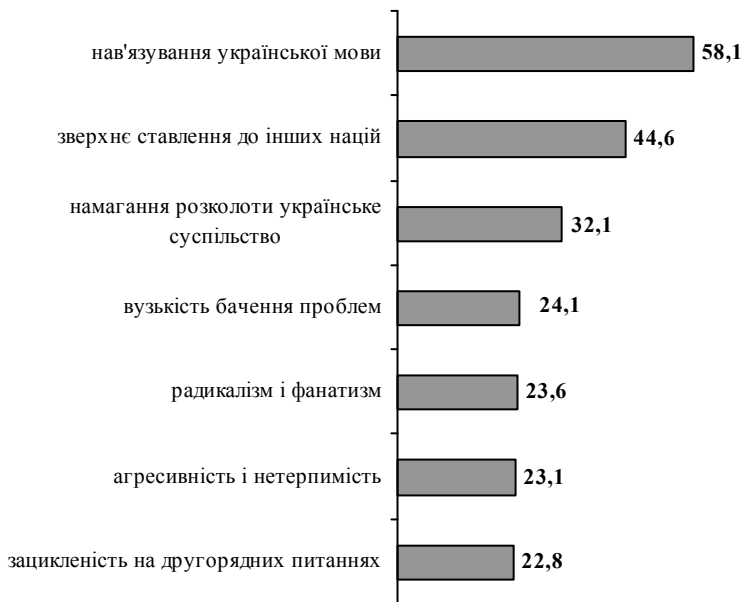

Рис. 3.5.2. Оцінка російськомовними респондентами негативних рис українського націоналізму (%)

Оцінюючи *позитивні риси російського націоналізму*, респонденти вибирали їх у такому порядку (рис. 3.5.3).

Негативні риси російського націоналізму вишикувалися в таку послідовність (рис. 3.5.4).

Отже, український націоналізм в очах російськомовних респондентів характеризується тим, що він може сприяти відродженню української національної культури та історії, захищати й виховувати українців, але веде до нав'язування української мови, приниження представників інших етносів, розколу суспільства.

Натомість для російського націоналізму в Україні з погляду російськомовних респондентів характерним є те, що він захищає їхні інтереси, російську мову та культуру, зміцнює українсько-російську єдність, але може проявлятися у зверхності щодо української мови та культури.

Рис. 3.5.3. Оцінка російськомовними респондентами позитивних рис російського націоналізму (%)

Цікаво зазначити місце мови в сприйманні обох націоналізмів. Якщо нав'язування української мови – це в очах російськомовних респондентів найбільш виразна характеристика українського націоналізму, то нав'язування російської мови не є істотною ознакою російського націоналізму.

Поряд із змістовим наповненням оцінок, даних українському та російському націоналізмам, слід звернути увагу на таку чисельну характеристику, як кількість зроблених виборів за кожним із чотирьох параметрів. Така кількість є важливим показником семантичної повноти та глибини уявлень про оцінюване явище. Що глибшим і повнішим є образ такого явища у свідомості респондентів, то легше вони визначаються з його оцінками, а відтак і кількість самих оцінок стає більшою.

Рис. 3.5.4. Оцінка російськомовними респондентами негативних рис російського націоналізму (%)

Згідно з отриманими даними, найповнішим в оцінках російськомовних респондентів є негативний образ українського націоналізму: у середньому одним респондентом було зроблено 2,3 вибору. Наступним іде позитивний образ російського націоналізму – 2,1 вибору (слід, очевидно, гадати, що завдяки такому позитивному образу він здебільшого й не розцінюється як націоналізм). Далі з істотним відривом ідуть позитивні характеристики українського націоналізму: тут зроблено по 1,4 вибору (такий позитивний зміст до певної міри визнається, але зводиться переважно до збереження етнічної своєрідності). А найменш виразним виявилось бачення респондентами негативного змісту російськомовного націоналізму, щодо якого зроблено по 1,1 вибору. Схоже, що російський націоналізм трактується радше як сукупність позитивних мовно-етнічних устремлінь представників російськомовної спільноти.

Узагальнення наведених даних дає підстави вважати, що найвиразнішою внутрішньою і зовнішньою ознакою націоналістичного дискурсу колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні є протиставлення українському націоналізмові як головній небезпеці для ідентичності російськомовних громадян. Таке протиставлення реальним чи уявним загрозам перетворюється на істотну рушійну силу процесу самовизначення російськомовної спільноти, а стрижневим питанням стає ставлення до поширення української мови та острах перед мовною українізацією.

Творення цілісного російського дискурсу як позитивного способу колективного самовизначення російськомовної спільноти не стає повноцінною альтернативою знеціненню українського націоналістичного дискурсу. Основною причиною цього є наявність істотно сформованої української етнополітичної ідентичності в російськомовному середовищі, із якою лише конкурує, але її не перемагає ідентичність суто російська.

Евентуальне формування специфічного українського російськомовного націоналістичного дискурсу як перспектива для самовизначення російськомовної спільноти в Україні мало б реальні шанси тільки за умови виникнення нової етнічної спільноти на основі російськомовних українців. Проте ця спільнота, аби постати, мала б досягти істотної ментальної та політичної відрубності від переважної україно- і двомовної частини українського соціуму, з одного боку, і не розчинитися в потужному полі власне російських ментальних і політичних впливів – із другого. А такі перспективи є радше примарними.

3.6. Позиції представників російськомовної спільноти щодо українізації

Одна із цілей опитування 2009 р. полягала в порівнянні політико-ідеологічних та соціально-психологічних характеристик російськомовних громадян залежно від їхнього ставлення до інтеграції в сучасне українське суспільство. На основі попередніх

досліджень було зроблено висновок про наявність п'яти основних таких позицій: це активна інтеграція, пасивна інтеграція, субінтеграція, пасивна контрінтеграція (ізоляція), активна контрінтеграція [Васютинський, 2007].

Активна інтеграція означає свідоме дійове прагнення прилучитися до української нації в її етнічному та політичному розумінні, бути носієм українського патріотизму, активно опанувати і вживати українську мову, плекати українську культуру, ідентифікуватися з Україною як державою та місцем проживання, пов'язувати з нею власне майбутнє та майбутнє своїх дітей.

Пасивна інтеграція ґрунтується на визнанні наявних реалій та браку потреби їм протистояти. Переважає нейтральне або помірно прихильне ставлення до української мови, її використання в поточному спілкуванні визначається впливом оточення. Ідентифікація з Україною поєднується з ідентифікацією з певною місцевістю чи поселенням. Майбутнє пов'язується з Україною, проте не включаються й інші прийнятні варіанти.

Субінтеграція полягає в ідентифікації з представниками російськомовної спільноти загалом або із жителями свого регіону, які спільно можуть інтегруватися в українське суспільство. Проте в межах такого спільнотного або регіонального середовища мають зберігатися культурні, ментальні та мовні особливості, а українізація припускається лише на рівні зовнішніх – поза/над спільнотою або регіоном – контактів через уповноважених осіб або установи.

Пасивна контрінтеграція (ізоляція) має найбільш індивідуалізований характер і виявляється в намаганнях зберегти незалежність від процесів, які можуть становити реальну чи уявну загрозу власній неукраїнській ідентичності. Характерним є заглиблення в малопублічні види діяльності, що вирізняються специфічним змістом і дають змогу структурувати свій життєвий простір відповідно до власних бажань і намірів, а не згідно з вимогами оточення.

Активна контрінтеграція охоплює розмаїті форми більш-менш активної протидії українізаційним впливам у різних сферах життя. Вона виявляється в запереченні українського патріотизму, відмові від україномовного спілкування, орієнтації на неукраїнські культурні й політичні цінності, агресивному або зверхньо-іроніч-

ному ставленні до україномовного дискурсу культури, науки, громадського життя.

За індикатор відповідних позицій в опитуванні 2009 р. правило запитання “Як слід поводитися російськомовним громадянам України у відповідь на українізацію громадського життя?”. Це запитання було споряджено п’ятьма варіантами відповідей, кожний із яких відображав якусь одну з перелічених позицій: активна інтеграція втілювалася в альтернативі “брати активну участь в українізації, вивчати українську мову і культуру”; пасивна інтеграція виявлялася у відповіді “погоджуватися на часткову поступову українізацію, використовуючи її позитивні сторони”; субінтеграція розкривалася через варіант “зберігати російськомовне середовище в регіоні, не заперечуючи проти українізації в інших частинах країни”; пасивну контрінтеграцію віддзеркалював пункт “уникати українізації та зберігати російську мову і культуру у своєму найближчому оточенні”; активну контрінтеграцію репрезентувала пропозиція “активно протидіяти українізації”.

Згідно з отриманими результатами, тяжіння респондентів до тих чи тих позицій розподілилися таким чином: найбільше виявилося носіїв субінтеграційних намірів (що не дивно, коли зважити на те, що опитувалися мешканці найбільш російськомовних місцевостей), далі йдуть пасивно-інтеграційні, пасивно-контрінтеграційні, активно-контрінтеграційні та активно-інтеграційні постави (рис. 3.6.1).

Загалом із-поміж 62 індикаторів, які містила анкета, статистично найбільш значущі відмінності між названими групами респондентів було зафіксовано в 31 випадку. Ці відмінності виявилися доволі очікуваними, і за більшістю показників групи вишикувалися в наперед визначеному логічному порядку: між ревнителами активної інтеграції, з одного боку, та активної контрінтеграції – із другого – послідовно розмістилися прихильники пасивної інтеграції, субінтеграції та пасивної контрінтеграції.

Психологічно найблагополучнішими та водночас найприхильнішими до українського дискурсу стали носії *активно-інтеграційних поглядів*. Їм властивими виявилися порівняно найвищий рівень задоволеності із життя, позитивна оцінка змін, що сталися протягом останнього року, та оптимістичні очікування що-

до близького майбутнього. Серед можливих варіантів соціальної ідентичності вони частіше за інших визначали себе як громадян України або українців. Найприхильніше висловлювалися з приводу української мови. У них відносно переважними є орієнтації на приєднання України до Європейського Союзу. Вони найбільше наполягають на виведенні з України Чорноморського флоту Росії. Їм найменше порівняно з іншими групами бракує порядку й стабільності. Активніше за інших вони намагаються шукати вихід із складного становища та досягати найвищого результату.

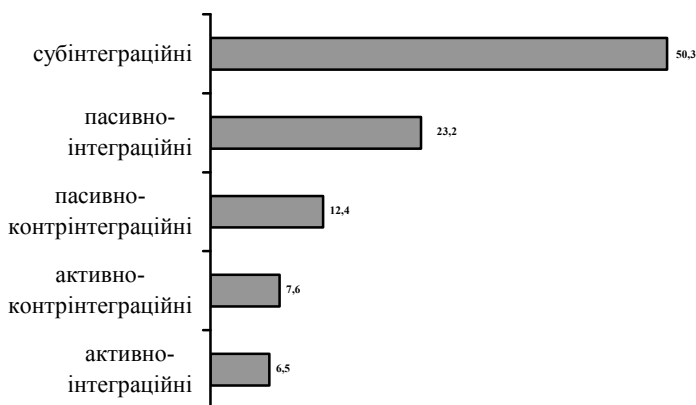

Рис. 3.6.1. Розподіл позицій російськомовних респондентів щодо українізації (%)

Їхні антиподи – *прибічники активної контрінтеграції* – вирізняються найвищим рівнем незадоволеності із життя, схильністю негативно оцінювати його зміни в минулому та перспективи на майбутнє. Частіше за інших вони визначали себе як російськомовних жителів України, росіян, радянських людей, а порівняно рідше – як громадян України. Вони виявляють найбільшу прихильність до російської мови в різних сферах комунікації та найменшу готовність спілкуватися з україномовним оточенням. У житті їм відносно більше бракує захисту російської мови, єднання з Росією. Вони

прагнуть приєднання України до Союзу Білорусі та Росії, хочуть залишити в Україні російський Чорноморський флот, найбільш вороже висловлюються на адресу українського націоналізму. Водночас у складних ситуаціях частіше за інших воліють зачекати, доки проблеми розв'яжуться “самі собою”.

Адепти пасивної інтеграції найменше нарікали на брак здоров'я, а найбільше – на брак реалізації здібностей (при цьому частка молоді, якій здебільшого властиві такі особливості, була серед них приблизно однаковою з іншими групами). Вони частіше за інших виступали за такий фантастичний варіант політичного майбутнього України, як одночасне приєднання її до Союзу Білорусі та Росії і до Європейського Союзу.

Представникам найчисленнішої групи – *прихильників субінтеграції* – найбільше бракує чесної влади. Вони готові залишити в Україні Чорноморський флот Росії. У складних ситуаціях полюбляють зачекати на розвиток подій. Дві останні особливості об'єднують їх із поборниками контрінтеграції.

Ті, хто обирає пасивну контрінтеграцію, віддають виразну перевагу російській мові в різних сферах спілкування. Визначають себе як російськомовних жителів України, росіян, мешканців свого регіону, людей свого віку. Хочуть приєднатися до Союзу Білорусі та Росії, залишити в Україні Чорноморський флот Росії, побоюються українського націоналізму. У своїх діях найменше порівняно з іншими групами прагнуть досягти найвищого результату. За більшістю цих ознак вони є близькими до групи контрінтеграції.

Із метою докладнішого з'ясування психологічної структури зафіксованих відмінностей було здійснено факторний аналіз простору отриманої 31 ознаки. У результаті вторинної факторизації виділилися п'ять факторів, що сукупно пояснюють 57,4% дисперсії.

До *першого* фактору (16% загальної дисперсії) увійшли індикатори, які описують ступінь задоволеності із життя. Виявилось, що позитивні оцінки за відповідними показниками (задоволеність із життя загалом, оцінка змін, які відбулися за останній рік, оцінка перспектив тощо) значуще корелюють із вибором позиції активної інтеграції, а негативно – активної контрінтеграції.

Очевидно, зв'язок між задоволеністю із життя і прихильністю до активної інтеграції має обопільний характер. Помітнішим є вплив займаної щодо інтеграції позиції на загальну оцінку життєвих умов і тенденцій їхньої зміни. Оскільки в цих тенденціях, хай і незначною мірою, переважають українізаційні процеси, то прихильні до них громадяни мають більше підстав бути задоволеними. Натомість неприхильним до українізації особам виразніше властиві негативні переживання з її приводу.

Обернено спрямований зв'язок може полягати в тому, що особи, схильні назагал позитивніше й оптимістичніше оцінювати стан і перебіг свого життя, краще сприймають і сучасні тенденції суспільного розвитку, які, зокрема, полягають у поширенні українізації. Навпаки, особи з песимістично забарвленим ставленням до життя сильніше відчують незадоволення з приводу тих чи тих його сторін, а серед того й із приводу українізації.

Ще одне ймовірне пояснення могло полягати в тому, що опитування 2009 р. проходилося в період “помаранчевої” влади. Багато хто з російськомовних громадян сприймав її як чужу, а сама наявність такої влади вочевидь спричиняла погіршення оцінок свого життя. Проте в пізнішому опитуванні мешканців великих міст України, проведеному 2011 р. вже за нового державного керівництва, було отримано аналогічні дані: більш прихильні до українізації респонденти назагал виявляють вищий рівень оптимізму та задоволеності із життя.

Основу *другого* фактору (11,3% загальної дисперсії) склали оцінки висловів, узятих із модифікованого варіанта методики діагностики інтернальності-екстернальності особи [Фетискин и др., 2005, с. 14–18]: “Звичайно мені простіше почекаати, поки проблема розв'яжеться сама собою” та “Я завжди намагаюся отримати найвищий результат”.

У межах цього фактору простежується додатній зв'язок між інтернальною активністю (прагненням здобувати результат, а не вичікувати) і прихильністю до інтеграції. І навпаки, схильність до екстернального узалежнення від обставин корелює з антиукраїнізаційними нахилами.

Ці зв'язки пояснюються важче. Якби йшлося, як у першому факторі, про прямий вплив тенденцій українізації на прийняття їх

громадянами, то якраз екстернальні постави мали б сприяти такому прийняттю. Натомість зафіксовано обернену залежність: саме респонденти, схильні до інтернально спричиненої активності, більшою мірою виявляють прихильність до активної інтеграції.

Такий факт допомагають уявити результати іншого дослідження, у якому вивчалися психологічні передумови підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі. Серед чотирьох груп респондентів, виділених за мовною ознакою, – україномовних, які й далі орієнтуються на українську мову, україномовних, які істотно переорієнтовуються на російську мову, російськомовних, які й далі орієнтуються на російську мову, та російськомовних, які істотно переорієнтовуються на українську мову, – саме представникам останньої групи виявився притаманним найвищий рівень сенсожиттєвих орієнтацій та інтернального самовизначення [Васютинський, 2010а].

Дані обох досліджень дають підстави вважати, що в умовах сучасного українського суспільства найактивнішими і найсвідомішими суб'єктами організації власної життєдіяльності в соціумі стають російськомовні особи, які з власної волі обирають позицію позитивного прийняття україномовного дискурсу та активного залучення до його творення.

Індикатори, що склали зміст *третього* фактору (10,9% загальної дисперсії), зосередилися навколо двох незадоволених потреб, які визначалися шляхом вибору можливих альтернатив до запитання “Чого вам особисто найбільше бракує в житті?”. Такими потребами стали “реалізація здібностей” та “порядок і стабільність”.

На незадоволення першої потреби більшою мірою нарікали прихильники інтеграції (щоправда, пасивної – частіше, ніж активної). Незадоволення другої активніше акцентували їхні опоненти (тут показник прибічників пасивної контрінтеграції перевищив аналогічну характеристику активних контрінтеграторів). Із браком порядку й стабільності також корелює незадоволеність потреб захисту російської мови та єдності з Росією.

На такі співвідношення істотний вплив вочевидь справили вікові характеристики респондентів, оскільки традиційно молоді виразніше бракує реалізації здібностей, а особам старшого віку – порядку й стабільності (це проявилось як у цьому, так і в низці ін-

ших досліджень). А що стосується проросійських постав представників другої групи, то вони також пояснюються радше віковими особливостями: російськомовна молодь виявилася дещо більш прихильною до інтеграції, ніж старше покоління. Звідси й кореляція між незадоволеними потребами немовного і мовного змісту.

Четвертим став фактор (9,8% загальної дисперсії), у якому об'єдналися ознаки самовизначення респондентів у власне мовно-національній сфері. Сюди ввійшли вибір категорії “росіянин” як складової своєї ідентичності і надання переваги російській мові в особистому та офіційному спілкуванні, у засобах масової інформації.

Хоча відмінності в ставленні до російської мови між представниками різних ідентифікаційних груп, на які поділяються російськомовні жителі України, є значущими, проте лише четверта позиція цього фактору може бути свідченням того, що психологічно така диференціація в російськомовному середовищі не має аж надто дражливого змісту. Російськомовна спільнота з цього погляду виявляється доволі згуртованою. Водночас між вибором російської мови і позицією щодо українізації є значущий зв'язок, на який впливає, зокрема, вибір (або невібір) російської ідентичності.

У змісті *п'ятого* фактору (9,4% загальної дисперсії) протиставилися, з одного боку, визначення респондентами себе як мешканців свого регіону, а з другого – як радянських людей. Тут також далися взнаки вікові відмінності: особи старшого віку частіше називали себе радянськими, а молодь виразніше акцентувала свою належність до регіональних спільнот.

Із цими особливостями корелюють частіші нарікання представників старшої вікової групи на брак здоров'я (що є цілком зрозумілим). А ще вони частіше погоджувалися з важливістю підтримувати стосунки з україномовним оточенням. Ця друга особливість є менш очевидною. Її можна пояснити почасти традиційним для “радянського інтернаціоналізму” униканням протиставляти росіян та українців одних одним, а почасти – вищою часткою україномовних осіб в оточенні російськомовних громадян літнього віку.

Для уточнення змісту психологічних характеристик представників п'яти позицій щодо інтеграції було проведено факторний

аналіз у просторі оцінок, даних носіями двох крайніх груп – прихильників активної інтеграції та активної контрінтеграції.

У цьому разі виділилися фактори, що були чіткішими й прозорішими за своїм змістом. Вторинна факторизація виявилася не потрібною, бо відразу виділилися шість значущих факторів, сукупна дисперсія яких склала 50,7%.

Головна відмінність отриманого простору ознак полягає в тому, що тут найбільше навантаження випало на індикатори, які мають радше ідеологічний, а не психологічний зміст. На перше місце вийшов фактор, на одному полюсі якого опинився вибір такої категорії соціальної ідентичності, як “громадянин України”, а на другому – показники прихильності до російської мови разом із категорією “росіянин”, що до них тяжіє.

Отже, якщо в загальній вибірці зв’язок між ідентифікаційною “російськістю” і російськомовними перевагами проявився лише відносно, то серед респондентів, яким властива чіткіша визначеність позицій, такий зв’язок став провідним. Звідси можна зробити висновок, що акцентування відповідних проблем є характерним для відносно невеликої, але водночас найбільш активної частини російськомовної спільноти.

Загалом належить стверджувати, що серед представників типових для російськомовного населення України позицій щодо інтеграції в сучасне українське суспільство психологічно найблагополучнішими є прихильники активної інтеграції. Їхніми ідеологічними і психологічними антиподами є поборники активної контрінтеграції. На поведінку носіїв тих чи тих крайніх поглядів більше впливають ідеологічні погляди, тоді як позиції проміжних груп сильніше зумовлюються власне психологічними чинниками, насамперед рівнем задоволення життєвих потреб. В умовах сучасного українського суспільства найактивнішими суб’єктами організації власної життєдіяльності стають російськомовні особи, які свідомо приймають україномовний дискурс та беруть активну участь у його творенні.

3.7. Сприймання громадсько-політичної інформації представниками російськомовної спільноти

Спільнота як елемент комунікаційного процесу постає водночас і як об'єкт маніпулятивних дій із боку ЗМІ, і як суб'єкт, що сприймає, оцінює та інтерпретує подану інформацію. Проте безпосереднє сприймання відбувається через особу, яка належить до спільноти. Парадоксальність сприймання спільнотою певних соціальних явищ якраз і полягає в тому, що сприймання одних і тих самих соціальних об'єктів, явищ і подій у її представників не буде однаковим, бо причина лежить у різношаровості цієї спільноти. Таку різношаровість зумовлюють вікові, статеві, історичні, соціально-економічні, політико-ідеологічні відмінності. Поєднуючись між собою, ці відмінності утворюють певний “сплав”, що й визначає особливості сприймання спільнотою подій і явищ.

Емоційні стани й переживання, пов'язані з незадоволеними потребами, підсилюють настрої спільноти і роблять явними ті процеси, які перебували в латентній стадії. Сприймання важливих властивостей соціальних об'єктів загострюється й перебільшується, неважливих – нівелюється, відходить на другий план. Так, людина з невисоким рівнем заробітної платні зверне більшу увагу на підвищення цін на продукти, ніж на події в сусідній країні [Почепцов, 2001].

Найгостріше спільнота переживає незадоволення своїх потреб у часи дестабілізації суспільних процесів. Така дестабілізація створює перешкоду для звичних способів задоволення потреб і щоразу перевіряє значущість цінностей суспільства, їхню корисність у розв'язанні посталих проблем [Грачев, 2003, с. 57–63]. Перегляд цінностей вимагає значних розумових зусиль, проте як прийняття нових, так і відкидання старих цінностей не конче є правильним рішенням, і часто їхнє практичне значення перевіряється часом та ефективністю застосування.

Спільнота не завжди може швидко переорієнтуватися на нові цінності та переосмислити старі в нових ситуаціях, наприклад, унаслідок підвищення тривоги. Вона втрачає критичність в оцінці подій, і на зміну критичності приходять міфологія як система знань, що пояснює та допомагає людям зрозуміти світ і події, які відбуваються в ньому. Світ для людини в такій ситуації починає поставати як міф [Барт, 1996; Лосев, 1990]. Міфологізація свідомості особи дається взнаки в процесах комунікації між суб'єктами, через що неминучо стає втрата або спотворення інформації.

Під сприйманням громадсько-політичної інформації розуміють складний процес оцінювання спільнотою подій, явищ і персоналій, що мають громадсько-політичне значення і з приводу яких актуалізуються соціальні постави й стереотипи. Події, які вносять у суспільні процеси дестабілізацію, призводять до соціальної напруженості та зміни настроїв, часто-густо міфологізують суспільну свідомість, що позначається на процесі сприймання інформації та комунікації між суб'єктами.

Під час опитування в 2009 р. до анкети (варіант В) увійшла низка тверджень на політичну тематику, щодо яких респонденти висловлювали ступінь згоди/незгоди. Такою оцінкою респонденти повідомляли про спрямованість своїх політико-ідеологічних орієнтацій. До цих тверджень було включено шість таких, що мають цілком конкретний подієвий зміст, істинність якого, проте, не є очевидною, а віра чи невіра в нього залежить від суб'єктивної позиції особи, яка його оцінює. (Можливо, найбільш адекватною оцінкою тут мав би бути варіант “важко сказати”). Це такі вислови (ми їх умовно назвали “міфологемами”):

– “Так звану “помаранчеву революцію” було проведено на американські гроші” – ця міфологема відображає принципово негативне пояснення подій 2004 р.;

– “Майдан” 2004 р. – це результат застосування тонких психотехнологій” – ще одне негативне тлумачення тих самих подій;

– “Жодного отруєння Віктора Юшенка насправді не було” – зміст цього вислову відображає важливий аспект протистояння 2004 р., і як тоді, так і тепер немає неспростовних доказів на те, чи справді це отруєння відбулося;

– “Юлія Тимошенко справді закликала обнести Донбас колючим дротом” – поширена на той самий час інформація, що не має цілком вірогідного джерела;

– “Віктор Янукович замолоду сидів незаслужено і був згодом справедливо виправданий” – цей вислів також не має достатніх підстав на підтвердження його істинності;

– “Убивство Євгена Кушнарєва організували націоналісти” – ідеться про приписування наслідків нещасного випадку зловмисним намірам і діям ідеологічних опонентів.

Малося на увазі, що за висловленою згодою з такими більш чи менш сумнівними судженнями має проявитися *некритично-міфологізоване ставлення* частини російськомовних респондентів до суспільно значущих і психологічно дражливих для них політичних подій.

Розрахунок одномірного розподілу виявив, що близько двох третин респондентів погодилося з міфологемами “Так звану “помаранчеву революцію” було проведено на американські гроші” і “Майдан” 2004 р. – це результат застосування тонких психотехнологій”; понад половину їх вважає, що “Жодного отруєння Віктора Ющенка насправді не було”; близько половини згодні з тим, що “Юлія Тимошенко справді закликала обнести Донбас колючим дротом”, а приблизно чверть гадає, що “Віктор Янукович замолоду сидів незаслужено і був згодом справедливо виправданий” та що “Убивство Євгена Кушнарєва організували націоналісти” (рис. 3.7.1).

Виявлені показники бути свідченням того, що доволі високий відсоток російськомовних громадян у сприйманні громадсько-політичної інформації керується некритичною оцінкою політичних подій, особливо тих, що викликають сильне емоційно забарвлене ставлення (це, насамперед, “помаранчева революція”, особи Віктора Ющенка і Юлії Тимошенко). Відповідні символи для таких респондентів є загострено чужими і не становлять позитивної цінності. Навпаки, вони суперечать їхнім ціннісним орієнтаціям і викликають заперечення й осуд. Тому легше й комфортніше погодитися із сумнівними фактами, ніж відкинути їх як невірогідні.

Кореляційний аналіз даних респондентами оцінок виявив статистично значущий позитивний зв’язок між усіма цими міфоло-

гемами. А найвищі показники зв'язку виявилися між висловами, у яких відображаються оцінки “помаранчевої революції” і її головних діячів. Це говорить про те, що, по-перше, ставлення до оцінюваних подій є досить цілісним і визначеним, а по-друге, у ньому дається взнаки високий рівень міфологізації сприймання відповідної інформації.

Рис. 3.7.1. Частка російськомовних респондентів, які погодилися з висловами-“міфологемами” (%)

Вочевидь цінності, які обстоювала “помаранчева революція”, виявилися неприйнятними для більшості російськомовних респондентів. У них сформувався стереотип про неї як про подію, що спрямована на захист інтересів тільки всього “українського”, а для “російського” не залишає місця.

Далі було виділено дві групи російськомовних респондентів: тих, хто переважно погоджувався з міфологемами, і тих, хто не по-

годжувався, здійснено аналіз розподілу цих груп за демографічними (вік і регіон) та соціально-психологічними (ставлення до теперішнього історичного періоду, незадоволені потреби, задоволеність із життя, соціальна ідентичність, політичні орієнтації) ознаками.

Вікові особливості оцінки міфологем простежуються в тому, що ступінь прийняття їхнього змісту з віком зростає, а найістотніші відмінності було виявлено у виборі вислову “Жодного отруєння Віктора Ющенка насправді не було”: із ним погодилися 39,1% респондентів віком від 18 до 29 років, 54% – осіб середнього віку та 64,4% тих, хто має 50 і більше років.

Такі відмінності відображають загальний стан і динаміку масової свідомості в сучасному українському суспільстві: молодь загалом та російськомовна зокрема прихильніше ставиться до ідей і векторів розвитку, на які орієнтуються прибічники “помаранчевої революції”. Натомість відповідні цінності є менш зрозумілими й привабливими для людей старшого віку, чії погляди більшою мірою зумовлено попереднім життєвим досвідом.

Серед чотирьох *регіонів*, де було опитано респондентів, виразніше за “антипомаранчеві” судження висловлювалися мешканці Севастополя та Луганщини (що є більш російськомовними регіонами) порівняно зі стриманішою оцінкою запоріжців і дніпропетровців (де виразніше поширена двомовність). Так, із висловом “Так звану “помаранчеву революцію” було проведено на американські гроші” погодилися, відповідно, 75,5, 70, 54,4 та 52,2%. Такі оцінки загалом відповідають наявним співвідношенням позицій у громадсько-політичній сфері.

Розрахунок розподілу *ставлення до теперішнього історичного періоду* виявив, що серед респондентів, які погодилися з міфологемами, більше тих, хто негативно ставиться до сьогодення, порівняно з групою, де із цими висловами не згодні. Найчастіше йдеться про почуття огиди, сорому й страху. І навпаки, позитивне ставлення у формі інтересу й подиву більш виражене в респондентів, які не згодні з міфологемами, ніж у тих, хто був із ними згоден.

Очевидно, переживання позитивних емоцій допомагає до певної міри дистанціюватися від ідеологічної спрямованості подій і виносити менш упереджені судження про них. Натомість негативні емоції можуть істотно викривлювати сприймання громадсько-

політичної інформації. Водночас таке емоційне ставлення російськомовних громадян є реакцією на процеси, що відбуваються в країні: невідповідність образу бажаної ситуації до реального розвитку країни в уявленнях російськомовних респондентів призводить до переживання негативних емоцій.

Порівняння *незадоволених потреб* у респондентів обох груп показало, що тим із них, хто схильний погоджуватися з міфологемами, відносно частіше бракує здоров'я (тут вочевидь діє ще й віковий чинник), чесної влади, захисту російської мови і єднання з Росією, що відображає й орієнтацію на відповідні цінності. А в групі респондентів, які не погоджувалися з міфологемами, частіше йшлося про брак кола однодумців та реалізації здібностей, за чим, напевно, криється прагнення більш активного самовизначення.

Цікаво, що за ступенем *задоволеності із життя* відмінності між двома групами респондентів значуще проявилися лише в оцінці вислову “Юлія Тимошенко справді закликала обнести Донбас колючим дротом”. Так, серед респондентів, які не погодилися із цією міфологемою, більше тих, хто цілком або радше задоволений зі свого життя загалом, хто позитивно оцінив зміни в житті, які сталися за останній рік, та має позитивний прогноз на майбутнє, ніж у групі тих, що погодилися зі змістом цього вислову. Схоже, що в цьому разі сильним додатковим чинником виявилось особисте емоційно напружене ставлення респондентів до Ю. Тимошенко.

Згідно з визначеною респондентами власною *соціальною ідентичністю*, ті, хто погоджувався з міфологемами, частіше ідентифікували себе з категоріями “росіянин”, “російськомовний житель України” та “радянська людина”. Серед незгодних з оцінюваними судженнями більше було тих, хто називав себе “громадянином України”. Виходить, що надання переваги російській або радянській ідентичності спонукає більш тенденційно сприймати інформацію, яка не має чітких доказів своєї істинності.

Заключним етапом дослідження сприймання міфологем стало проведення кореляційного аналізу з метою з'ясувати зв'язок їхньої оцінки з вибором інших висловів, у яких відображаються *політичні орієнтації* респондентів. Виявлено цілу низку таких кореляцій: схильні до міфологічного трактування проблемних висловів респонденти частіше, ніж їхні опоненти, виступали за при-

єднання України до Союзу Білорусі і Росії, продовження перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі, відновлення колгоспів і радгоспів, а також проти незалежності України, зближення з НАТО тощо.

Відтак належить зробити висновок, що велика частина, а часом і більшість російськомовних респондентів у сприйманні громадсько-політичної інформації не досить критично ставиться до неї і легше погоджується з невірогідними, але привабливими фактами, ніж відкидає їх як сумнівні. Більшою мірою це стосується осіб літнього віку, мешканців найбільш російськомовних регіонів, проросійськи або прорадянськи зорієнтованих громадян, схильних до переживання негативних емоцій та незадоволених із життя. Натомість російськомовні, але проукраїнськи налаштовані громадяни оцінюють громадсько-політичну інформацію більш виважено, краще здатні дистанціюватися від подій сьогодення і виносити неупереджені судження, активніше стають на прагматичну позицію в оцінюванні дій влади та інших політичних явищ і процесів.

3.8. Відображення ідентичності російськомовного населення в інформаційному просторі Криму

У світлі комунікативно-діалогічного підходу до проблеми ідентичності ми виходили з того, що відкритість російськомовного населення Криму до діалогу з культурним контекстом сучасної України опосередковується тим, у який спосіб ця мовна спільнота ідентифікує себе як Ми і визначає власні межі в суспільній комунікації.

Ми припустили, що механізми обмеження діалогічності Митекстів російськомовних жителів Криму можуть бути пов'язані з наведеними А. Барановим ознаками домінування ритуальної функції мови політичної комунікації, такими як: упродовження в комунікативний простір когнітивного надсуб'єкта “народ”, від імені

якого та в ім'я якого все робиться; “загальна генералізація” як комунікативний стиль, у межах якого мова характеризується систематичним уживанням яскравих епітетів найвищого ступеня порівняння, що певною мірою втратили емоційне навантаження, але правлять за показники “мови своїх”; презумпція ідеологічної порочності кожного члена суспільства, через що вимагається перманентне підтвердження всіма і кожним власної лояльності у вигляді участі в ритуалізованих мовних іграх; персоніфікація суб'єктів політичної комунікації та перенесення в комунікативний простір особистих стосунків, зокрема введення метафори суб'єкта одноосібної влади (царя, короля, володаря) та ототожнення його з ролями “батька” і “вчителя”; домінування метафори війни як засобу концептуалізації простору політичної комунікації [Баранов, 1997].

За основний інструмент було обрано метод контент-аналізу текстів найпопулярніших у Криму друкованих ЗМІ. Ідея ототожнення російськомовного населення Криму з такими текстами ґрунтується на положенні про те, що засоби масової інформації, з одного боку, є інструментом формування громадської думки, а з другого – відображенням усередненої колективної готовності сприймати саме таке змістове наповнення. Тому популярні в спільноті друковані ЗМІ досить точно віддзеркалюють притаманні їй основні тенденції світобачення. Це положення відповідає когнітивно-дискурсивному підходу до аналізу політичного дискурсу [Будаев, Чудинов, 2008; Кубрякова, 2004].

За найбільш інформативні параметри Ми-ідентичності російськомовних жителів Криму було визнано категорії “Ми-образ” і “Ми-роль” та сукупність використовуваних концептуальних метафор.

Зміст Ми-образу визначається, по-перше, прямою ідентифікацією із соціальною групою. За одиниці обрахунку тут правила безпосередні вживання займенника “ми” щодо певної групи або згадування груп, із якими пропонується ідентифікуватися читачеві, фіксувалися також атрибути, які характеризують Ми. По-друге, бралися до уваги основні опозиції, у межах яких сприймається комунікація: протиставлення в тексті Ми-образу певному реальному або уявному Вони-образу та характеристики, які це протиставлення

забезпечують. По-третє, виявлялися стилістичні аналогії – засоби, типові для опису інших історичних або умовних контекстів.

Ми-роль трактувалася як дійова позиція в комунікації, одиницею обрахунку якої були синтаксично пов'язані з Ми дієслівні мовні конструкції.

Аналіз концептуальних метафор, у просторі яких спільнота сприймає й переживає власну ідентичність та ситуації суспільної комунікації загалом, спирався на визначення частотності метафоричних слововживань і виразів, що належать до семантичного поля кожного з друкованих джерел.

Відповідно до означених параметрів було проаналізовано набір друкованих текстів двох періодичних видань за липень 2009 р. (коли державна влада належала політичним силам, щодо яких більшість кримчан була налаштована опозиційно) і липень 2010 р. (коли влада перейшла до структур, яких мешканці Криму в основному підтримували).

Видання для аналізу вибиралися серед російськомовних громадсько-політичних та громадсько-інформаційних джерел регіону за критеріями накладу (найбільші за накладом “щоденники” і “тижневики”), території розповсюдження (по всій території Криму), способу розповсюдження (не менше ніж 50% накладу – за передплатою). Так було відібрано два видання – “Крымская правда” (із п'яти тижнів місяця відбиралися газети за різні дні тижня, щоб разом скласти п'ять випусків умовного тижня) і “Первая крымская” (до аналізу було залучено всі номери тижневика за липень 2009 і 2010 рр.).

Аналіз структури Ми-образу за липень 2009 р. показав, що російськомовне населення Криму опосередковано ідентифікує себе із шістьма групами (рис. 3.8.1).

Найбільш частотною стала група “Ми – народ”. Це такі визначення, як “простые люди”, “мирные законопослушные граждане”, “среднестатистическая семья”, “крестьяне”, “рабочие”, “люди на местах”, “работники бюджетной сферы”, “малоимущие слои населения”, “ветераны войны и труда”, “пенсионеры”, “люди, не вписывающиеся в украинские законы о социальной защите” і “пытающиеся выжить и везущие на своем горбу армии перекупщиков, чиновников” та інших ворогів і, власне, сам “народ”. Це “издавна

почитаемые на Руси как люди третьего сорта”, “побиваемые хлыстом и обливаемые грязью”, “вечно виноватые, бесправные и обездоленные”. Основною опозицією є “народ – влада” (капіталістична, експлуататорська, злочинна, руйнівна, гнітюча, неповноцінна, та, що кинула напризволяще, яку “хватит терпеть”). Простежуються стилістичні аналогії із ситуаціями сваволі, милості та справедливості суб’єкта влади (царя), соціальної несправедливості, класової боротьби, соціалістичного змагання.

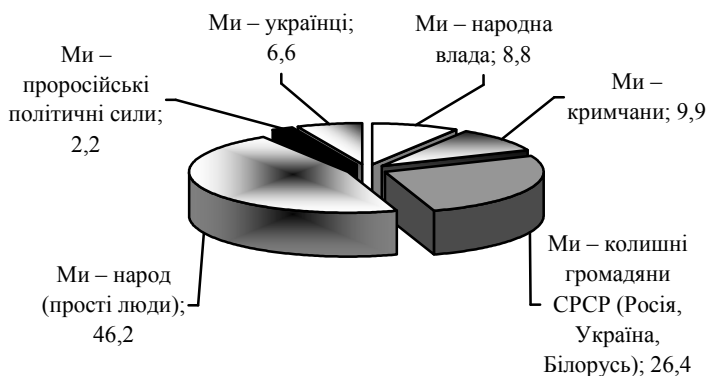

Рис. 3.8.1. Структура Ми-образу російськомовного населення Криму за текстами друкованих ЗМІ в липні 2009 р. (%)

Другий за питомою вагою вимір ідентичності – “Ми – колишні громадяни великої країни СРСР”. Він узагальнює визначення “Украина и Россия – друзья”, “дикая царская Русь”, “русские”, “наши люди”, “бывшие граждане нашей страны” тощо. Ці люди – “настоящие творцы”, “авторы, сеятели доброго, разумного, вечного”, “бьющиеся над открытиями ученые”, “отважные летчики и наши моряки”. Ми визначається як унікальне явище, для якого неприйнятні звичайні шляхи, що переживається як перевага “справжності” (“мы – люди, у которых любое ограничение вызывает непреодолимое желание его нарушить”, “у которых все не как у

людей”, “те, хто являється настоящою інтелігенцією, мозгом і душою нації”). Тут здійснюється апеляція до Ми як носія слов’янської душевності, цінностей, культури, духовності. Сюди ж дивним чином приєднується образ української родини – носія “семеиних цінностей”, “моральних ідеалів виховання”, “традицій православ’я”, “настоящих любови і заботы”. Цей вимір розгортається в межах двох опозицій. Перша – “Схід – Захід” (де Захід цивілізований, але бездуховний і фальшивий; причому до Заходу належать також “ідеологічно прогнущіся” елементи української політики та “самодельная” українська державність). Друга опозиція – “Русь (руський народ) – спільні для всієї Русі вороги”. Стиль такого Ми-тексту відповідає змістові: у ньому оживають “враги народа” і “предатели Родины”, повертаються “коммунистические времена”, “Великая Отечественная война”, “холодная война”.

На третьому місці опинилася ідентифікація “Ми – кримчани”. Тут Ми – це “жители автономии”, “единомышленники со всего Крыма”, “защитники Крыма”, “крымские аграрии”, “крымские школьники”. Сюди ж додаються персоніфіковані згадування Криму (“мы – Крым”). Ця ідентифікація актуалізується у зв’язку з “преступной”, “коррупцированной”, “капиталистической”, “проамериканской”, “тоталитарной” київською владою, яка “дискриминирует”, “отбирает”, “обирает”, “присваивает”. У цьому вимірі ідентичності російськомовне населення Криму постає суб’єктом згуртованої боротьби з ворогами України та Росії. Тут оформляються опозиції “народ – злочинна влада”, “Крим – Київ (Україна)”, “Крим – Вашингтон (Америка)” та розгортаються стилістичні аналогії класового пригнічення, сваволі царської влади, царської милості, а також “холодной войны” і війни “Великой Отечественной”.

Четверта група – “Ми – народна влада”. Це ті Ми, які “готовы решительно бороться за права и жизнь народа”, “способны защитить свой народ от бедности, несправедливости, ущемлений”, у яких “болит сердце за народ”. У 2009 р. основний зміст цього виміру забезпечувався співвіднесеннями Ми з Партією регіонів або просто з “партией” та уособлювався в постаті “Виктора Януковича как лидера и главы Партии регионов”. Основною тут була опозиція “народна влада – “помаранчева” влада” (некомпетентна, слабка, корислива, нездатна керувати державою). Яскраво виражено стилі-

стичні аналогії розбудови соціалізму: декларація намірів поетапної відбудови країни, оживлення картин соціалістичного раю, надання обіцтованим змінам історичного значення (“Партия предложила повышать зарплаты и пенсии в три этапа и обеспечить тем самым социальную защиту малоимущих слоев населения”, “Эту темную страницу в украинской истории мы скоро перевернем”).

П’ята група – “Ми – українці” – наповнюється категоріями “українці”, “украинская семья”, “наши украинские граждане” і згадується в межах опозиції “народ – недбайлива влада”, де влада також ототожнюється з державою загалом. “Ми – українці” з’являються тоді, коли держава Україна чогось не додала, чогось позбавила, недостатньо захистила тощо. Тобто українці – це ті ми, хто не потрібен українській владі.

Найменше в ідентифікації кримчан представлено ототожнення себе з проросійськими політичними силами. Ми подається як жертва фізичного насильства та державного переслідування, а також як суб’єкт справедливого обурення. Основною опозицією є протиставлення “советский воин-освободитель – бандеровский фашист”, причому з останнім асоціюється й українська влада та держава. Відповідні тексти супроводжуються стилістичними аналогіями з “Великой Отечественной войной” и “терроризмом”.

Типові для Ми комунікативні ролі унаочнюються в аналізі дієслівних мовних конструкцій. Процедура їхньої категоризації проводилася у два етапи. Спочатку всі дієслова, які вживалися відносно Ми, переводилися в ідентифікаційні категорії, які потім об’єднувалися в інтегральні ролі. Три з таких ролей характеризують позицію народу (“Жертва”, “Бунтівник”, “Слухняна дитина” із цілковитим переважанням “Жертви”), одна відводиться народній владі (“Батько-захисник”) (рис. 3.8.2).

Зміст виявлених комунікативних ролей склали такі ідентифікаційні категорії. “Жертва” – це суб’єкт “страдания”, “негативного опыта, неудачи”, “недоверия, слабой надежды”, “потери бдительности”, “выживания, боевых потерь”, “бессилия”, “страха”, “просьбы о помощи”, “побега”, об’єкт “насилия, принуждения”, “политических преследований”, “обмана, лишения”, “унижения, исключения, дискриминации”. “Бунтівник” є суб’єктом “протеста”, “возмущения”, “публичной позиции”, “идеологической консолида-

ции”, “решительной борьбы”, “угрозы неповиновения и неправых действий”, “войны”. Роль “Батько-захисник” описується як суб’єкт “защиты и заботы”, “защиты прав и интересов народа”, “заботы о народе”, “решительной борьбы за права и жизнь народа”. “Слухняна дитина” має вигляд суб’єкта “послушания и выполнения обязательств”, “подчинения”, “успехов в производстве”.

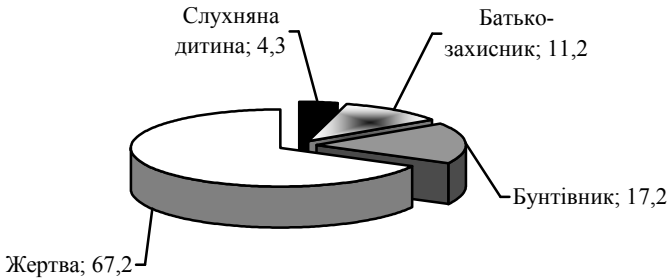

Рис. 3.8.2. Комунікативні ролі російськомовного населення Криму за текстами друкованих ЗМІ в липні 2009 р. (%)

За результатами аналізу концептуальних метафор було визначено 27 концептів, на основі яких сприймається та оцінюється простір суспільної комунікації, а саме: “війна”, “руйнування”, “тиск”, “розплата”, “лихо, катастрофа”, “психічний розлад”, “хиткий об’єкт”, “підробка”, “суб’єкт влади”, “персоніфікація”, “особисті стосунки”, “середовище існування”, “секс”, “їжа”, “худоба”, “тваринний світ”, “полювання”, “торгівля”, “транспорт”, “медицина”, “спорт”, “театр”, “ірреальний світ”, “операційна система”, “механізм”, “технологічний процес”, “просторове виключення”.

Урахування лише тих концептів, частотність слововживань у межах яких перевищує 4%, дало такий розподіл (рис. 3.8.3).

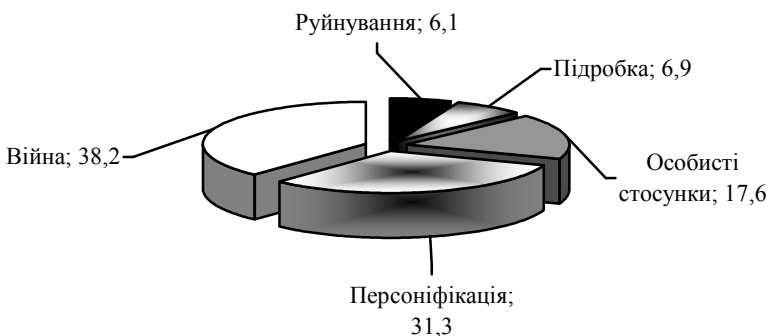

Рис. 3.8.3. Концепти – інструменти метафоричної концептуалізації простору комунікації за текстами друкованих ЗМІ в липні 2009 р. (%)

Означені концепти організують простір сприймання 14 об'єктів суспільної комунікації, серед яких: “Україна”, “регіони України”, “Крим”, “народ”, “суспільство”, “реформи”, “влада” (реальна влада, “помаранчева” влада, яка ототожнювалася з державою та Україною, на відміну від Криму і народу), “народна влада” (ідеальна влада, Партія регіонів, Віктор Янукович), “взаємодія народу (населення) з державою” (“помаранчевою” владою), “взаємодія різних політичних сил”, “взаємодія України з Європою”, “суб'єкти зовнішньополітичної комунікації та їхня взаємодія”, “взаємодія в межах опозиції “Крим, Україна, Росія – Україна, Ющенко, США”.

Основними об'єктами (частотність слововживань у межах яких перевищила 4%) виявилися такі (рис. 3.8.4).

Загалом можна зазначити, що Ми-текст російськомовного населення Криму у 2009 р. характеризувався досить високим рівнем метафоричного тиску. Коефіцієнт відношення кількості метафоричних слововживань до кількості абзаців, які було проаналізовано, становить 1,1 (тобто більш як одна метафора на абзац).

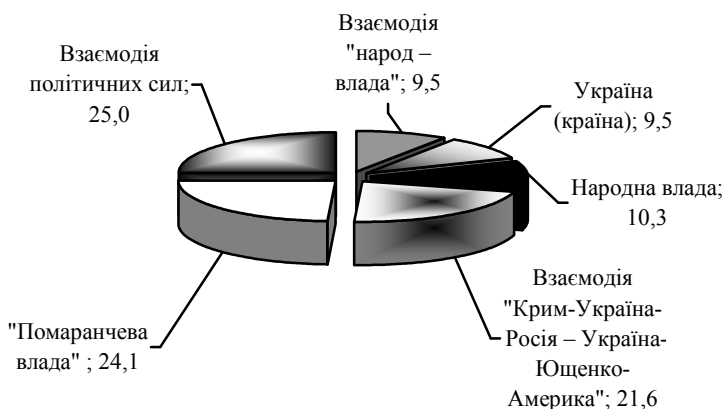

Рис. 3.8.4. Концепти – об’єкти метафоричної концептуалізації простору комунікації за текстами друкованих ЗМІ в липні 2009 р. (%)

Станом на 2009 р. серед чинників, які обмежували готовність кримської частини російськомовної спільноти України до загальноносупільного діалогу, можна назвати: співвіднесення з надсуб’єктом “народ” як основним виміром ідентифікації; самолегітимацію за рахунок протиставлення власної “справжності” й “унікальності” “саморобності” тих, хто “ідеологічно прогнувся”; співвіднесення себе з роллю жертви як основною комунікативною роллю; пошук сильного суб’єкта влади та протиставлення його слабкому й недієздатному суб’єктові; широке використання метафори “війна” як домінантного інструменту концептуалізації простору комунікації.

Дослідження текстів друкованих ЗМІ в липні 2010 р. було організовано аналогічно до 2009 р., вихідна схема передбачала використання тих самих параметрів і категорій аналізу. Однак уже попередні результати спонукали нас зсунути фокус інтерпретації з якісного аналізу текстів на кількісні показники. Друковані тексти цього періоду характеризуються значним падінням рівня представленості в них процесів та елементів суспільної комунікації. Вони

досить часто пропонують читачеві відсторонені, стримані, злегка іронічні, але безоцінні розповіді, де увага концентрується на взаємодії інших суб'єктів, а автор утримується від участі у власне комунікації.

Порівняння коефіцієнтів насиченості текстів Ми-образами, уживання дієслівних мовних конструкцій, пов'язаних із Ми, та коефіцієнтів метафоричного тиску в текстах за липень 2009 р. і липень 2010 р. показує помітний спад частотності відповідних параметрів. Найменше зниження має місце в частоті вживання Ми-рольових конструкцій (на 16,6%), натомість падіння інтенсивності Ми-образів становить близько 40%, а коефіцієнт метафоричного тиску зменшився на 43%.

Що стосується змін у структурі Ми-образу (рис. 3.8.5), то кількість вимірів скоротилася із шести позицій до чотирьох. При цьому має місце явна глобалізація простору Ми-ідентичності навколо виміру “Ми – народ”: порівняно з 2009 р. “вага” цієї позиції зросла в 1,3 раза (із 46,1% до 60%). Змістове наповнення цієї групи майже не змінилося – її основу становлять “хлеборобы”, “комбайнери”, “сельчане”, “работники бюджетной сферы”, “учителя”, “рядовые жители страны”, “рядовые потребители”, “самые социально незащищенные”, “население”, “граждане”, “весь народ”.

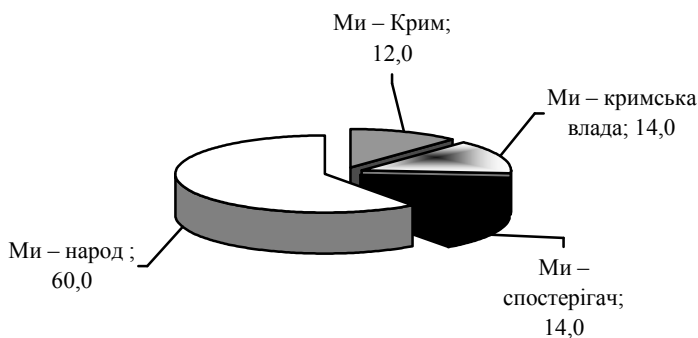

Рис. 3.8.5. Структура Ми-образу російськомовного населення Криму за текстами друкованих ЗМІ в липні 2010 р. (%)

Цікаво, що попри зміну влади протиставлення “народ – влада” залишається однією з провідних опозицій цього виміру поряд з опозиціями “народ – злощастя”, “автономія – Україна (Київ)”. Влада позиціонується як не досить дбайлива і вправна (“несмотря на многократные обращения в Кабмин Украины”, “закрывают глаза на”, “многочисленные недоработки Министерства образования и науки Украины”, “вот к чему приводят бесконечные инновации”, “чиновники, как это обычно бывает, несколько запоздали”). Для опису позиції спільноти в цьому вимірі характерні стилістичні аналогії із ситуаціями стихійного лиха, занедбаності, переслідувань громадян державою, соціалістичного змагання.

Другий вимір ідентичності став “новоутворенням” 2010 р. і, як побачимо нижче, має велике значення для розуміння змін у суб’єктивній локалізації російськомовного населення Криму в просторі суспільної комунікації. Цей вимір дістав назву “Ми – спостерігач” та об’єднав випадки прямого співвіднесення з газетою, редакцією, читачем і випадки повного браку в тексті груп, із якими можна було б ідентифікувати Ми, сукупно з пропозицією “подивитися на Вони”.

Для відповідних Ми-текстів характерною є опозиція “спостерігач – партія влади” (у межах непрямой критики) та “спостерігач – комунікація” (дистанціювання від абсурду, який спостерігається). Тут розгортаються стилістичні аналогії із ситуаціями тоталітарного режиму (“Прощай, блоки, да здравствуют старые партии и новые грабли!”, “нас снова пригласят на избирательные участки, чтобы проголосовать за кандидатов, которых уже выбрали политические партии”, “норма, откровенно прописанная под выдвиненцев от партии власти”, “этот документ станет инструментом построения тоталитарного государства, ждет большая стирка и генеральная уборка рядов партии власти”), одноосібної влади (“Янукович пригрозил наказать чиновников, которые нынешним летом проведут отпуск на зарубежных курортах”, “ослушаться президента рискнули немногие, шестнадцать руководителей Украины в точном соответствии с президентской директивой проведут (или уже проводят) отпуск в Крыму”, “навлекли на себя президентский гнев”), а також тяжіння до стилістичних прийомів “бульварної” преси (обговорен-

ня змісту і вартості особистих подарунків В. Януковичу, розміру відпускних депутатів тощо).

Наступна ідентифікація “Ми – кримська влада” цікава тим, що саме кримський уряд і парламент перетягують на себе роль “народної влади” – захисника інтересів народу, рятівника від безладу і негараздів (“хорошо, что новое крымское правительство это понимает и хочет переломить ситуацию”, “уверен, правительство автономии делает правильно”, “действия нового правительства по наведению порядка в бюджетной сфере уже дали свои результаты”). Основними опонентами народної влади є попередня влада та соціальні негаразди й безлад. Для Ми-текстів цього виміру притаманні стилістичні аналогії із часом історичних змін (“первая стадия новой крымской власти”, “непрекращающаяся череда знаковых для наших государств событий”), наведенням порядку (“я хочу, чтобы нерадивые руководители поняли, что прошло то время, когда им позволялось это делать”, “разбазаривают имущество”). Слід також відзначити популістські декларації, типові для будь-якої “народної влади”, а також використання листів підтримки від народу до редакції.

Дещо зросла частота співвіднесення Ми з Кримом, автономією, республікою, кримчанами. При цьому цей вимір частіше розгортається у формі персоніфікації регіону (Крим), а не співвіднесення з групою “кримчани”. Ми – це “регион – производитель самой востребованной сельскохозяйственной продукции, победитель сельскохозяйственной выставки в Киеве”, “Крым, поддерживающий таможенный союз с Россией, Белоруссией и Казахстаном”, “хронически дотационный регион с проблемами энергетики”, який за попередньої влади “Киев держал, что называется, “в черном теле”. Основними опозиціями цього виміру є “Крим – Україна (Київ)” і “кримська влада – українська влада”. Для ідентифікації “Ми – Крим” властиві стилістичні аналогії із ситуацією соціальної справедливості та її відновлення.

Спостерігаються істотні аналогії між структурою Ми-образу і розподілом комунікативних ролей (рис. 3.8.6).

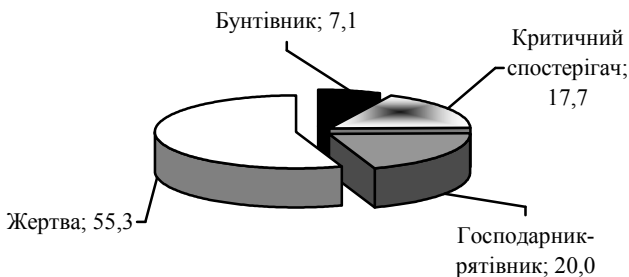

Рис. 3.8.6. Комунікативні ролі російськомовного населення Криму за текстами друкованих ЗМІ в липні 2010 р. (%)

Провідна позиція збереглася за роллю “жертви”. Зменшилася питома вага “бунтівника”. Розгорнулася натомість роль “господаря-рятівника” – суб’єкта наведення порядку, героїчної праці у важких умовах, носія ознак компетентності – успішного “функціонера”, яка найвиразніше пов’язується з новою “народною владою”, що нею стала місцева кримська влада. У ролі “критичного спостерігача” Ми постає як суб’єкт критики, іронії, недовіри, звинувачення, оцінки, сумніву, перевірки.

Детальніша картина змін у концептуалізації простору суспільної комунікації вирисовується в трансформаціях структури метафоризації (рис. 3.8.7, 3.8.8).

Такі кількісні трансформації репрезентуються трьома основними тенденціями. По-перше, спостерігається менша варіативність концептів: виокремлюються 20 концептів-інструментів та 9 концептів-об’єктів (2009 р. їх було 27 і 14, відповідно).

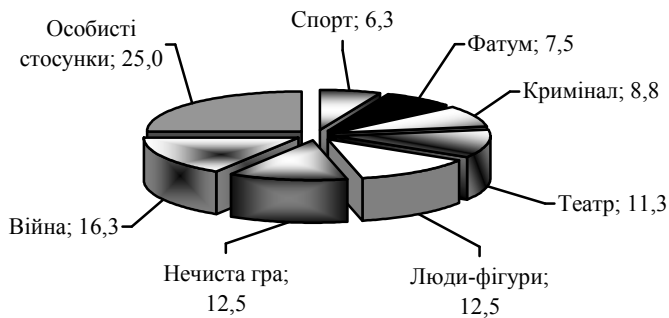

Рис. 3.8.7. Концепти – інструменти метафоричної концептуалізації простору комунікації за текстами друкованих ЗМІ в липні 2010 р. (%)

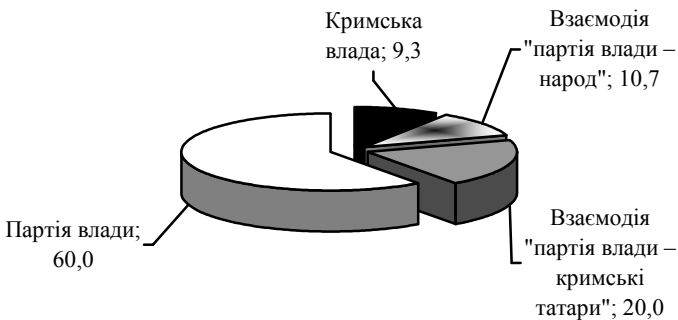

Рис. 3.8.8. Концепти – об'єкти метафоричної концептуалізації простору комунікації за текстами друкованих ЗМІ в липні 2010 р. (%)

По-друге, зросла варіативність і кількісна врівноваженість значущих метафор. З'явилися шість нових метафор “спорт”, “фатум”, “театр”, “кримінальний світ”, “люди-фігури” і “нечиста гра”, але зникли метафори персоніфікації, підробки та руйнування. Метафора війни поступилася за частотністю перед метафорою особистих стосунків.

По-третє, зменшилася кількість значущих концептів-об'єктів та перерозподілилися частоти слововживань у їхніх межах у бік глобалізації навколо концепту “партії влади”, яка майже узурпує простір концептуалізації. Невелика частка залишилася за кримською владою, яка тепер виконує роль “народної”.

Загалом сприймання правлячої партії є менш однозначним, ніж сприймання попередньої “помаранчевої” влади. Найбільш частотними тут виявляються метафори “нечиста гра” (партія влади готує для інших суб'єктів політичної комунікації “ловушки”, “подводные рифы”, “подводные камни”, “сюрпризы”, “старые грабли”, веде “подковерную борьбу”, завдає “удары ниже пояса”), “люди-фігури” (партія, наче шаховий гравець, використовує позиції – “находит заменителей”, “заменяет чужого своим”, “расставляет своих”, “припасает на случай”, “поощряет верность служения Отечеству постами глав региональных отделений партии”) та “кримінальний світ” (“говоря парламентским языком, кого-то все же придется кинуть”, “под предводительством “донецкого” суд станет еще более лояльным к Банковой”, “продавить свой вариант законопроекта”, “наехать всеми четырьмя колесами”).

Що ж стосується самого російськомовного населення Криму, то воно дистанціюється від політичної комунікації, спостерігаючи за розгортанням драми-змагання “партія влади – кримські татари”, водночас налагоджує стосунки з новим партнером “народною владою”, але вже кримською. За “Києвом” при цьому латентно зберігається статус “влади-антагоніста”, а взаємодія з ним починає розглядатися як “фатум”.

Оцінка кримських татар стає актуальним концептом лише у 2010 р. і концептуалізується за допомогою таких значущих метафор, як “війна” (“обе стороны перешли на язык ультиматумов”, “готов ли он воевать с межджлисом”, “противостояние приняло ха-

раक्टर зтяжної окопної війни”, “проигрывает эту схватку информационно”), “театр” (“абсурд”, “устали все участники этой драмы”, “пародия на протест”), “спорт” (“схватились с обеих сторон за канат”, “соревнуются в абсурде”), “особисті стосунки” (“ссориться с крымскими татарами”, “посулил ему неминуемые проблемы”). Тільки до цього об’єкта застосовувалася метафора “тортури”, яку через низьку сукупну частотність не було включено до підсумкового аналізу.

Отже, із шести чинників обмеження діалогічності, які було виявлено на матеріалі 2009 р., у 2010 р. актуальними залишилися чотири: співвіднесення з надсуб’єктом “народ” як основним виміром ідентифікації; співвіднесення себе з роллю жертви як основною комунікативною роллю; персоніфікація суб’єктів влади та сприймання комунікації з ними як особистих стосунків; пошук сильного, дбайливого суб’єкта влади і протиставлення його слабкому й недієздатному суб’єктові. Такі зміни відображають, з одного боку, зменшення інтенсивності суспільної комунікації після зміни політичної влади, а з другого – послаблення участі російськомовного населення Криму в загальносуспільній комунікації.

4

Проблеми соціально-психологічної адаптації російськомовних громадян України

4.1. Проблемне поле життєдіяльності російськомовної спільноти

Пристосування особи до соціуму, який трансформується, особливості її поведінки, вибір адаптаційних стратегій взаємодії із соціальним оточенням – це надзвичайно складні й багатопланові проблеми. Обставини, що їх людина суб'єктивно сприймає як перешкоди її нормальному життю, можна визнати за типові ситуації, що моделюють поведінку, яка закріплюється в певних стратегіях, у здатності й готовності здійснювати вибори і приймати рішення.

Успішність соціальної адаптації на кожному етапі цього процесу визначає перебудова структури соціально-психологічних чинників, що її зумовлюють, впливів макросередовища (суспільства в сукупності всіх його виявів) і мікросередовища (професійної або навчальної спільноти, неформальної групи, сім'ї тощо) [Якунин, Добряк, 2004].

Для визначення спектра адаптаційних стратегій представників російськомовної спільноти потрібен аналіз соціально-психологічного змісту та проблемного поля життєдіяльності цієї великої соціальної групи. Звернімо увагу на соціально-психологічні та соціокультурні характеристики її членів, їхні життєві орієнтири, стратегічне спрямування адаптаційної поведінки в складних життєвих обставинах.

На одному з етапів дослідження в грудні 2008 – січні 2009 р. було опитано 1087 респондентів, серед яких 16,5% становили старшокласники віком 16–17 років, 21,9% – студенти віком 18–23 років, 33,8% – особи 24–35 років (ті, хто належить до формально визначеного молодіжного віку) та 27,8% – представники групи сталої зрілості – 36 і більше років. Чоловіки становили 44,2% , жінки – 55,8%.

Опитування проходило в Автономній республіці Крим, Донецькій, Запорізькій, Одеській та Харківській областях – регіонах, де переважну або відносну більшість населення становлять російськомовні громадяни. У кожному регіоні опитано мешканців обласного і двох районних центрів. За суб'єктивними оцінками респондентів частка російськомовних становила 51% опитаних, україномовних – 21,3%, а 22,8% визначили себе як двомовних.

Зміст питальника було спрямовано на оцінку суб'єктивного сприймання мультиаспектності громадського життя, переважних способів розв'язання проблем або подолання перешкод, задоволеності із життя, заклопотаності загальносуспільними проблемами, переважних психічних станів, особистої і громадянської відповідальності тощо.

Розподіл відповідей на запитання “Чи довіряєте Ви людям, які Вас оточують?” є свідченням відносної *соціальної лояльності* представників усіх мовних груп. Проте російсько- та двомовні респонденти виявили дещо більшу довіру до соціального оточення ($p \leq 0,01$), а відносно менш довірливе ставлення до оточення та

його впливів більшою мірою притаманне україномовним респондентам (які, нагадаймо, перебувають у переважно російськомовному середовищі; $p \leq 0,01$; рис. 4.1.1).

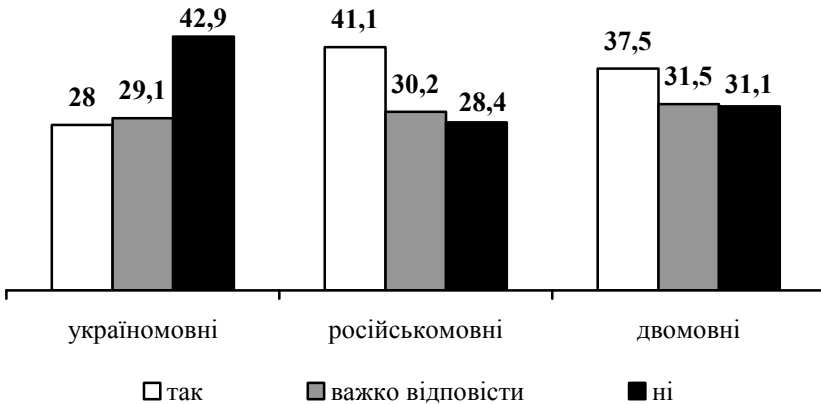

Рис. 4.1.1. Розподіл відповідей на запитання “Чи довіряєте Ви людям, які Вас оточують?” (%)

Проявилися вікові відмінності показників. Відносно вищий рівень довіри показали учні віком до 18 років (44,2%), тоді як студенти (28,7%) і дорослі (31,3%) довіряють оточенню істотно менше. Притаманна ранньому юнацькому віку довіра може бути ефективним джерелом соціалізаційних впливів як позитивного просоціального, так і негативного антисоціального характеру. Натомість пізніша персоніфікація горизонтальних стосунків і зв’язки влади і підлеглості в дорослому віці роблять міжособову довіру менш потрібною.

Із рівнем довіри до соціального оточення пов’язаний і розподіл відповідей на запитання “Чи очікуєте Ви змін на краще у Вашому житті?”. *Оптимістичний настрій* переважної частини респондентів налаштовує їх на конструктивне стратегічне спрямування у визначенні власного майбутнього. Загалом профілі україно-, російсько- і двомовних зберігають спільну оптимістичну тенденцію ($p \leq 0,01$), а наявні відмінності більше стосуються вікових страт (рис. 4.1.2).

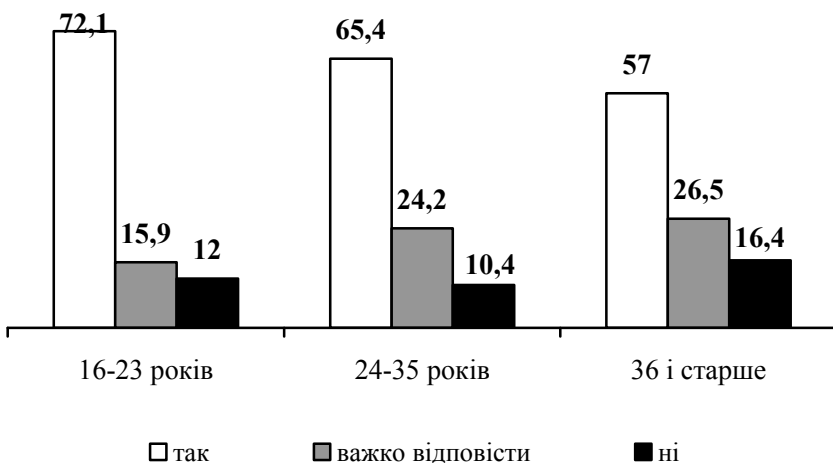

Рис. 4.1.2. Розподіл відповідей на запитання “Чи очікуєте Ви змін на краще у Вашому житті?” за віковими групами (%)

Молодь позитивніше оцінює свої перспективи, виявляє виразніший оптимізм, натомість із віком за загального позитивного налаштування оцінки майбутнього стають більш скептичними або реалістичними.

Запитання “Який психічний стан Ви переживаєте найчастіше?” дало змогу визначити найтипівші *когнітивні та емоційні реакції* респондентів на умови й події їхньої життєдіяльності (табл. 4.1.1).

Незаперечними лідерами серед таких станів у російськомовних респондентів виявилися “очікування на краще” та “прагнення покращити своє життя”. Доволі характерними для багатьох із них є стани втоми, неспокою та роздратування, які свідчать про наявність дискомфорту, відчуття психологічної небезпеки, а отже, і про потребу допомоги й підтримки.

Таблиця 4.1.1

Частка відповідей на запитання “Який психічний стан Ви переживаєте найчастіше?” (%)

	Україномовні	Російськомовні	Двомовні
Самотність	47,9	8,8	27,9
Очікування на краще	45,3	44,4	37,2
Неспокій	37,5	24,3	27,1
Роздратування	31,8	17,1	26
Розгубленість	7,3	7,9	15,5
Прагнення покращити життя	30,2	32,7	33,7
Співчуття до людей	16,7	19,1	18,6
Утома	17,7	19,1	18,6
Терплячість і смиренність	6,3	5	7
Інше	2,6	3,2	1,2

Водночас привертає увагу те, що україномовні респонденти істотно частіше переживають самотність, неспокій і роздратування, ніж російськомовні ($p \leq 0,01$). Однією з можливих причин таких станів може бути брак україномовного середовища, що ускладнює саморегуляцію і стосунки з оточенням.

Проблематику, яка турбує представників російськомовної спільноти, було узагальнено в запитанні “Які з наведених нижче проблем турбують Вас особисто?”, а варіанти відповідей згруповано в чотири блоки по сім пунктів (соціально-правові, економічні, здоров’я, соціальні контакти) (рис. 4.1.3 – 4.1.6).

У питаннях *соціально-правового* блоку головними джерелами неспокою є брак робочих місць, корупція в органах влади, недостатній рівень освіти та високий рівень злочинності. Російськомовних респондентів відносно більше непокоїть безробіття, корупція та порушення прав людини ($p \leq 0,01$), тоді як україномовних – недостатній рівень освіти і кваліфікації ($p \leq 0,01$).

У віковому розрізі більш дорослі респонденти сильніше заклопотані актуальним браком робочих місць, а учні та студенти – перспективою не отримати роботи в майбутньому. Дорослих виразніше турбує наявність корупції (29,1%), ніж учнів (19,3%; $p \leq$

0,01), а високий рівень злочинності – навпаки (дорослі 14,3%, учні – 23,1%; $p \leq 0,01$).

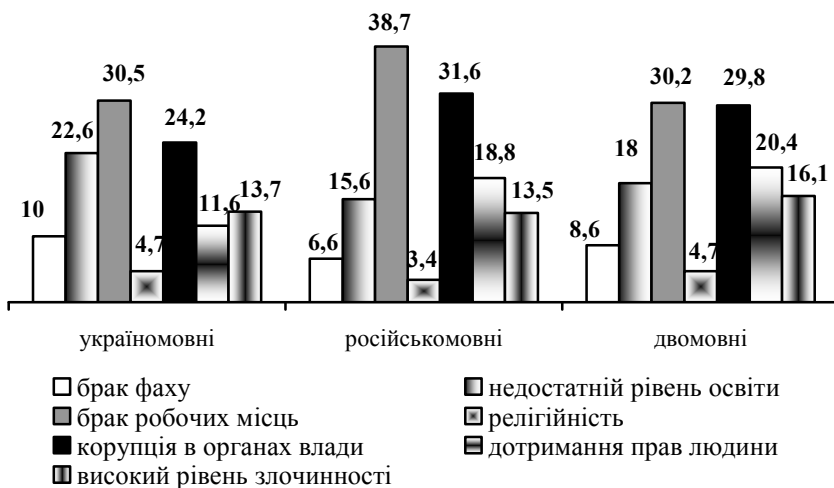

Рис. 4.1.3. Соціально-правові проблеми, що турбують респондентів (%)

У розподілі відповідей на запитання *економічного* блоку дістаємо підтвердження тому, що найбільш уразливими респонденти почуваються, коли йдеться про актуальне матеріальне становище, низькі доходи сім'ї, високі ціни на товари й послуги, а це стає джерелом неспокою стосовно найближчого майбутнього.

Така неготовність до розв'язання економічних проблем є практично однаковою для різних груп респондентів. Проте російськомовних дещо більше турбують високі ціни, низькі доходи та невизначене майбутнє ($p \leq 0,01$), а україномовних – тягар платної медицини ($p \leq 0,01$).

Питання *здоров'я* турбують усі вікові категорії респондентів, але актуальнішими для молоді є поширення ВІЛ/СНІДу, наркоманії та алкоголізму. Російськомовні особи частіше звертають увагу на загальний стан здоров'я, дотримання здорового способу життя, екологічні проблеми, поширення наркоманії, а україномовних дещо більше непокоять проблеми ВІЛ/СНІДу ($p \leq 0,01$).

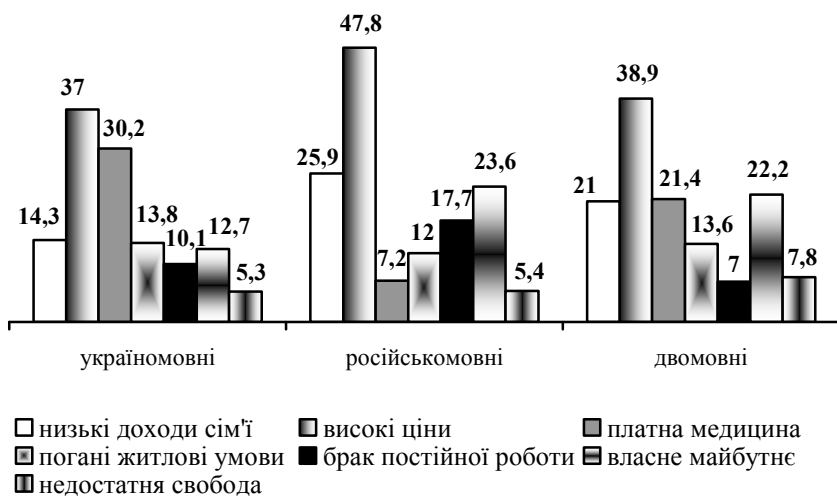

Рис. 4.1.4. Економічні проблеми, що турбують респондентів (%)

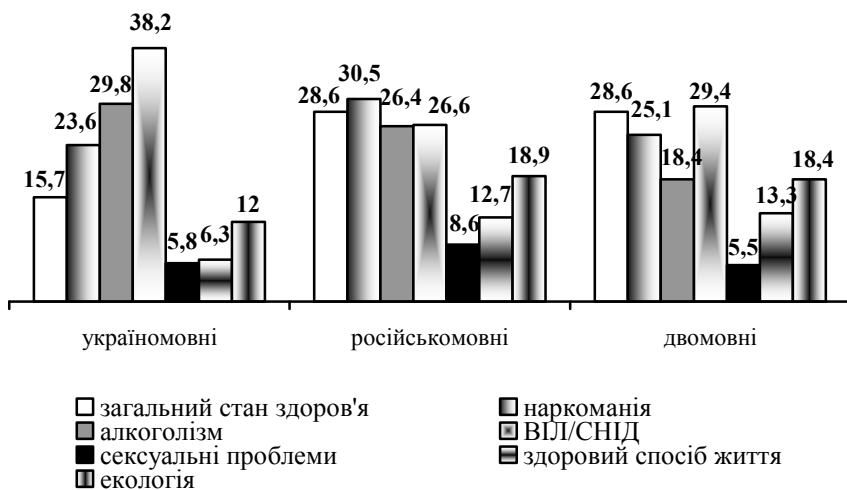

Рис. 4.1.5. Проблеми здоров'я, що турбують респондентів (%)

Важливою сферою для більшості опитаних є *соціальні контакти*: стосунки в сім'ї – особливо для україномовних ($p \leq 0,01$), а для російськомовних більше важать стосунки з особами протилежної статі ($p \leq 0,05$) і боязнь не виправдати сподівань ($p \leq 0,01$) (рис. 4.1.6).

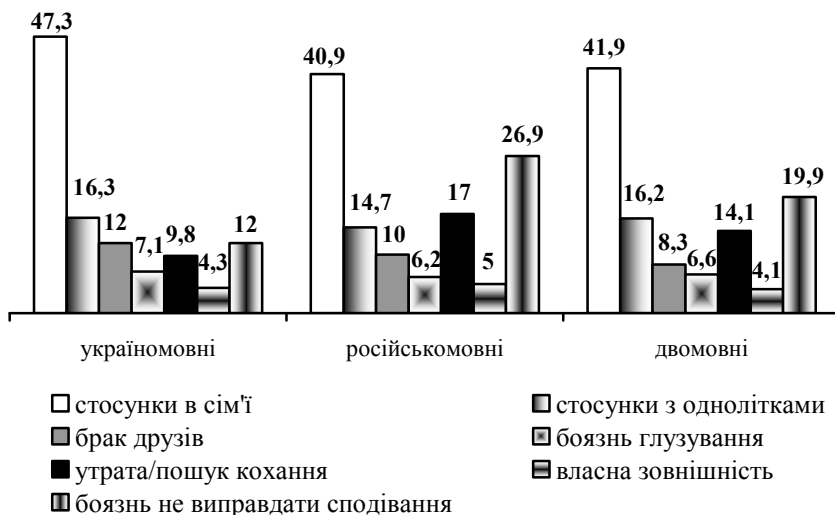

Рис. 4.1.6. Проблеми соціальних контактів, що турбують респондентів (%)

Відповіді на запитання “На чію допомогу в скрутних життєвих обставинах Ви насамперед розраховуєте?” виразно показують інтернальну (можливо, радше демонстровану) спрямованість більшості респондентів, які намагаються розраховувати насамперед на себе самих. Дещо більшою мірою це стосується російськомовних ($p \leq 0,05$). Їхня ж екстернальна позиція втілюється у виборі родичів як допомагальної інстанції ($p \leq 0,01$) (табл. 4.1.2).

Таблиця 4.1.2

Частка відповідей на запитання “На чию допомогу в скрутних життєвих обставинах Ви насамперед розраховуєте?” (%)

	Україномовні	Російськомовні	Двомовні
На себе	54,2	57,7	47,3
На родичів	21,4	30,9	32,6
На громадянські організації	4,2	3,4	1,6
На державу	5,2	3,4	1,6
На соціальні служби	1,6	1,8	3,1
На друзів і знайомих	17,2	16	17,8
На кохану людину	6,3	13,3	8,1
На удачу	6,3	11,5	7,8
На Бога	12,5	6,8	11,6

Наступний важливий аспект соціальних постав респондентів відображає розподіл відповідей на запитання “Що є головною умовою життєвого успіху?” (табл. 4.1.3).

Таблиця 4.1.3

Частка відповідей на запитання “Що є головною умовою життєвого успіху?” (%)

	Україномовні	Російськомовні	Двомовні
Розум	70,3	59	64,7
Фізична сила	19,3	7,4	16,7
Гроші	7,6	65,3	69,4
Упокорення	8,3	2,3	4,7
Можливість покровительства	7,3	9,2	8,9
Впливові знайомства	36,5	44,1	38,8
Здатність пристосуватися	31,8	33,8	31,4
Дотримання правил	4,2	9	7
Інше	0	2	1,6

Пріоритет в оцінці умов досягнення успіху надано грошам і розуму. Для частини опитаних ці показники мають різну, навіть протилежну цінність, але для більшості вони поєднуються як взаємодоповняльні. Російськомовні респонденти дещо меншого значення надають фізичній силі і розуму ($p \leq 0,01$), а більшого – знайомству з впливовими людьми ($p \leq 0,05$).

Ще один блок запитань був пов'язаний із *соціально-політичною* сферою: респонденти мали сказати, чи повинна людина відповідати за діяльність уряду, дії політичних лідерів, події в країні. За всіма цими параметрами домінувала відповідь “ні” (77,3, 67,2 та 75,8%, відповідно) – без принципової різниці між різномовними респондентами.

Натомість вікові відмінності проявилися в тому, що молодь дещо частіше давала заперечні або ствердні відповіді ($p \leq 0,05$), а серед більш дорослих відносно частіше траплялися унікальні оцінки ($p \leq 0,01$).

Психологічно важливий нюанс зафіксовано у відповідях на запитання “Як звичайно Ви чините, якщо в офіційних стосунках виникають складності?” (табл. 4.1.4). Загалом домінують варіанти “намагаюся домовитись” та “використовую зв'язки”. А от російськомовні респонденти значуще частіше порівняно з україномовними обстоюють власний погляд ($p \leq 0,01$).

Отримані дані про уявлення російськомовних громадян про проблеми та цінності їхнього життя, особливості адаптації до умов життєдіяльності дають підстави констатувати, що основна множина таких уявлень формується досить стихійно й некеровано, а водночас підлягає загальним закономірностям суспільного розвитку.

Чимала частина респондентів виявляє прихильність до звичного колишнього способу життя, намагається орієнтуватися на цінності, що склалися попередніми роками. Особливо це притаманно старшому поколінню. Потреба зміни моделей поведінки, пошуку нових напрямів особистісного розвитку та соціальної адаптації викликає в його представників психологічний дискомфорт, бажання уникнути додаткових зусиль.

Респонденти по-різному намагаються пристосуватися до нових умов життєдіяльності. Вони найчастіше обирають одну з трьох стратегій: активно нарікати на труднощі, насамперед економічні, дістаючи тимчасову емоційну розрядку; здобувати підтримку від

“свого” російськомовного оточення, використовувати корисні знайомства; розраховувати на власні можливості, обстоювати свої погляди й цінності. Натомість виразно бракує стратегій, спрямованих на позитивну зміну соціальної ситуації, на творче ставлення до життя.

Таблиця 4.1.4

Частка відповідей на запитання “Як звичайно Ви чините, якщо в офіційних стосунках виникають складності?” (%)

	Україномовні	Російськомовні	Двомовні
Використовую зв'язки	30,7	33,6	30,7
Звертаюся до представників влади, суду, прокуратури	6,3	6,3	4,7
Намагаюся домовитися	38	39,1	36,2
Об'єдную зусилля тих, хто в такій ситуації	4,7	8,8	7,8
Звертаюся по допомогу до соціальних служб	3,1	3,2	2,7
Звертаюся до керівника	2,6	2,7	3,1
Примиряюся	3,1	4,5	5,1
Звертаюся до авторитетної людини	8,3	13,1	13,2
Обстоюю свій погляд	14,1	26	16,3

Низку додаткових запитань було поставлено 230 представникам учнівської і студентської частин вибірки – тим, які в повсякденному спілкуванні надають перевагу російській мові. Це дало змогу зробити певні висновки щодо їхніх *життєвих орієнтирів*, комплексу проблем, які може бути визначено як складні життєві обставини, що вимагають від молоді особи вибору стратегії їхнього подолання та відповідного спрямування адаптаційної поведінки. Загалом належить констатувати, що основна множина уявлень російськомовної молоді формується стихійно, некеровано і переваж-

но залежить від того, як складається життєва ситуація кожної окремої молоді людини.

Російськомовна молодь вважає себе за обізнану з питань сім'ї, безпечних сексуальних стосунків, здоров'я і здорового способу життя, але ці знання не часто перетворюються на соціально схвалювану поведінку. За найменш обізнаних молоді люди вважають себе з питань науки, культури, релігії, екології, соціальної допомоги та соціальної роботи з дітьми.

Таким чином, соціально-психологічну адаптацію російськомовних респондентів у сфері особистісного самовизначення зосереджено навколо здобуття освіти й професії, створення сім'ї, досягнення економічної забезпеченості. Орієнтація на оточення проявляється в змісті сімейних стосунків, наявності референтного поля спілкування, достатньому рівні визнання з боку значущих осіб. Суб'єктивно-ціннісна сторона процесу адаптації полягає в усвідомленні самоцінності та досягненні щастя.

Для уточнення психологічного змісту основних адаптаційних стратегій російськомовних громадян було обстежено 181 особу – мешканців міст Сімферополя, Запоріжжя та Бердянська Запорізької області. Серед опитаних було 39,2% чоловіків і 60,8% жінок. Представники учнівської та студентської молоді віком 16–23 роки становили 53%, особи віком 23–49 років – 29,3%, представники старшого покоління (50 і більше років) – 17,7%.

На цьому етапі дослідження було застосовано проєктивну методику “Теперішнє – Минуле – Майбутнє”, розроблену А. Венгером і Ю. Десятниковою [Венгер, Десятникова, 1995]. Методику адаптовано до вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації представників російськомовної спільноти в Україні. Ми передбачали актуалізацію оцінок минулого, розуміння теперішньої соціальної реальності та конструювання індивідуально-психологічного плану майбутнього. Особистісні проблеми проаналізовано через ставлення особи до себе, інших і світу, особливості взаємин у сім'ї, стосунків зі значущими іншими тощо.

Методику проводили в груповому варіанті. Випробуваням пропонували написати перелік значущих подій (не менш як п'ять), які відбуваються “тепер”. (Подію потрібно було тільки назвати – так, щоб було зрозуміло, про що йде мова, а не описувати її докладно). Далі треба було записати п'ять подій із минулого. Після цього на звороті

аркуша наводилися події, що можуть відбутися в майбутньому (також не менш як по п'ять). Наступне завдання полягало в тому, щоб серед усіх записаних подій позначити приємні і неприємні.

Для обробки відповідей використовувався метод контент-аналізу в традиційному варіанті оцінки отриманих текстових масивів із метою наступної змістової інтерпретації виявлених числових закономірностей. За результатами контент-аналізу було встановлено, що притаманне представникам російськомовної спільноти подієве поле та способи конструювання ними *індивідуально-психологічного плану майбутнього* дуже широкі, проте їх можна поєднати в межах таких категорій:

- прагнення самовизначення (здобуття освіти, вибір професії, вибір навчального закладу, орієнтація на сімейні цінності);
- самореалізація і робота, здобуття другого фаху, організація власного бізнесу, кар'єра, подорожі, хобі, служба в армії;
- кохання, сім'я (пошук партнера для створення сім'ї, весілля – переважно для дівчат, цивільний шлюб – переважно для юнаків, батьківство, материнство, щаслива сім'я, виховання дітей або онуків);
- економічне забезпечення (висока заробітна платня, забезпечене життя і старість, власний дім, автомашина);
- усвідомлення самоцінності (прагнення незалежності, усвідомлення власної місії, досягнення щастя);
- коло спілкування (батьки, друзі, особи протилежної статі).

Слід звернути увагу на *вікову* специфіку індивідуального конструювання майбутнього: для російськомовної молоді характерною є підвищена пошукова активність у соціальній сфері порівняно із середнім і старшим віком, а для осіб віком понад 50 років – поступове звуження сфери діяльності та обмеження її колом родинних стосунків і домашніх клопотів. Але саме цій віковій групі притаманна орієнтація на пролонгацію термінів трудової діяльності та будь-яку роботу (зокрема, “щоб допомогти дітям”). У середній віковій групі простежено тенденцію уникання роботи, якщо вона не дає змоги зберегти раніше здобутий статус.

Російськомовні учні та студенти схильні до мрійливого, навіть романтизованого бачення свого професійного майбутнього. Вони, наприклад, наголошують на незалежному особистому статусі (“я ніколи не стану працювати за прохідною”, “я матиму власну

справу”, “я мрію виїхати з країни”), але ніхто з них не повідомив, що колись працюватиме на заводі або іншому виробництві.

Значне місце в індивідуальних планах посідає узагальнений перелік подій під назвою кохання і сім'я. Слід зазначити, що погляди на сучасну сім'ю далекі від ідеального типу. Сім'я зазнала істотних утрат у вигляді відкладених вагітностей і відмови від формалізації сімейних взаємин на користь цивільних шлюбів. Водночас сім'я є джерелом психологічної захищеності в стані когнітивного шоку для старшого покоління або в ситуації невизначеності – для молоді.

Загалом оцінкам старшої вікової групи російськомовних респондентів притаманне негативне емоційне сприймання недавніх подій минулого та змін, що викликали фрустрацію. В описі сьогодення у всіх вікових групах підкреслюються події, що відбивають певні успіхи в соціальній сфері або пов'язані з переживанням актуальних проблем громадського життя з тенденцією до стереотипізації оцінок. Найбільш розгорнутий опис передбачуваного майбутнього дається у відповідях молоді, які містять акцент на соціальному функціонуванні.

4.2. Стратегії соціально-психологічної адаптації представників російськомовної спільноти

Відповідність суспільно регламентованої поведінки й діяльності до внутрішньої структури особистості, інтересів і ціннісних орієнтацій особи досягаються в процесі її *соціально-психологічної адаптації*. Така адаптація – це внутрішньо вмотивований процес, що характеризує прийняття чи неприйняття особою зовнішніх і внутрішніх умов існування в соціальному середовищі, міру її активності стосовно зміни цих умов у бажаному напрямі. Результатом соціально-психологічної адаптації має стати задоволеність, яку в цьому контексті можна визначити як функцію відповідності взаємин із соціальним оточенням до потреб та інтересів особи.

Аналізуючи процес соціально-психологічної адаптації російськомовних громадян України, потрібно виходити з того, що:

- особа має внутрішнє прагнення до саморозвитку і сутність адаптації людини полягає в забезпеченні цього процесу;
- процес адаптації є комплексним і не зводиться до сукупності її видових процесів, що традиційно виділяються (соціальна, виробнича, професійна і т. ін.);
- чинники адаптації також є комплексними і відповідають комплексним потребам, жодний із них не є пріоритетним, кожний актуалізується слідом за актуалізацією відповідної потреби;
- важливим показником адаптації є рівень наявного і перспективного задоволення актуалізованих потреб.

Динаміка такої адаптації має певні етапи, що поступово змінюють один одного.

Спочатку йдеться про виникнення невідповідності між орієнтаціями особи і спонуками соціального середовища. Для російськомовних осіб це означає суперечність між їхніми мовними уподобаннями і вимогами часткового переорієнтування на вживання української мови.

Наступним стає переживання такої невідповідності у формі психічного напруження, тривоги, стресу, фрустрації, когнітивного дисонансу тощо. Ці стани є досить поширеними в сучасному російськомовному середовищі, проблематизуючи його функціонування в українському суспільстві.

Далі відбувається усвідомлення особою такої неузгодженості між власними поставами і соціальними тенденціями. Особа використовує різноманітні способи пояснення причин наявних проблем, часто-густо орієнтуючись на індивідуально-суб'єктивні або вузькокомунікативні чинники.

Після цього особа має оцінити таке становище, виробити мотиви зміни ціннісних орієнтацій, готовність до соціальної адаптації на нових засадах. Це, очевидно, є основним, переломним етапом соціально-психологічної адаптації, дійти до якого вдається не всім.

Слід, нарешті, визначити мету адаптації, очікувані результати, сконструювати плани, виробити індивідуальні стратегії й тактики адаптаційної поведінки.

Під час такого усвідомлення і пристосування виникають відповідні стандарти поведінки й спілкування, проходить активна цін-

нісна переорієнтація особи. Проте нерідко адаптація зупиняється на рівні знання про її неодмінність, але не стає предметом внутрішнього переконання, через що може бути отримано лише зовнішній, позірний результат.

У процесі соціально-психологічної адаптації російськомовна особа за допомогою конформних реакцій, наслідування тощо може формувати доконечні для життєдіяльності *стереотипи* сприймання, мислення та поведінки, але такі, що не відразу домінують і постійно діють. Поступово обставини життя, що повторюються, перетворюють ці стандарти на звички, у людини виникає тенденція до їхньої автоматизації. Проте завжди є небезпека крайніх позицій у цьому питанні: по-перше, коли стереотипні реакції на всі випадки життя стають основою поведінки без критичного переосмислення їх, або, по-друге, коли гіпертрофована індивідуальність заважає адаптаційним процесам, особа заглиблюється в себе, неадекватно реагує на соціальне оточення. Натомість і стандартизація, і персоніфікація її поведінки повинні не виключати, а доповнювати одна одну. А регулятором їхнього балансу має бути механізм розвитку індивідуальності в соціальному середовищі, у певній групі або спільноті, що й забезпечить ефективність “уростання” особи в соціум.

Досліджуючи процес адаптації російськомовних громадян, слід урахувувати той факт, що актуалізація їхніх мовно-культурних потреб приводить до актуалізації всього *комплексу чинників*. Особистість є достатньо пластична, і спосіб задоволення конкретних потреб не обмежується якимись вужькими межами, прийнятними бувають різні комбінації та варіації. Крім того, у разі гострої незадоволеності можуть спрацьовувати механізми психологічного захисту: заміщення, трансформація тощо, тобто особа не конче дезадаптується, а вдається до компромісних або компенсаторних варіантів. Натомість стійке зниження рівня адаптації є виявом і результатом хронічного незадоволення тепер і браку надії на майбутнє.

В умовах сучасного українського соціуму криза ідентичності російськомовного населення істотно пов’язана із такою собі напівдобровільною маргіналізацією, що виникла як наслідок розпаду колишньої держави. Процес пристосування до нових умов соціального і культурного середовища може супроводжуватися певними психосоматичними розладами, негативними емоційними переживаннями, відхиленнями в поведінці. Такі явища мають назву “куль-

турного шоку” і дістали відображення в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних психологів [Лебедева, Татарко, 2003; Мулдашева, 1993; Стефаненко, 2008; Татарко, 2004; Berry, 1990]. Щоправда, ці дослідження стосуються в основному мігрантів і переселенців, тобто людей, які переїхали на постійне місце проживання до іншої країни.

Проблеми російськомовного населення, яке залишилося жити в пострадянських країнах в умовах зростання національної самосвідомості їхніх народів, мають відносно недовгу історію, а дослідження їх – дещо одноплановий характер. Водночас різні дослідники відзначають чимало спільного в адаптаційних процесах російськомовних спільнот у різних країнах. Зокрема спостерігаються стреси і переживання культурного шоку в ході адаптації.

Участь у міжкультурних контактах поряд із прагненням зберегти культурну ідентичність є важливим чинником формування стратегії соціально-психологічної адаптації.

Самовизначенням через належність до певної соціальної категорії, зокрема й етнолінгвістичної, людина розв’язує проблеми своєї особистісної визначеності. Позитивні відмінності на користь своєї групи дають їй членам високий суб’єктивний статус або престиж, а внаслідок цього – позитивну соціальну ідентичність. Натомість негативні оцінки групи або несприятливе порівняння спричиняють низький престиж і негативну соціальну ідентичність.

Коли група, до якої особа належить, утрачає в її очах позитивну визначеність, вона або намагатиметься покинути цю групу фізично чи психологічно і претендувати на членство в іншій групі, яка має високий статус, або докладатиме зусиль до того, щоб відновити позитивну цінність власної групи.

У зв’язку із цим представники російськомовної спільноти можуть обирати одну з двох основних стратегій в умовах більш чи менш виразного зниження статусу їхньої спільноти: це стратегії соціальної мобільності або соціальних змін.

Стратегія *соціальної мобільності* включає всі види намагань російськомовної особи позбутися одномовного статусу і перейти до іншої мовної групи. Вибір цієї стратегії означає, що людина визнає межі спільноти за більш відкриті, ніж закриті, тому припускає для себе можливість стати двомовною або перейти до україномовної спільноти.

Друга стратегія – *підтримання статусу* російськомовної спільноти без виходу з неї. Така форма позитивної відповіді на негативну оцінку членства в спільноті передбачає збереження російськомовності і турботу про її високий статус. Г. Теджфел і Дж. Тернер виділили два шляхи досягнення такої стратегії: соціальна творчість, тобто переоцінка критеріїв, за якими проводиться міжгрупове порівняння, і соціальне змагання, або приписування бажаних характеристик своїй групі і протиставлення їх чужим [Tajfel, 1982; Turner, 1982].

Н. Лебедева на прикладі дослідження етнічної ідентичності виділяє й інші соціально-психологічні стратегії захисту та збереження позитивної ідентичності: формування локальної етнічної ідентичності, надання переваги особистій ідентичності перед груповою (етнічною), збільшення культурної дистанції з етносом-конкурентом, усвідомлення доконечності консолідації за етнічною ознакою, організація центрів громади, колективна стратегія соціальної конкуренції [Лебедева, 1998].

Використання таких стратегій представниками російськомовної спільноти може, з одного боку, сприяти збереженню її досі високого соціального статусу, а з другого – вести до ізоляції та взаємного протиставлення мовних спільнот, що навряд чи забезпечить позитивний результат соціально-психологічної адаптації.

Соціально-психологічна адаптація представників російськомовної спільноти відбувається в межах процесу взаємодії представників різних культур, насамперед української і російської, у результаті якого формується нова позитивна спільна з усім українським соціумом соціальна ідентичність. Це забезпечує розвиток особистісного потенціалу російськомовних громадян у міру їхнього включення в різні види суспільної активності, у систему міжособових стосунків, соціокультурне та етнополітичне життя країни через повноцінну самоактуалізацію особи в суспільстві.

Динаміку процесів інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство позначено двома *надетнічними процесами*. Перший – це поступове формування українського громадянського суспільства європейського зразка, якому притаманні пріоритет громадянського патріотизму над суто етнічними соціальними зв'язками, прихильність до ліберальних політичних та економічних цінностей, принципи особистої відповідальності і прав

людини. Другий процес полягає в поступовому зникненні такої на-
детнічної спільноти, як “радянський народ”, зниженні впливу при-
таманних їй прихильності до радянських політичних, економічних і
моральних цінностей, принципів патерналізму у відносинах між
державою і громадянином, домінантного статусу російської мови і
культури.

Серед *негативних соціально-психологічних чинників інтегра-
ції* російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство
можна виділити такі:

- стихійність процесу поставання українського громадянсь-
кого суспільства, що породжує регіональні та етнічні диспропорції;
- брак ефективної підтримки української мови й культури,
яка б водночас не спонукала іншомовного населення до спротиву;
- невикористання м’якої соціально-психологічної адаптації
представників російськомовної спільноти до сучасних умов, що
спричиняє соціальне напруження і стає підґрунтям для етномовно-
го розколу;
- недостатній рівень культури співіснування різних мовних
спільнот;
- еміграційні настрої більшості етнічних неукраїнців, що
зумовлює їхню низьку мотивацію до участі в розвитку сучасного
українського суспільства;
- неефективність діяльності національних культурних то-
вариств, які фактично існують окремо від основної частини відпо-
відних етнічних спільнот;
- високі темпи асиміляції переважної більшості етнічних
груп, що має результатом збіднення етнокультурної мапи країни та
втрату історичної спадщини;
- російськомовний напрям асиміляції більшості нечислен-
них етносів, що ускладнює їхню інтеграцію до української полі-
тичної нації;
- брак чіткої концепції соціально-психологічної інтеграції в
українське суспільство представників маргінальних груп.

Узагальнюючи, можна сказати, що представники російсько-
мовної спільноти використовують і застосовують досить типові
стратегії соціально-психологічної адаптації до умов, що склалися і
складаються в сучасному українському суспільстві, і з цього по-
гляду їм важко приписати якусь виняткову своєрідність. Водночас

з огляду на істотну специфіку актуального етнолінгвістичного статусу російськомовної спільноти привертають увагу певні особливості вибору та реалізації таких стратегій, зумовлені насамперед соціально-політичними та мовно-ідентифікаційними чинниками.

4.3. Показники потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи

Жодна спільнота в процесі свого розвитку не може уникнути *загрози деструктивних впливів*. М. Сингер та Дж. Лаліч наводять перелік видів деструктивного впливу як на спільноту, так і на індивіда. Ось деякі з них: реформування мислення, примусове переконування, контроль свідомості, експлуатувальне переконування, психологічне насильство [Singer, Lalich, 1996].

Група американських дослідників описує континуум впливу від просвітницько-допомагального до контрольно-деструктивного, у якому намагається позначити межі, що відділяють конструктивну й прийнятну психологічну дію від маніпуляції й психологічного насильства [Singer and others, 1986].

Узагальнення низки теоретичних та емпіричних досліджень [Грачев, 2003; Доценко, 1997; Кабаченко, 2000; Кара-Мурза, 2003; Крысько, 1999; Ложкин, 2002; Пронина, 2002; Толубко, 2003; Чамберс и др., 2004] дало підстави визначити такі наслідки негативного впливу одних груп людей на інші: спотворення або утруднення сприймання дійсності об'єктами впливу; перешкодження самостійному і вільному виборі думок, поведінки і способу життя; примус до певного стилю життя, способу думок, емоційного стану і поведінки; порушення або перешкодження нормальному психологічному і соціальному розвитку; посилювання акцентуацій або психопатологічних виявів; завдання фізичної шкоди або майнових збитків.

Метою протидії таким деструктивним впливам має бути досягнення *психологічної безпеки*, яку Т. Кабаченко визначає як стан

інформаційного середовища та умов життєдіяльності особи, групи, суспільства загалом, що не веде до порушення їхньої цілісності, адаптивного функціонування і розвитку [Кабаченко, 2000, с. 4].

На основі експертного опитування 14 науковців – фахівців інформаційної сфери з різних регіонів країни, проведеного у 2005 р., було виділено 12 ознак деструктивного впливу засобів масової комунікації на культурно-мовну спільноту. Ці ознаки було запропоновано 67 російськомовним студентам у формі інтернет-анкетування для оцінки значущості їхнього впливу на спільноту.

Отримано такий перелік ознак (за порядком зниження їхнього значення):

- нагнітання тривожності й страху, що вибиває людину із звичного стилю життя, провокує до прийняття необґрунтованих рішень, порушує соціальну адаптацію (цей пункт відзначили 55,2% опитаних студентів);

- поширення відвертої брехні, неточностей, граматичних помилок, жаргону (53,7%);

- пропагування матеріалів, що провокують сексуальне розбещення, стимулюють передчасний сексуальний інтерес у дітей (52,2%);

- зміна смислового навантаження слів, перекодування мови (40,3%);

- упродовження ідей, спрямованих проти дітонародження (37,3%);

- апеляція до людських слабкостей, легітимізація людських вад (31,3%);

- створення смислового дисонансу між етнічно-культурними цінностями і пропагованими ідеями, порушення етнокультурної ідентичності (31,3%);

- порушення логіки, просування текстів з алогічними висновками, що впливає на процес формування когнітивної сфери, особливо в дитячому та підлітковому віці (29,9%);

- демонстрація переживання задоволення під час споживання рекламованої їжі, що закріплює цінність таких переживань і спричиняє залежність (28,4%);

- нехтування конституційних принципів свободи совісті, світськості держави, рівності всіх громадян перед законом незале-

жно від матеріального статусу, відношення до релігії, ідеологічних переконань (26,9%);

– стимулювання насильної мотивації до діяльності та успіху (25,4%);

– наповнення продукту симулякрами та псевдотрадиціями на зразок “освячення” торговельними марками свят, конкурсів, фестивалів, залучення творчого потенціалу дітей до обслуговування комерційних проектів (20,9%).

За результатами всеукраїнського опитування щодо ставлень та оцінок у релігійній, громадсько-політичній та особистій сферах життя громадян, проведеного в травні 2006 р. [Васютинський, Ліщинська, 2006], було виокремлено вибірку російськомовних мешканців південно-східних регіонів України, яку склали 397 осіб. На основі їхніх відповідей визначено показники потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи: тривожність, інфантильність, депривація, авторитарність, агресивність (табл. 4.3.1).

Кількісний аналіз оцінки висловів дав змогу виявити частку носіїв відповідних тенденцій у загальній вибірці респондентів: “авторитарних” виявилось 12,8%, “агресивних” – 11,3, “депривованих” – 7,2, “тривожних” – 5,7, “інфантильних” – 4,4%. Тож група ризику з погляду вразливості на деструктивний вплив налічує аж 41,4%!

Отже, в основі психологічних передумов потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи в інформаційному просторі лежить стихійна орієнтація на видовищні ефекти, розраховані на примітивні інстинкти й слабкості людської психіки, переконання в неодмінності жорсткої конкуренції і природного відбору шляхом виживання найсильнішого в усіх без винятку сферах життєдіяльності.

Найбільш небезпечними наслідками цих передумов стає істотне розширення можливостей маніпулювати свідомістю людей шляхом маніпулятивного творення індивідуального і колективного віртуального інформаційного простору, застосування дедалі складніших технологій впливу на психічну діяльність.

Таблиця 4.3.1

**Показники потенційної вразливості представників
російськомовної спільноти на деструктивні впливи (%)**

Показники	Вислови	Розподіл відповідей		
		згоден	важко сказати	не згоден
Тривожність	Мене часто лякають труднощі	19,4	23,1	57,5
	Я невпевнена в собі людина	20,0	24,4	55,6
	Люблю копатися у своїх вадах	32,5	25,7	41,9
	Мені дуже важко сидіти на місці і чекати	55,2	24,5	20,3
Депривація	Мої близькі, як правило, вимагають від мене більшого, ніж я здатен зробити	24,1	22,8	53,1
	Мені часто приписують почуття й думки, яких я не маю	25,2	30,2	44,6
	Мої близькі часто не розуміють мене	27,7	23,2	49,1
	Мої пропозиції часто відкидаються без пояснення причин	20,0	27,0	53,0
Інфантильність	Коли натрапляєш на серйозну проблему і не знаєш, яке рішення прийняти, можуть допомогти ясновидці або астрологи	18,5	28,0	53,6
	Я, як і всі, боюся смерті, але ніколи не говорю про це з іншими	41,1	24,0	34,9
	Ми живемо тільки раз, тому слід насолоджуватися життям, а не мріяти про благо всього людства	29,6	28,0	42,2
Агресивність	Я ніколи не задовольняюся малим, завжди прагну чогось більшого	55,3	29,9	14,8
	Мені подобається бути авторитетом для інших	49,9	33,5	16,6
	Краще керувати, ніж підкорятися	44,5	35,0	20,6
	Коли правда на моєму боці, я можу перебивати співрозмовника і завжди залишаю за собою останнє слово	35,3	21,0	43,7
Авторитарність	Пошана до авторитету і слухняність – найважливіші риси, яких повинні навчитися діти	50,7	29,6	19,7
	Сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна	49,1	30,1	20,8
	Нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти	50,9	26,2	22,9
	Порядним людям слід ігнорувати тих, хто має погані звички й манери	38,4	27,1	34,4

4.4. Соціально-психологічний зміст освітньо-адаптаційних стратегій представників російськомовної спільноти

Аналіз використання освіти як чинника стратегії адаптації та пристосування, зміни наявної ситуації, подолання соціальної нерівності – доволі поширена ідея. Освіта, її рівень тощо впливають, зокрема, на ступінь адаптації та інтеграції національних або мовних груп і меншин. Н. Луман наголошує на важливій ролі освіти як основного засобу виробництва, поширення і збереження соціальної інформації [Луман, 1998].

Контекст проблеми освіти – це контекст історії культури, історії форм діяльності і спілкування людей, які містять у собі й історично особливі форми передавання культури від покоління до покоління, зазначає Г. Клімова. *Освіту як соціальний інститут* характеризують такі риси: організована, постійна, глибока взаємодія між членами суспільства, зумовлена їхнім статусом і соціальною роллю; чітке визначення їхніх функцій, прав та обов'язків, що забезпечує високий ступінь взаємодії; регламентація і контроль за цією взаємодією; наявність установ, забезпечених матеріальними засобами, що виконують певну соціальну функцію; наявність соціально підготовлених осіб, які займаються освітньою діяльністю; концентрація такими особами своїх зусиль у цій діяльності (професіоналізація) [Клімова, 1996, с. 29, 39].

Як пише О. Оксамитна, дослідники ринку праці в Україні переконані, що всупереч поширеній думці і негараздам на ринку праці є досить тісний зв'язок між рівнем освіти і *матеріальним становищем*. Цей зв'язок виявляється насамперед у тому, що в усіх секторах економіки з підвищенням рівня освіти знижується ризик втрати роботи, а вища освіта стає основним чинником конкурентоспроможності на ринку праці і високих заробітків, про що свідчать значно вищі рівні зайнятості та добробуту осіб із вищою освітою [Оксамитна, 2006].

Так, С. Черчіл звертає увагу на типову ситуацію, коли відставання дітей етнічних меншин у навчанні вважають за “норму” через традиційну недооцінку їхніх навчальних можливостей, яка знижує рівень очікувань. Для дитини з етнічної меншини школа не є продовженням рідного оточення, а її батькам часто дорікають тим, що вони не навчили своєї дитини мови школи і не дали тих знань, якими мають володіти “всі”. Діти з меншин мають “культурний капітал”, із яким вони приходять до школи, але він є у формі, що відрізняється від “культурного капіталу” більшості. Якщо школі бракує гнучкості, а вчителі не намагаються розпізнати базові знання дитини та спиратися на них, то ймовірність виникнення навчальних проблем швидко зростатиме [Черчіл, 2004].

Отже, роль освіти як чинника соціально-психологічної адаптації, особливо молодого покоління, важко переоцінити. Проблема, проте, полягає в тому, що самі громадяни, у т. ч. й молодь, істотно недооцінюють її значення, а відтак і не використовують величезного потенціалу освіти в процесі пристосування до соціокультурних умов життєдіяльності.

У просторі завдань нашого дослідження ми розуміємо освіту як процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, dokonечних для ефективної життєвої діяльності, а також як частину людського капіталу, що позитивно зумовлює процеси соціалізації та інтеграції людини в суспільство.

В описаному вище (розд. 2.9) опитуванні жителів Севастополя та Херсона респондентам ставили також запитання про мотивацію вибору освіти і мови навчання. Обираючи певну мову (російську, українську, англійську) та освіту (гуманітарну, технічну, вищу), особа, зокрема, намагається самоствердитися, захиститися, реалізувати сімейний сценарій тощо. На цей процес впливають різноманітні соціально-психологічні чинники.

Освіта використовується як інструмент підвищення *соціальної цінності та значущості особи* як професійно компетентного спеціаліста, фахівця в престижній галузі, розвинутої та освіченої людини і навіть доброї дружини/матері або чоловіка/батька.

Найчастіше респонденти аналізують і використовують освіту як засіб реалізації планів та бажань, шлях до матеріального забезпечення, можливість змінити власне життя, а іноді й сімейний сценарій (удало вийти заміж, перервати династію невдах, на відміну

від батьків, здобути бажану професію, потрапити до вищого соціального прошарку тощо). Крім того, за допомогою освіти людина свідомо або несвідомо намагається досягнути, отримати і компенсувати те, чого їй бракує.

Загалом цінності освіти досить слабо рефлексуються та диференціюються, вони радше вплітаються в цінності загальнолюдські.

Найчастіше опитувані мало усвідомлювали *мотиви вибору освіти*, стверджуючи, що це відбувалося на рівні “пориву, молодості, нерозуміння”. Часто домінувало бажання “справити враження”.

Неусвідомлювані мотиви вибору освіти і професійної самореалізації та проблеми, які спричиняє такий вибір, розкриває О. Яффе-Янаї. Вона визначила різновиди безвихідних професійних ситуацій:

- мені заборонено реалізовувати власний професійний вибір;
- мені заборонено знати, що мій вибір слушний;
- я не знаю, що обрати або що робити;
- мені заборонено визнавати, що мій вибір відповідає моєму справжньому Я;
- я не знаю, як реалізувати свій вибір;
- я не хочу знати про своє справжнє покликання;
- я дуже нерішучий, проте десь у глибині душі відчуваю, чим саме хочу займатися;
- я нерішучий і не можу сфокусуватися на реалізації однієї мети;
- я обрав професію під впливом особистої травми;
- на мій професійний розвиток впливають дитячі враження [Яффе-Янаї, 2009, с. 199–208].

Отже, вибір освіти зумовлено зовнішніми і внутрішніми, індивідуальними і загальними, усвідомлюваними і неусвідомлюваними, сімейними і широкими соціальними чинниками. Освіту використовують як інструмент або засіб реалізації, спосіб досягання, а водночас аналізують як цінність, неодмінну складову формування цілісної компетентної особистості.

У процесах інтеграції російськомовних громадян у країнах колишнього СРСР освітні реформи набувають вагомого значення,

часто досягаючи статусу *політичної проблеми*. Так, у Латвії за браку гострих зіткнень між латишами і росіянами на побутовому рівні поглибився розрив на рівні міжгрупових відносин. Часто-густо предметом спорів стають кількісні співвідношення російської і латиської мов [Лейшкалне, 2005]. Варіанти ідентичності та інтеграції росіян поряд з іншими характеристиками залежать і від рівня їхньої освіти [Апине, 2006].

До схожих висновків дійшли естонські вчені, які досліджували вплив освіти на процес інтеграції. Сама лише наявність вищої освіти не гарантує неестонцям успіху на ринку праці. Важливо скористатися з розгалуженої соціальної мережі, яка забезпечує можливість якнайкращого використання людського капіталу [Саар, Казюля, 2006].

Вибір освіти і мови в контексті адаптації російськомовної особи до україно- або двомовного середовища істотно зумовлено вибором певної *життєвої стратегії*. У розумінні життєвої стратегії ми близькі до К. Абульханової-Славської, яка визначала стратегію як принципову, реалізовану в різних життєвих умовах здатність особи до з'єднання своєї індивідуальності з умовами життя, до її відтворення й розвитку [Абульханова-Славская, 1991, с. 4].

Загальна життєва стратегія особи почасти втілюється в її освітньо-адаптаційній стратегії – способі та моделі поведінки, які несвідомо і/або свідомо формуються та обираються у сфері здобуття освіти і спрямовані на досягнення дедалі вищої адаптації в макросоціумі.

Емпіричне дослідження *освітньо-адаптаційних стратегій* проходило у два етапи. На першому етапі обстежено 92 випробуваних – представників трьох соціальних груп: службовців, робітників, працівників сфери обслуговування, які проживають у м. Києві. Вік випробуваних 23–47 років, чоловіків і жінок – 21,7 і 78,3%, відповідно.

Респондентам запропоновано чотири методики. “Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища” В. Бойка виявляє переважний тип реакції – ейфоричну, рефрактерну, дисфоричну – та переважний характер здійснюваних стимулів – негативні, амбівалентні, позитивні [Практическая..., 1998, с. 184–192]. “Експрес-діагностика рівня соціальної фрустрованості” Л. Вассермана визначає рівень незадоволеності із

соціальних досягнень в основних аспектах життєдіяльності [Фети-
скін и др., 2005, с. 25–26]. “Діагностика емоційної спрямованості
особи” виявляє такі орієнтації випробуваних, як альтруїстична, ко-
мунікативна, глористична (самоствердження), практична, пугнос-
тична (задоволення від подолання небезпеки), романтична, гности-
чна, естетична, гедоністична, акхізитивна (колекціонування,
накопичення) [там само, с. 80–82].

Було також запропоновано власну анкету з висловами, які мі-
стять оцінки змісту та якості освіти, мови навчання, надаваних
освітою переваг – професійної компетентності, соціального статусу,
конкурентоспроможності на ринку праці, матеріального добро-
буту.

Отримані результати ми аналізували за допомогою фактор-
ного аналізу. Основою для використання факторного аналізу був
загалом нормальний розподіл результатів тестових вимірювань ви-
пробуваних. Припущення про нормальний розподіл було перевіре-
но за допомогою статистичного критерію сферичності Барлетта з
математичного статистичного пакета SPSS 14 [Наследов, 2007, с.
294]. За результатами факторного аналізу виділилися вісім значу-
щих факторів, сумарна дисперсія яких вичерпує 82,3%.

Перший фактор “Позитивна емоційна спрямованість – Нега-
тивна емоційна спрямованість” (вклад у загальну дисперсію 14,2%)
об’єднав такі показники: альтруїстична, комунікативна, романтич-
на, акхізитивна спрямованості, дисфорична емоційна реакція. Цей
фактор виявив домінування соціальної спрямованості особи як час-
тини загальної життєвої позиції.

Другий фактор “Рефракторна активність усередину – Ейфо-
рична активність назовні” (вклад у загальну дисперсію 13,3%) мі-
стить такі індикатори: рефракторна емоційна реакція, амбівалентні
стимули, орієнтація на російське телебачення, негативні стимули,
ейфорична емоційна реакція. Цей фактор відобразив тенденцію, за
якої особа, зорієнтована на російськомовну культуру, обирає в зов-
нішньому середовищі негативні стимули (превалює відчуття втоми,
переживання складних обставин тощо), але при цьому в неї домі-
нує ейфорична реакція. На протилежному полюсі опинилася пове-
дінка, під час якої людина демонструє рефракторну емоційну реак-
цію, реагуючи на амбівалентні стимули, тобто амбівалентні

стимули призводять до негативно забарвлених переживань, які “застрягають” в особі.

До *третього* фактору “Кар’єрні честолюбні орієнтації” (вклад у загальну дисперсію 11,3%) ввійшли такі характеристики: оцінка освіти як основи успішної кар’єри, наявність освіти в більшості членів сім’ї, радість від процесу роботи, спрямованість на самоствердження, гедоністична спрямованість. Цей фактор показує модель поведінки, через яку людина сприймає та оцінює власну освіту, її якість, рівень тощо як засіб досягання. В основі моделі лежить процесуальне самоствердження. У сім’ях таких людей освіта, як правило, є сімейною цінністю.

Четвертий фактор “Соціальна фрустрованість” (вклад у загальну дисперсію 11,2%): переконаність, що добра освіта можлива лише за великі гроші, високий рівень соціальної фрустрованості, негативні та позитивні стимули. Освіту в цьому разі можна інтерпретувати як індикатор соціального добробуту, задоволеності із соціальних досягнень тощо.

П’ятий фактор “Орієнтація на російську мову, культуру – Орієнтація на українську мову, культуру” (вклад у загальну дисперсію 10,3%) відображає бажання навчати дітей російською мовою та орієнтацію на російське телебачення або, навпаки, спрямованість на українську літературу і прагнення спілкуватися українською мовою.

У *шостому* факторі “Пізнавально-естетична цінність освіти – Прагматично-матеріальна цінність освіти” (вклад у загальну дисперсію 8,7%) протиставилися гностична й естетична спрямованість, з одного боку, і вибір професії з погляду її “прибутковості” – із другого.

Сьомий фактор “Якість освіти” (вклад у загальну дисперсію 6,9%) увібрав лише два компоненти: думку, що останнім часом якість освіти в Україні значно знизилася, і гедоністичну спрямованість.

Восьмий фактор “Освіта як стратегія досягання” (вклад у загальну дисперсію 6,4%) склали: задоволення від подолання небезпеки, переконання, що тільки навчання українською мовою дасть можливість дітям зайняти гідне місце в суспільстві і що зв’язки та гроші мають більше значення для успішної самореалізації, ніж освіта, а також амбівалентні стимули. Очевидно, цей фактор відо-

бражає позицію, згідно з якою освіта та володіння українською мовою можуть бути стратегіями досягання соціального успіху, добробуту тощо.

Зміст факторів, які виділилися, було взято за смислову основу освітньо-адаптаційних стратегій молоді. Оскільки інструкція до тестового матеріалу орієнтувала респондентів на відповіді з погляду типових емоційних та поведінкових виявів, то глибинний психологічний зміст факторів, які виділилися, можна інтерпретувати як стратегії, за допомогою яких здійснюється адаптація, реалізація і самоствердження особи в освітньо-соціальному просторі.

Загалом можна зробити висновок, що випробувані з повною вищою освітою відносно частіше розмовляють російською мовою, зорієнтовані на російську культуру, виявляють достатній рівень адаптованості, позитивно реагують на впливи зовнішнього середовища, але мають відчуття втоми, передчуття інтелектуальних випробувань і складних обставин.

Вища освіта пов'язана із честолюбними кар'єрними орієнтаціями. Порівняно з тими, хто має неповну освіту і зорієнтований на гедоністичні цінності, випробувані з вищою освітою вважають освіту за основу своєї успішності. Як правило, більшість членів їхньої сім'ї також має вищу освіту. Вони, проте, дещо індиферентно оцінюють значення соціальних зв'язків, орієнтуючись на інші цінності (як, наприклад, та сама вища освіта).

Випробувані, які мають середню спеціальну, неповну або незакінчену вищу освіту, демонструють переважно рефракторні емоційні реакції. Майже незалежно від характеру зовнішнього впливу вони реагують відповідно до власних наставлень, тенденцій приписувати речам, явищам, людям добрі або погані риси. Вони надають значення соціальним зв'язкам, використовуючи їх як засоби досягання соціального статусу.

На другому етапі дослідження респондентами стали 40 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за спеціальністю "психологія", віком 20–22 роки, у т. ч. 20% чоловіків і 80% жінок.

Випробуваним було запропоновано три методики. Поряд із "Методикою діагностики типу емоційної реакції на дію стимулів зовнішнього середовища" В. Бойка використано методику "Стратегії самоствердження особи" Є. Нікітіна і Н. Харламенкової, що ви-

являє три стратегії самоствердження в соціумі: самопридушення, конструктивність, агресивність [Фетискин и др., 2005, с. 414–420]. Типові стратегії самоствердження відображають рівень адаптованості, соціально прийнятної спрямованості особи та її активності-пасивності.

Із метою визначення змісту освітньо-адаптаційних стратегій молоді було використано скорочений варіант раніше розробленої анкети, до якої ввійшли вислови з оцінками різноманітних характеристик освіти, на які в попередньому опитуванні припало найбільше факторне навантаження.

Результати використаних методик піддано факторному аналізу, у результаті якого виділилися сім значущих факторів.

Перший фактор ми визначили як “Стратегія досягання соціальної безпеки – Переживання з приводу соціальної безпеки” (вклад у сумарну дисперсію 15,4%). До цього фактору ввійшли такі характеристики: оцінки висловів “Навчання українською мовою надає мені більшої впевненості та цінності моїм знанням”, “Тільки навчання українською мовою дасть можливість моїм дітям посісти гідне місце в суспільстві”, “Без володіння українською мовою високий рівень знань недостатній для успішної самореалізації”, “Без знання української мови я не зможу знайти добру роботу”, “Тільки володіння українською мовою допоможе мені здобути добру освіту”, “Для мене надзвичайно важливо бути професійно компетентним фахівцем”, позитивні стимули, рефрактерна реакція, амбівалентні стимули, вислови “Я розумію і приймаю як російську, так і українську культуру”, “Найбільше мені подобаються російські канали і телепередачі”.

Цей фактор позначив соціальні страхи, побоювання, невпевненість молоді. Один полюс відображає уявлення про те, що саме володіння та навчання українською мовою надасть більшої впевненості і більшої цінності знанням, допоможе зайняти гідне місце в суспільстві, знайти добру роботу, здобути відповідну освіту та, урешті, відчутти себе соціально захищеним. Другий полюс відтворює процес переживання власної соціальної захищеності й адаптованості. Респонденти розуміють і приймають як російську, так і українську культуру, проте тяжіють до російської. У зовнішньому середовищі вони переважно реагують на позитивні та амбівалентні стимули, які застрягають в особистості, залишаються у вигляді пе-

реживань, неприємного осаду, смутку тощо (рефракторна реакція). На противагу соціальній значущості вони обирають професійну компетентність.

Другий (однополюсний) фактор інтерпретовано як “Кар’єрностололюбні орієнтації” (вклад у сумарну дисперсію 12,6%). Цей фактор репрезентовано такими характеристиками: оцінка висловів “Добра освіта допоможе мені успішно конкурувати на ринку праці”, “Освіта стане основою моєї успішної кар’єри”, “Я задоволений із якості власної освіти”, “Я пишаюся власною професією”, “Я вважаю власну професію за соціально престижну”, “Моя освіта допомагає почуватися соціально значущим, цінним”, “Для мене надзвичайно важливо бути професійно компетентним фахівцем”, “Я вважаю, що соціальні зв’язки та особиста мобільність набагато важливіші, ніж добра освіта”, позитивні стимули.

Цей фактор відображає цінність освіти для молоді, яка прагне конкурувати, перемагати та самостверджуватися. Вона націлена на побудову успішної кар’єри, тому особливого значення надає якості освіти. Ця молодь прагне отримувати все найкраще. Соціальний престиж є для неї значною цінністю. Їй важливо відчувати, виявляти, а ще більше – демонструвати свою соціальну значущість, й освіта в цьому контексті править за засіб досягнення мети. Така молодь цінує професійну компетентність, але та є вторинною щодо соціально-статусних домагань.

Третій (однополюсний) фактор (вклад у сумарну дисперсію 8,5%) визначено як “Фінансово-прагматичні орієнтації”. Його зміст розкривають такі вислови: “Важливіше добре заробляти, ніж професійно розвиватися”, “Потрібно обирати професію, яка гарантує високий дохід у майбутньому”, “Для мене важливіше добре заробляти, ніж працювати за фахом”, “Потрібно обирати професію, яка допоможе досягти високого соціального статусу в суспільстві”, “Я міг би досягти всього в житті й без вищої освіти”.

Молодь, яка вибирає наведені вислови, надає перевагу матеріальним цінностям на противагу професійному зростанню та компетентності. У такій ієрархії грошовий чинник переважає над соціально-статусним.

Як бачимо, три перші фактори містять індикатори, що різною мірою віддзеркалюють ставлення респондентів до освіти.

Четвертий (однополюсний) фактор (вклад у сумарну дисперсію 8,4%) дістав назву “Конструктивно-емоційне спрямування”. Його значущими ознаками виявилися: конструктивна стратегія, ейфорична реакція, амбівалентні стимули, стратегія самопридушення, оцінка вислову “Переважно всі аси моєї професії говорять російською мовою”.

П'ятий фактор (вклад у сумарну дисперсію 7,6%) інтерпретовано як “Соціально-альтруїстична позиція – Відмова від цінності освіти”. Його утворили такі ознаки: оцінки висловів “Для мене важливо бути прийнятим іншими людьми”, “Я хотів би приносити людям радість і щастя”, “Я міг би досягти в житті всього й без вищої освіти”, дисфорична реакція, ейфорична реакція.

Шостий фактор (вклад у сумарну дисперсію 7,4%) названо “Агресивно-дійовий професійний вибір”. Його представлено ознаками: агресивна стратегія, амбівалентні стимули, оцінка висловів “Переважно всі в моїй сім’ї мають вищу освіту”, “Я можу піти багато на що, аби здобути цінні знання”, “Для мене надзвичайно важливо бути професійно компетентним фахівцем”.

Четвертий, п’ятий та шостий фактори об’єднали ознаки, які слабо відображають освітньо-адаптаційні стратегії молоді або свідчать про малорефлексовані освітні орієнтації.

Сьомий фактор дістав назву “Задоволеність із професійного вибору – Незадоволеність із професійного вибору” (вклад у сумарну дисперсію 6,9%). До нього ввійшли такі компоненти: оцінки висловів “Я хотів би здобути іншу освіту”, “Якби всі представники мого фаху старанно виконували свої обов’язки, то ситуація в країні покращилася б”, “Я пишаюся своєю професією”, “Потрібно обирати професію, яка допоможе досягти високого соціального статусу в суспільстві”, негативні стимули. Цей фактор відображає не лише позитивне емоційне ставлення до професії, а й проблему власної та професійної впевненості.

Далі ми проаналізували інтенсивність вияву освітньо-адаптаційних стратегій залежно від уподобуваної мови спілкування. Виявилось, що молодь, яка надає перевагу російській мові, більше схильна до переживань із приводу власної захищеності та адаптованості. Натомість молодь, яка вживає обидві мови, обирає дійові шляхи досягання соціальної безпеки, а з метою реалізації статусно-соціальних домагань активно використовує українську

мову. Саме для двомовної групи більш характерними є кар'єрно-честолюбні орієнтації – на противагу суто україномовній молоді. Двомовне студентство виявляє й найвищий рівень задоволеності зі свого професійного вибору, тоді як російськомовна молодь є радше незадоволеною.

Аналіз даних свідчить, що двомовна група активно використовує освітньо-адаптаційні стратегії для самореалізації, самоствердження та завоювання соціального простору. Проте вибір мови, змісту і форми освіти стосуються радше інструментальних цінностей.

Узагальнення описаних показників дало змогу визначити такі основні освітньо-адаптаційні стратегії молоді: досягання соціальної безпеки, кар'єрно-честолюбні прагнення, прагматично-матеріальні уподобання у сфері освіти, обстоювання російської або української культури, використання освіти як засобу досягання.

Стратегія *досягання соціальної безпеки* розкриває соціальні страхи, побоювання, невпевненість молоді. Її зміст відображає уявлення про те, що саме володіння та навчання українською мовою надасть більшої впевненості та більшої цінності знанням, допоможе зайняти гідне місце в суспільстві, знайти добру роботу, здобути відповідну освіту та, урешті-решт, відчувати себе соціально захищеним.

Стратегія *кар'єрно-честолюбні прагнення* відображає цінність освіти для молоді, яка прагне конкурувати, перемагати і самостверджуватися. Така молодь націлена на побудову успішної кар'єри, тому особливого значення надає якості освіти. Вона прагне отримувати все найкраще, соціальний престиж є для неї великою цінністю. Дуже важливо відчувати, виявляти, а ще більше демонструвати свою соціальну значущість, й освіта в цьому контексті править за засіб досягання мети. Ця молодь цінує професійну компетентність, яка, проте є вторинною щодо її соціально-статусних домагань.

Стратегія *прагматично-матеріальні уподобання у сфері освіти* відображає інтереси тієї групи молоді, яка надає перевагу матеріальним цінностям перед професійним зростанням і компетентністю. В ієрархії цінностей грошовий чинник переважає над соціально-статусним. Такі респонденти впевнені, що могли б досягти всього в житті і без вищої освіти.

Стратегія *обстоювання російської або української культури* містить два відповідні варіанти – орієнтацію на одну або другу мову й культуру. Виявляється, що респонденти з повною вищою освітою частіше розмовляють російською мовою, зорієнтовані на російську культуру, виявляють достатній рівень адаптованості, позитивно реагують на впливи зовнішнього середовища, але при цьому почуваються втомленими, передчувають інтелектуальні випробування і складні обставини.

Стратегія *використання освіти як засобу досягання* репрезентує групу, яка надає значення соціальним зв'язкам, використовуючи їх для досягання соціального статусу. Представники цієї групи бажають, щоб їхні діти навчалися українською мовою, бо це допоможе їм зайняти гідне місце в суспільстві. Вони демонструють переважно рефракторні емоційні реакції. Майже незалежно від характеру зовнішніх впливів реагують на них відповідно до власних наставлень і тенденцій приписувати речам, явищам, людям добрі або погані риси.

4.5. Особливості реалізації освітньо-адаптаційних стратегій представниками російськомовної спільноти

За результатами опитування 2009 р. було отримано дані, кількісний та якісний аналіз яких дав змогу виокремити й проаналізувати провідні освітньо-адаптаційні стратегії російськомовної спільноти. Висновки на основі вторинної факторизації оцінок висловів, спрямованих на виявлення освітніх орієнтацій, дали підставу говорити про соціально-психологічну структуру освітніх уподобань.

Визначилася чотирифакторна структура, що розкриває істотні когнітивні та емоційні аспекти соціально-психологічних характеристик особи, яка обирає певні освітньо-адаптаційні стратегії самореалізації. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу становить 73,2%.

Перший фактор “Матеріально-професійні орієнтації” (вклад у загальну дисперсію 28,9%) містить оцінки таких висловів: “Треба обирати професію, яка забезпечить високий дохід”, “Перш ніж щонебудь зробити я виробляю план дій”, “Завжди дуже важливо бути компетентним фахівцем”, “В основному моє життя складається благополучно”, “Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища”, “Я завжди прагну здобути найвищий результат”.

Цей фактор відображає прагнення до матеріального забезпечення шляхом успішної професійної реалізації. Респонденти, у яких домінують такі орієнтації, антиципують, планують і навіть прораховують професійне зростання та своє життя загалом. Їхній професійний вибір цілком усвідомлений, вони, як правило, пишуться своєю професією. Брак чіткого плану розвитку їх пригнічує й дезорієнтує.

Вибір на користь професійного зростання здійснюють випробувані, які вважають себе за досить щасливих і благополучних. Своє життя вони оцінюють так само. Ці респонденти завжди спрямовані на отримання найкращого – найвищої оцінки, найкращої професії, престижного місця роботи тощо. Представників цієї групи можна охарактеризувати як соціально адаптованих, вони намагаються знайти рішення для будь-якої складної ситуації.

Водночас такі конструктивні орієнтації іноді поєднуються з нерішучістю, небажанням брати на себе відповідальність, прагненням дочекатися, поки проблема розв’яжеться сама собою. Такі респонденти відносно частіше є російськомовними та зорієнтовані на спілкування в російськомовній спільноті.

Другий фактор “Соціальна мобільність і статусні домагання” (вклад у загальну дисперсію 21,9%) охоплює такі вислови: “Соціальні зв’язки та особиста активність набагато важливіші за добру освіту”, “Незважаючи на те, що я розмовляю російською мовою, я житель України і моє подальше життя пов’язане із цією країною”, “Якщо в мене щось не виходить, значить, мені цього не дано”, “Я задоволений із якості своєї освіти”, “Потрібно вибирати професію, яка допоможе досягти високого соціального статусу”, “Для мене дуже важливо підтримувати стосунки з україномовним оточенням”, “Моя освіта допомагає почуватися соціально значущим і цінним”, “Я б хотів здобути іншу освіту”, “Високий рівень знань без

володіння українською мовою недостатній для успішної самореалізації”.

Цей фактор утілює уявлення про особливу значущість соціальної мобільності як стратегії досягання. Респонденти розраховують на власні сили та соціальні зв'язки. Якщо власних сил, талантів, здібностей бракує, вони не засмучуються і використовують знайомства. Їхні прагнення спрямовано на досягнення соціального статусу. Освіта допомагає їм почуватися соціально значущими та захищеними.

Інструментальна цінність освіти виявляється й у тому, що респонденти задоволені зі свого освітнього вибору, проте нерідко мають бажання здобути ще одну професію.

Найвищий рівень вияву відповідних рис властивий тим російськомовним респондентам, які зорієнтовані на оволодіння українською мовою та спілкування з україномовним оточенням. Мова в такому разі стає також засобом досягання соціального добробуту, показником соціокультурної адаптованості, запорукою захищеності.

Третій фактор “Нівелювання цінностей освіти” (вклад у загальну дисперсію 11,6%) включає такі індикатори: “Досягти всього в житті можна й без вищої освіти”, “Для людини важливіше добре заробляти, ніж працювати за фахом”, “Важливіше добре заробляти, ніж весь час навчатися”, а також “Навчання українською мовою надає людині більшої впевненості і цінності її знанням”, “Знання української мови допомагає здобути добру освіту”.

Цей фактор відображає уявлення про те, що досягти всього в житті можна й без вищої освіти. Не прогнозуючи наслідків свого вибору, такі респонденти зорієнтовані на “довгий карбованець”. Узагалі їм досить складно моделювати власний життєвий сценарій. Запорукою доброго життя для них є матеріальний добробут. На поталу цьому визначальному орієнтирові вони можуть кинути самореалізацію за фахом, вибір освіти за покликанням, саморозвиток, уподобувану мову спілкування тощо.

Водночас російськомовні респонденти, які тою чи тою мірою знецінюють значення освіти, відносно більше визнають цінність володіння українською мовою, принаймні для того, щоб здобути освіту і знайти високооплачувану працю. Виходить, що освіта

загалом та україномовна освіта зокрема сприймаються вельми функціонально.

Четвертий фактор “Конкурентні домагання” (вклад у загальну дисперсію 10,8%) охоплює такі компоненти: “Добра освіта допомагає успішно конкурувати на ринку праці”, “Я вважаю свою професію за престижну”, “Тільки навчання українською мовою дасть можливість зайняти гідне місце в суспільстві”, “Освіта є основою успішної кар’єри”, “В основному моє життя складається благополучно”.

Семантичне наповнення цього фактору відображає освіта як чинник успішної конкуренції. За передумови такої конкуренції респонденти визнають добру освіту, престижну професію, володіння українською мовою.

Проте сама освіта, на думку більшості респондентів, не є провідним чинником успішної конкуренції. Позаяк немає соціальної справедливості й захищеності, немає впевненості у власних силах, то процес конкуренції та освіта в цьому контексті нівелюються. Людина сприймає себе як слабку, ні на що не здатну вплинути.

Отже, аналіз змісту освітньо-адаптаційних стратегій російськомовних респондентів показав переважання прагнень до соціальної захищеності, матеріального добробуту, виживання взагалі. Частина суспільства нівелює цінність освіти, яка є радше інструментальною, а не термінальною цінністю. Із вищою освітою мало пов’язують саморозвиток, задоволення, самоактуалізацію.

Далі ми здійснили процедуру спряженості між факторами і окремими соціально-психологічними характеристиками. Результати такого аналізу показали наявність у багатьох випадках тісного зв’язку.

Так, зафіксовано значущий зв’язок між фактором *матеріально-професійних орієнтацій* і браком становища в суспільстві. Респонденти, зорієнтовані на побудову кар’єри, професійне зростання та високий прибуток, планують посісти й високий соціальний статус.

Найвищий рівень прояву матеріальних і професійних орієнтацій властивий випробуваним із незакінченою вищою освітою (рис. 4.5.1). Батьки цих респондентів, як правило, також мають вищу освіту. Випробувані, переважно студенти, передбачаючи та оцінюючи власне майбутнє, будують сміливі й амбітні перспекти-

ви. Інтенсифікація фактору “матеріально-професійні орієнтації” в респондентів із неповною середньою освітою, можливо, пов’язана з переживаннями через брак коштів і професійної компетентності. Тому вони такі чутливі до потенційного підвищення матеріального добробуту за рахунок професійного зростання.

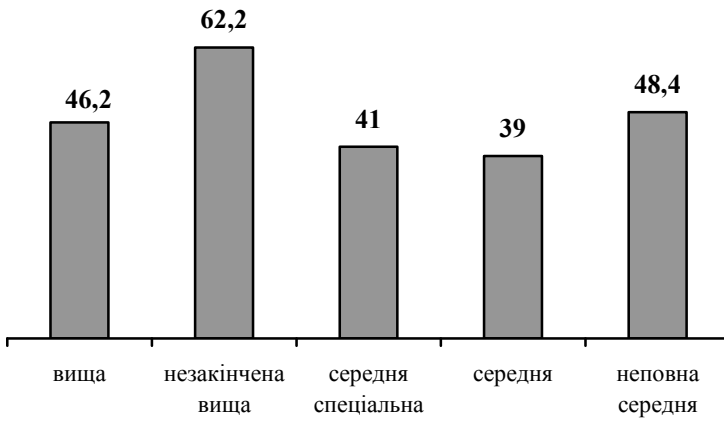

Рис. 4.5.1. Показники фактору “матеріально-професійні орієнтації” залежно від рівня освіти (%)

Виявлено відмінності за навантаженням фактору “матеріально-професійні орієнтації” залежно від місця проживання. Що менший населений пункт, то інтенсивніше виявляється цей фактор. Сільські мешканці (62,8%) порівняно з жителями великого міста (43,5%) виявляють більше впевненості, що саме за рахунок кар’єри та професійної компетентності можна досягти надійного й стабільного матеріального становища.

Порівняння факторних значень випробуваних із різним рівнем доходу на одного члена сім’ї показує, що респонденти, зорієнтовані на високий матеріальний добробут, не лише окреслюють власні мрії, а й активно їх реалізують. Що вищими є матеріальні домагання особи, то вищий рівень доходу вона має.

Отже, респонденти, які виявляють порівняно вищий рівень актуалізації складових фактору “матеріально-професійні орієнта-

ції”, здебільшого мають незакінчену вищу освіту, спрямовані на високий соціальний статус та високі прибутки. Думка, що саме за рахунок професійної реалізації можна досягти матеріального добробуту, більше властива сільським мешканцям.

Зв’язок між змістом другого фактору “соціальна мобільність і статусні домагання” і браком життєвих досягнень окреслює сферу особливої зацікавленості респондентів. Від’ємна кореляція відображає впевненість випробуваних із цієї групи в тому, що вони мають життєві досягнення, розуміють, чого хочуть, на що можуть розраховувати і яким чином здобути бажане. Випробувані, які зазначають, що їм бракує віри у власні сили, розраховують на *соціальні зв’язки*.

Члени сімей цих респондентів мають переважно середню або середню спеціальну освіту. Такі сім’ї звичайно не використовують освіти як спосіб змінити власне життя, підвищити матеріальний добробут. Їхня провідна стратегія – комунікативна.

Отже, стратегія досягання, що зорієнтована насамперед на соціальні зв’язки, частіше властива не зовсім упевненим у власних силах людям і є компенсаторною.

Додатний зв’язок між індикаторами фактору “нівелювання цінностей освіти” і відповіддю на запитання “Як зміниться Ваше життя через рік?” найбільше притаманний респондентам, які вважають, що їхнє життя погіршиться. На свідомому рівні вони відмовляються від освіти і підвищення фахового рівня, а на підсвідомому – відмовляються бути керманічем своєї долі: їх лякає навіть близьке майбутнє. Заперечення *значення освіти* в цьому разі маскує відмову від дійової та відповідальної позиції суб’єкта власного життя.

Такого типу нівелювання цінностей освіти найбільш характерне для сільських жителів, для яких здобуття освіти є більшою проблемою, ніж для міських.

Порівняння факторних значень із рівнем доходу на одного члена сім’ї респондентів демонструє, що ті, хто має найнижчий прибуток, найбільше схильні до нівелювання цінностей освіти. Що нижчим є добробут людини, то інтенсивніше відбуваються процеси заперечення змін у собі та власному житті.

Таким чином, респонденти, яким властивий високий рівень за показниками фактору “нівелювання цінностей освіти”, відмов-

ляються від відповідальної позиції суб'єкта власного життя, невпевнені у власному майбутньому, як правило, мають низький рівень доходів.

Індикатори *конкурентних домагань* збільшуються із зростанням рівня задоволеності із життя. Посилюється також схильність до конкуренції.

Відмінності вибору активної, конкурентоспроможної життєвої позиції відображає розподіл функціонального навантаження фактору “конкурентні домагання” в групах із різним рівнем освіти (рис. 4.5.2). Найвищий рівень актуалізації фактору виявляють респонденти з вищою та середньою спеціальною освітою, тобто ті, хто вже працює. Саме ці обстежувані найповніше використовують свої можливості для самореалізації та самоствердження. Для людини, яка виявляє здатність конкурувати, бере на себе відповідальність за власний успіх та самореалізацію, почувається господарем своєї долі, характерним є високий рівень задоволеності з власного життя.

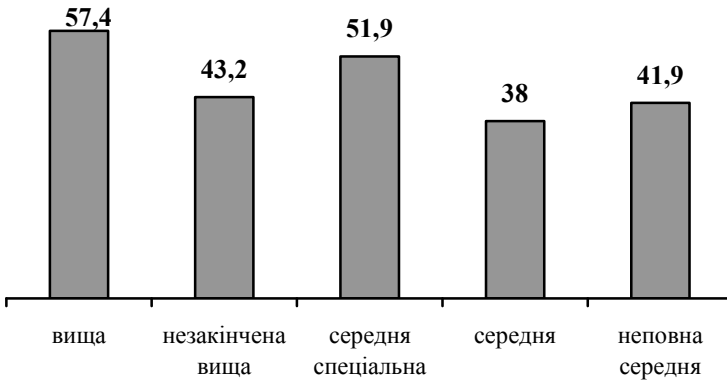

Рис. 4.5.2. Показники фактору “конкурентні домагання” залежно від рівня освіти (%)

Відповідаючи на запитання, “Як зміниться ваше життя через рік?”, конкурентоспроможні особи частіше вважають, що життя

зміниться на краще, порівняно з тими, хто гадає, що їхнє життя погіршиться, та ще й відмовляється від конкуренції.

Факторна диференціація за місцем проживання демонструє лінійну залежність показників у межах фактору “конкурентні домагання”, що свідчить про відмінності в структурі соціально-психологічних властивостей між випробуваними з відповідних груп: інтенсивність індикаторів фактору знижується зі зменшенням величини населеного пункту. Жителі великого міста порівняно із сільськими мешканцями найбільше зорієнтовані на конкурентне самоствердження, намагаються використовувати освіту для конкуренції на ринку праці.

Отже, провідними освітньо-адаптаційними стратегіями російськомовних громадян є: матеріально-професійні устремління, соціальна мобільність і статусні домагання, нівелювання цінностей освіти, конкурентні домагання. Громадяни досить прагматично оцінюють можливості, які їм надає або може надати освіта. Освіту сприймають радше не як чинник розвитку й самоактуалізації, а за її головною функцією – інструментальною. Із нею насамперед пов’язують питання виживання й порятунку.

4.6. Психологічні бар’єри в ставленні російськомовних громадян до мовної українізації

Узагальнення різноманітних соціально-психологічних даних дало підстави для визначення змісту психологічних бар’єрів у переході російськомовних громадян на двомовне (російсько-українське) спілкування. Ці бар’єри найвиразніше розподіляються за трьома сферами: когнітивно-семантичною, мотиваційно-особистісною, комунікативно-інтеракційною.

Основними бар’єрами в когнітивно-семантичній сфері є семантична ригідність і семантична інертність; у мотиваційно-особистісній – ідеологічні постави і культурницький конформізм; у комунікативно-інтеракційній – негативна реакція оточення та комунікативний конформізм.

Семантична ригідність проявляється в тому, що мовець виявляє здатність до достатнього опанування лише однієї мови, більш чи менш вільно оперує значеннєвими конструктами в межах однієї семантичної системи. Засвоєний крізь призму певної мовної системи спосіб світобачення виявляється вельми жорстким, спонукає суб'єкта мовлення постійно перебувати в одній і тій самій системі семантичних координат, не дає йому змоги відносно легко переключатися на іншу мовну систему.

Назагал ці особливості частіше виявляються характерними для осіб із невисоким інтелектуальним рівнем, особливо у сфері вербального інтелекту. Така семантична ригідність є складовою більш загальної властивості, яка, власне, й описується як низький вербальний інтелект. Набагато складнішою є ситуація, коли суб'єкт мовлення має цілком достатній інтелектуальний рівень, а проте зазнає відчутних труднощів у переході з однієї – основної для нього – мови на будь-яку іншу. Такого типу люди, як правило, мають і значні проблеми у вивченні іноземних мов. Але не менші проблеми виявляються й тоді, коли дві мови є близькими, як-от українська і російська.

Довго перебуваючи в іншому, ніж його власна мова, мовному оточенні, такий суб'єкт постійно зазнає психологічного дискомфорту – і когнітивного, і морального. Ця обставина майже неминуче спонукає його до пошуку засобів психологічного захисту.

В умовах сучасної України для російськомовних громадян, які потерпають на семантичну ригідність і не можуть подолати труднощів переходу на українську мову, такими засобами стають або своєрідна інтелектуальна ізоляція, коли україномовний дискурс у різних його варіантах ігнорується, не помічається, або набуття відповідних ідеологічних постав, які виражаються в обстоюванні прав російськомовних громадян, у боротьбі за підвищення офіційного статусу російської мови.

Семантична інертність є близькою до ригідності, її ніби полегшеним варіантом. У цьому контексті інша мова непогано опановується в тих її фрагментах, де має місце більш-менш значна відповідність слів і їхніх значень між обома мовами. Ті ж фрагменти, що істотно відрізняються від аналогів в основній мові, засвоюються погано або не засвоюються зовсім.

Коли йдеться про споріднені мови, то зрозуміло, що спільних фрагментів є чимало, а тому ще одну мову опанувати набагато легше. Таке явище великою мірою спостерігається в багатьох осіб, які є носіями російсько-української двомовності. Досить добре володіння російською мовою доповнюється непоганим володінням українською, але на рівні і в межах, де україномовні схеми є наближеними до російськомовних.

Мало того, під впливом багаторічного істотного переважання російськомовної інформації, культури, освіти тощо в україномовному просторі виникла складна ситуація, у якій “беруть участь” не лише російськомовні, а й україномовні суб’єкти. Ідеться про те, що велика частина інформації, особливо інтелектуальної, доходила до мовців у російськомовному оформленні і саме в такому вигляді ввійшла в їхні семантичні структури, саме в такому вигляді вона й актуалізовується, “спливає” в разі потреби її використання.

Натомість україномовні форми, особливо якщо вони значно відрізняються за своєю граматичною або стилістичною будовою від російськомовних та активно не використовуються в обігу, поступово щезають, “стираються”, “вимиваються” із семантичного простору, а натомість масово з’являються україномовні кальки власне російськомовних понять і зворотів. Цим, зокрема, пояснюється наявність величезної кількості русизмів в україномовних текстах.

Відтак майже неминучим стає враження про певну неповноцінність української мови порівняно з російською, адже в багатьох випадках не можна дослівно перекласти або знайти цілковитий україномовний відповідник, або якщо такий переклад робиться, то він буває неокочирним. Тому часто-густо робиться висновок про таку собі недолугість української мови порівняно з російською, а це, зрозуміло, не додає готовності користуватися з української мови.

Ідеологічні постави часто мають психологічне підґрунтя. Їхньому виникненню сприяє складна політико-ідеологічна ситуація в сучасній Україні. Суспільство виявилось істотно поділеним, майже симетрично за класичним політичним спектром на праву (та правоцентристську) і ліву (та лівоцентристську) частини. При цьому політико-ідеологічні чинники переплелися з історико-географічними, наслідком чого стало те, що праві погляди значущіше корелюють з україно-, а ліві – із російськомовністю. Назагал і політичним дія-

чам, і пересічним громадянам, які віддають перевагу україномовному спілкуванню, із більшою ймовірністю властива прихильність до правих ідеологічних позицій, а російськомовним діячам і громадянам – до лівих.

Звичайно, є чимало російськомовних громадян, зорієнтованих на праву частину політико-ідеологічного спектра, як і україномовних, зорієнтованих на ліву, проте загальна тенденція виявляється саме такою. От і виходить, що для багатьох осіб відмова від своєї принципової російськомовності означає не просто використання ще однієї – української – мови, а відмову від своїх ідеологічних засад, принципову зміну життєвої позиції, а така ситуація не може не переживатися як вельми дискомфортна.

Принципово російськомовні покласти мають два основні варіанти: свідомо проросійські та індіферентно-“малоросійські”. Перші означають активну протидію українізаційним тенденціям, плікання всього російського, другі – радше байдужість до україномовного оформлення індивідуального і колективного життя, а позаяк російськомовне оформлення домінує, виявляється ніби зручнішим, очевиднішим, актуальнішим, то українізаційні впливи сприймаються цією частиною з нехиттю, а з посиленням їх – дедалі ворожіше.

Культурницький конформізм має три основні аспекти. Перший стосується такого вічно актуального для України питання, як наявність різниці в ментальності, способі життя, стилях поведінки між *міським і сільським населенням*. Подібні відмінності є в усьому світі, але Україна належить до тих суспільств, де вони є особливо виразними, зокрема через те, що тут закріпився ще й мовний поділ на україномовне село і російськомовне місто. Міський спосіб життя майже автоматично пов’язується у свідомості з російськомовним оформленням мислення та спілкування, сприймається, а великою мірою і є насправді більш вишуканим, витонченим, рафінованим. Натомість сільський спосіб життя чи не завжди був менш престижним, менш привабливим, і ніби автоматично означає певну соціальну нижчість, гіршість особи, яка має сільське походження.

Факт, що переважна більшість українських містян є ними коли не в першому, то в другому-третьому поколінні, не знижує психологічного значення цих відмінностей, а радше посилює їх у такий спосіб, що чим ближчою є людина до сільського коріння, тим

сильніше намагається його замаскувати, видати себе за цілком міського жителя. І російська мова в цьому контексті виявляється одним із найдоступніших та найчастіше використовуваних засобів маскування. Багатьом міським жителям сільського походження видається, що, перейшовши на російську мову, вони ніби автоматично прилучаються до престижнішої та культурнішої міської спільноти.

Поділ на російськомовне місто та україномовне село особливо характерний для Східної та, певною мірою, Центральної України. Він мало властивий Західній Україні, де між містом і селом немає істотної мовної різниці: і там, і там говорять в основному по-українському, а крім того, західноукраїнське село, особливо в Галичині, є трохи більш відрегульованим за нормами цивілізованого життя, ніж східноукраїнське, а місту, навпаки, менш притаманне прагнення показати свою культурну вищість, перевагу, підкреслювати свій власне міський спосіб життя.

Виходить, що одне чи кілька поколінь російськомовного населення сьогоднішніх українських міст доклали багато зусиль до того, щоб перестати бути українцями в традиційному розумінні, а стати коли не росіянами, то принаймні російськомовними “культурними” містянами. Раніше такі намагання фактично набули самодостатньої психологічної цінності, а тепер склалася ситуація, коли від них треба відмовлятися і, навпаки, почати плекати в собі те, що раніше викорінювалося. Зрозуміло, що психологічно здобутися на це дуже нелегко.

Другий аспект стосується мовного розподілу, який склався в українському суспільстві між різними сферами громадського життя, що відрізняються за ознаками *інтелектуального наповнення та новизни*.

І перебіг громадського життя, й окремі наукові дослідження показують порівняно вищу схильність представників українського етносу та україномовної спільноти до традиційно-консервативної поведінки, на відміну від російськомовних осіб, які виразніше тяжіють до розмаїтих форм новаторськи-нестандартної поведінки. Відповідно різні сфери громадського життя в Україні істотно диференціювалися в мовному відношенні за майже аналогічними параметрами: найсучасніші форми інтелектуальної активності, творчості, спонтанності є переважно російськомовними, натомість

україномовність порівняно частіше застосовується у сферах традиційних, архаїзованих, рутинних і регульованих (наприклад, фольклор, етнографія, державна освіта, державне управління).

Можна узагальнено сказати, що в українському ментально-культурному просторі відбулася ґрунтовна деінтелектуалізація україномовних сфер і жанрів та деукраїнізація сфер і жанрів інтелектуальних.

Третій аспект, за яким проявляється культурницький конформізм, можна дещо умовно назвати “еротичним”: ідеться про мовне оформлення *статеві означеної поведінки* та взаємин між статями в їхньому естетизованому варіанті, коли в спілкуванні акцентуються, підкреслюються, увиразнюються риси й особливості, що є привабливими для осіб протилежної статі, найбільше привертають їхню увагу.

Взаємодія в такій специфічній сфері становить дуже істотний пласт масової культури. Переживання різних стадій, форм, гараздів і негараздів міжстатевих взаємин – головний сюжет більшості творів мистецтва й літератури, особливо в молодіжній культурі. Не потрібно спеціальних досліджень, аби переконатися в тому, що в зорієнтованій здебільшого на молодіжну аудиторію пісенно-музичному жанрі цілковито домінує тема кохання.

У цій сфері російськомовна культура нагромадила величезний масив образних засобів, які активно функціонують, молодь їх легко й охоче засвоює і переносить у сферу міжособової взаємодії. Відтак у ситуаціях глибоко особистого, інтимного спілкування потрібні слова знаходять і вимовляють саме в російськомовному оформленні, натомість україномовні тексти доволі часто сприймають як штучні, несправжні, нещирі. З огляду на набагато рідше вживання їх у масовій культурі вони не “обросли” достатньою семантичною “плоттю”. (Приклад із дещо іншої сфери: за спостереженнями О. Андрієнка, після переведення офіційного спілкування в установах з виконання покарань на українську мову відповідні звернення й розпорядження втратили порівняно з колишніми російськомовними емоційну насиченість, мають поки що набагато менш виражений конотативний простір [Андрієнко, 2008]).

Демонстровані на телеекрані, на сцені, у текстах зразки романтичної або еротичної маскулінності і фемінінності в російськомовному варіанті сприймаються як привабливі для наслідування,

викликають позитивний інтерес. Натомість україномовні зразки, з одного боку, часто не досягають рівня витонченості й вишуканості російськомовних (творці цих зразків також перебувають у полоні мовно-семантичних стереотипів), а з другого – через брак належного семантичного досвіду значеннєво-асоціативний ряд, який ці зразки породжують, виявляється спрощеним, не досить глибоким, часом перекрученим і таким, що дає обернений ефект. Отож і виходить, що найпопулярніші зразки, факти й події сучасної молодіжної культури набувають російськомовного оформлення і в такому вигляді домінують у культурному просторі сучасної України.

Негативна реакція оточення на україномовне спілкування – це зовнішній щодо особи соціально-психологічний чинник, який, проте, може бути цілком вагомим, навіть визначальним для окремих осіб, не дуже впевнених у собі, не досить сильних особистісно.

Зрозуміло, що негативна реакція будь-кого з громадян на будь-яку мову є наслідком його власних психологічних комплексів і проблем, засобом самоствердження в соціумі шляхом вивіщення в мовній сфері. Така поведінка в приватному міжособовому спілкуванні завжди є виявом неадекватності, незалежно від того, на яку мову реагує суб'єкт (тут не розглядаються ситуації принципового ідеологічного протистояння в мовній сфері). Інша річ, що в Україні дуже довго переважала ситуація, коли негативна реакція на українську мову була якщо не соціальною нормою, то цілком припустимим способом поведінки. (Варто зазначити, що за радянських часів публічна негативна реакція на російську мову неминуче спричиняла серйозні негативні наслідки).

На сьогодні ставлення до публічного вживання української мови істотно пом'якшилося, лібералізувалося, україномовність стала навіть ознакою певної престижності, проте негативна реакція на неї в російськомовних регіонах та середовищах трапляється нерідко. Передбачення такої реакції і намагання заздалегідь її уникнути виявляється ще одним психологічним бар'єром на шляху активного використання української мови.

Комунікативний конформізм – це, можливо, найменш проблемний із психологічного погляду бар'єр. У цьому разі мовець не потерпає ні через когнітивні труднощі, ні через мотиваційні проблеми, ні через реакцію оточення. Він просто обирає позицію комфортного для нього пристосування до потреб та очікувань інших

осіб. Йому з різних поглядів зручно вдаватися до такої мовної поведінки, яка домінує в тому середовищі, де він перебуває: на звернення по-російському відповідає по-російському, на звернення по-українському відповідає по-українському, готовий сприймати інформацію тією мовою, якою вона подається, тобто тут ніби немає психологічних бар'єрів як таких.

Можливо, із погляду наукової психології чи професійної психотерапії тут можна вести мову про специфічні особистісні проблеми, шукати причини відмови особи від власної чіткої позиції. Проте для самого суб'єкта такий стан може бути цілком комфортним і влаштовувати його, не викликаючи надмірних заперечень і сумнівів.

Проблема ж може полягати, власне, в оточенні. У цілковито або переважно російськомовному україномовний суб'єкт, який поводить себе конформно, виявляється змушеним до переходу на російську мову спілкування, і такого типу осіб є чимало в російськомовних регіонах, де вони заради “чистого спокою” відмовилися від активних виявлень своєї україномовності та наполягали на україномовності оточення. Якщо така поведінка є результатом свідомого вибору (хоч і під тиском об'єктивних обставин), то її можна оцінювати як доволі адекватну й оптимальну з погляду соціально-психологічної адаптації.

Певна проблема для цих осіб виникає тоді, коли в їхньому російськомовному середовищі з'являється хтось, хто виявляє принципову україномовність і тим самим ніби закликає або провокує їх актуалізувати власну україномовність. Така своєрідна провокація може порушувати дотеперішній стан комфорту і викликати “зайві” переживання. Перед суб'єктом постають дві можливості: або підтримати україномовність, а відтак наразитися на певний дискомфорт у спілкуванні з російськомовним оточенням, або стати на бік оточення і відмовитися від намагань українізувати своє спілкування.

Очевидно, у загальному контексті зміни мовних співвідношень в Україні такі комунікативно конформні особи дедалі частіше потрапляли і потраплятимуть у ситуації, де їм потрібно визначитися із ставленням до української мови. Комунікативний комфорт дедалі частіше порушуватиметься, а відтак наростатиме проблемність звичної комфортної для них позиції.

У наших дослідженнях ставлення студентської молоді до україномовного середовища зафіксовано цікавий факт: російськомовні студенти з південно-східних регіонів висловлюють досить високу готовність спілкуватися по-українському, але реально цього не роблять. Згідно з отриманими даним, їм ніби “незручно” виявляти ініціативу з українізації спілкування, бути першими, хто пропонує україномовне спілкування. Проте якщо хтось інший стає таким ініціатором, то їм набагато легше підтримати цю ініціативу і перейти на українську мову [Васютинський, 2010а].

Описані психологічні бар’єри мовної українізації (семантична ригідність, семантична інертність, ідеологічні постави, культурницький конформізм, негативна реакція оточення, комунікативний конформізм) не охоплюють усього простору можливих ускладнень у процесі розширення активного вживання української мови російськомовними громадянами, проте сукупно вони відображають основну проблематику, значущу для вироблення та можливої корекції практичної поведінки в мовній сфері.

Як це завжди чи майже завжди буває в соціально-психологічних явищах, в основі їх лежать процеси індивідуального і колективного змісту. Видається, що індивідуальну основу бар’єрів мовної українізації становить боротьба багатьох російськомовних громадян за збереження власної ідентичності – більшою чи меншою мірою неукраїнської. А з погляду колективного змісту цих бар’єрів можна вести мову про вплив і значення колективної феноменології – спільно-взаємодійного відображення дійсності представниками російськомовної спільноти, які в процесі взаємодії обмінюються враженнями, очікуваннями, намірами, потребами і спільно творять свій життєвий простір, у якому специфічно поєднуються та співвідносяться українська і російська мови.

Особистісна ідентичність та колективна феноменологія виявляються характеристиками цілісного мовного дискурсу сучасного українського суспільства, який є соціально-психологічним продуктом тривалого суспільного розвитку і змінюється не під впливом законів чи розпоряджень (вони самі є лише його складовими), а в результаті не менш складного суспільного розвитку. Усі його сфери зливаються в цілісний дискурсивний чинник-бар’єр на шляху мовної українізації – індивідуальної і колективної.

5

Засоби психологічного сприяння представникам російськомовної спільноти

5.1. Соціально-психологічна оптимізація переживання належності до російськомовної спільноти

Говорячи про осмислення представниками російськомовної спільноти своєї інакшості через відокремлення себе від тих, хто за ознакою переважного використання української як мови титульної нації не може відігравати другорядні й непримітні ролі в українському суспільстві, доречно зупинитися на розгляді феномена *мультикультуралізму* (бікультуралізму – у сучасних українських умовах) як окремого варіанта поставання глобального

світу, тих умов, що впливають на пересічну життєдіяльність і внеможливають непричетність людини до різних культур водночас.

Численні концепції культурної багатокладності і різноманітності через спільні поняття транскulturації, мультикультуралізму, критичного космополітизму, межового мислення тощо ілюструють невичерпність теми дійових виявів особи в сьогоденні. При цьому виявляється, що витлумачення Іншого залежить від місця самих авторів тлумачень у сучасному світі, їхнього перебування “всередині” або “ззовні”, як “своїх” або “чужих” у проекті світової модернізації [Глостанова, 2003].

Гармонійна взаємодія різних культур передбачає збереження ними права бути “непрозорими”. Розуміння “непрозорості” полягає у визнанні і ствердженні унікальності, особливого ества кожної з культур. Саме це забезпечує їхнє співіснування без повного злиття та нівелювання.

Осмислення об’єктивності культурної багатоскладовості світу перебуває в площині своєрідної регламентації відносин однієї культури з іншими, спроб установити і водночас подолати межі між ними. Ідеали різноманітності втілюються завдяки пристосуванню до логіки модерну, який нині вважається за норму. Інше визнається за модне й привабливе, але, крім формальної легітимізації, воно має бути “розфасоване в зручну для середньостатистичного споживача упаковку”, а відтак не просто присвоєне, а й зроблене безпечним, передбачуваним і вже “не абсолютно іншим” [там само]. У колі основних шляхів досягнення цього чинне місце посідають стереотипізація та об’єктивація, але за головну вважається комерціалізація, яка до інакшості ставиться як до товару, який добре продається і приносить матеріальний прибуток. У такий спосіб відбувається не викорінення іншого, а свідоме його зменшення, аж до цілковитого нівелювання.

В основу неоліберальних варіантів мультикультуралізму ХХ ст. покладено формальний егалітаризм, повагу до відмінностей, відповідні зміни освітніх програм, забезпечення належного представництва культурних меншин у державних органах тощо.

Серед сучасних деконструкцій модерну чільне місце посідають такі:

- критичного космополітизму, теоретичними підвалинами якого є ідеї “колоніальних відмінностей”, переосмислення геополітики та процеси культурної глобалізації;
- іншого мислення як критики обмежень, властивих традиційним епістемологічним системам;
- епістемологічної креолізації як відхилення доцільності усвідомлювати дійсність мовами, що визнані за основні [Heslep, 1998; Mignolo, 2000; Spivak, 1993].

Для російськомовної спільноти утвердження таких положень має означати переосмислення ролі *російськомовного дискурсу* як панівного, такого, що забезпечує найбільш повне й адекватне відображення світу, визнання рівної цінності іншомовних епістемологічних систем, у т. ч. або й насамперед україномовної.

Таке переорієнтування свідомості створює тло для справжньої участі в спільному культурному розвитку. Перенесення уваги з феномена культурної уніфікації на дослідження транс- і гетерокультурних тенденцій, які останнім часом дедалі посилюються, стає свідченням визнання їх як перспективних і плідних. Спільне з Іншим повсякдення має містити відмінні способи життєдіяльності та культурного самовідтворення, але за спільного спрямування на втілення загальноновизнаних цінностей.

Тому сенс усвідомлення власної належності до російськомовної спільноти лише почасти має спиратися на відокремлення себе від спільноти україномовної, а більшою мірою – зосереджуватися на намаганнях розуміти й пояснювати щоденні контакти із носіями україномовної культури з метою вироблення взаємно прийнятних смислів життєдіяльності та забезпечення комфортного перебування в спільному просторі.

Важливу соціально-психологічну проблему становить факт, що представники російського етносу та російськомовної спільноти, які перебували довго в статусі провідної суспільної верстви, не можуть легко й швидко відмовитися від привілеїв, наданих їм за радянських часів, позбутися поглядів на україномовних громадян як “молодших братів”, перевизначити усталене співвідношення етнічних і мовно-культурних цінностей.

Задумаймося над змістом соціально-психологічних *засобів оптимізації переживання належності* до російськомовної спільно-

ти в контексті врівноваження процесів задоволення потреб представників російськомовної спільноти в збереженні й розвитку російськомовної ідентичності і сприяння відродженню й піднесенню україномовної культури для досягнення єдності української політичної нації.

Із цього погляду корисним та ефективним має бути осмислення пересічними громадянами, у т. ч. й російськомовними, місця і ролі кожної етнічної спільноти в сучасних процесах державотворення. Сутнісно воно має полягати в чіткому осягненні не лише політико-ідеологічного, а й психологічного змісту таких принципів і норм, як суверенітет нації і суверенітет особи. Суверенітет української нації здебільшого розглядається як уже встановлений факт, натомість належність до неї має бути усвідомлено російськомовною спільнотою у формі чи то цілком добровільного, чи то почасти вимушеного визнання цього історико-політичного факту.

Дотримання суверенітету особи – як реальне право кожного на гідне життя, на світогляд, незалежний від політико-ідеологічних пріоритетів держави, як гарантована самостійність – захищає будь-якого громадянина в його самоствердженні, зокрема, засобами мови. Відтак у пересічній особі мають зникати перестороги щодо знецінення її російськомовного статусу з боку держави. Із правового погляду такі перестороги є мінімальними або їх узагалі немає. Натомість істотно даються взнаки усталені в масовій свідомості постави й стереотипи, що заважають адекватній оцінці відносин між україно- і російськомовною спільнотами.

Одним із засобів подолання таких упереджень видається *критичне переосмислення радянського досвіду* мовно-етнічних стосунків. Його метою має стати нівелювання дискомфорту переживання своєї належності до однієї або другої мовної спільноти. Особливістю відповідних зусиль є позитивний корекційний вплив на досвід тих осіб, які мали чи відчували складнощі у взаєминах із носіями інших мов або з певних причин уникали таких взаємин.

Вплив заради зміни негативного ставлення російськомовної особи до української мови та культури ґрунтується на прийнятті нею того, що, по-перше, кожна етнолінгвістична група має не лише рівні права, а й однакову відповідальність за збереження розмаїття самовизначень і самостверджень, по-друге, що збереження й роз-

виток російськомовної культури – не єдиний і, можливо, не головний шлях загального піднесення культури.

Оскільки українське суспільство поліетнічне, то питання, пов'язані з урегулюванням відносин між різними етнічними спільнотами, вимагають постійної уваги. Порозуміння між представниками української етнічної спільноти, яка утворює основу етнополітичного організму України, і російської, яка охоплює кількісно велику частину громадян і є помітним складником суспільства, спроможне продемонструвати здатність пересічних громадян бути вагомим чинником державотворчих процесів та забезпечувати демократизацію громадського життя.

Що можна і треба зробити, аби прискорити таке порозуміння, сформувані толерантне ставлення однієї спільноти до другої та утвердити належну повагу до етнокультурної самобутності кожного громадянина? Складність пошуку правильної відповіді на це запитання почасти полягає в тому, що російський етнос, який досить довгий час перебував у статусі провідного, не може, як то кажуть, зовсім легко й безболісно відмовитися від тих привілеїв, що були йому надані за радянських часів, швидко позбутися поглядів на українців як соціально-психологічну меншину, перевизначити меншовартість, яку їм зазвичай приписували.

Тому доконечною видається розробка та реалізація *програми соціально-психологічної підтримки* представників російськомовної спільноти в українському суспільстві. Метою програми має бути оптимізація міжетнічних відносин в Україні через нейтралізацію дискомфортних складових переживання належності до неукраїномовної спільноти. Серед завдань такої програми – посилення етнополітичної та соціально-психологічної обізнаності російськомовних громадян через проведення широкої роз'яснювальної роботи в галузі психологічних засад здійснення етнополітики в сучасних умовах.

Істотну частку відповідальності за таку обізнаність має взяти на себе *освіта як соціальний інститут*. Через спрямовану змістом освіти системну ретрансляцію норм функціонування сучасного громадянського суспільства можна посилити масове зацікавлення громадян проблемами толерантних відносин між україно- і російськомовною спільнотами.

Виховну роботу із студентською молоддю на основі різноманітних масових, групових та індивідуальних заходів потрібно спрямувати на формування в майбутньої еліти толерантного й коректного ставлення до носіїв інших культур, цінностей та пріоритетів, стриманої поведінки в ситуаціях, що можуть спричинити хоч якесь непорозуміння на ґрунті належності до різних етнічних спільнот.

Так, наприклад, може бути проведено *тренінг мовної ідентичності*, спрямований на ґрунтовніше осмислення власної ідентичності за мовною ознакою. Процес впливу має розгортатися як спрямування тренером дій, пов'язаних із репрезентацією кожним самого себе групі. Така репрезентація, здійснена в площині Я – Інший, вимагає прийняття своєї мовної відмінності як факту, що має місце в реаліях життя, але який не є визначальним фактором відокремлення себе від оточення чи ототожнення з ним.

Тренінг має на меті забезпечити усвідомлення його учасниками цінності Я в контексті підтвердження цінності Іншого, що забезпечується через створення умов для: більш глибокого вивчення проблем, які викликають занепокоєння російськомовних громадян у зв'язку з українізацією громадського життя; вияв кожним учасником справжніх почуттів до носіїв неросійської культури та проговорення причин, що їх породжують; перевизначення змістової сутності таких причин на засадах формування позитивного образу носіїв іншомовних культур.

Виконання завдань тренінгу сприятиме посиленню в особи екстернального локусу контролю, підвищенню здатності критично осмислювати претензії на винятковість різних видів ідентичності, формуванню цілісного образу країни, нації, суспільства, культури.

Психокорекційну роботу з представниками російськомовної спільноти доречно розгортати, зокрема, як планомірне *нівелювання проявів недовіри або зверхності* щодо іншомовних осіб. На рівні загального впливу на російськомовну спільноту слід зосереджувати увагу на перспективах загальносуспільного розвитку, пов'язаних із прийняттям пересічними громадянами ідеї формування національної ідентичності української політичної нації.

Ефективним засобом має бути поширення в ЗМІ вірогідних матеріалів, які висвітлюють проблеми консолідації сучасного укра-

їнського суспільства, його здобутки та прорахунки в справі запобігання міжетнічному напруженню, переваги належності кожного громадянина до нової української спільноти.

Цілеспрямоване *запобігання маніпуляціям свідомістю* російськомовної спільноти має відбуватися через:

- відмову від малозрозумілих або зовсім незрозумілих слів у повідомленнях, розрахованих на широкий загал. Зрозумілість повідомлення є основою для дальшого діалогу, не принижує рециєнта в його власних очах через необізнаність з іншомовними чи вузькопрофесійними термінами. Доступність інформації, не знижуючи її смислового навантаження, запобігає бездумному присвоєнню повідомлювачеві статусу експерта;

- відвернення тиску на почуття російськомовних громадян як із боку прихильників ідей на кшталт “русского мира”, так і з боку їхніх опонентів. Потрібне наполегливе просвітництво щодо недоцільності самих намагань реалізувати конкретні політичні, ідеологічні, культурні проекти шляхом посилення негативних почуттів у представників російськомовної спільноти;

- оцінку поширюваної інформації в контексті саме нерозв’язаних проблем самопочуття представників російськомовної спільноти. Визначення ступеня важливості повідомлення через його дотичність до актуальних проблем оптимізації адаптаційно-інтеграційних процесів у російськомовній спільноті має правити за підґрунтя для прийняття повідомлення або його знехтування.

Рекомендації щодо оптимізації переживання належності до російськомовної спільноти покликані, зокрема, заохотити російськомовних громадян до роздумів над тим, що для них самих означає, коли вони свідомо відвертаються від носіїв іншомовної культури, штучно занижують її цінність для розвитку не тільки цих носіїв, а й для кожного з них самих та суспільства загалом, не приймають наявних відмінностей як таких, що мають винятковий сенс і творять тло для утвердження культурної і психологічної різноманітності.

5.2. Умови соціально-психологічної адекватності та коректності інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство

Успішність інтеграції російськомовної спільноти в українське суспільство залежить головним чином від готовності держави створювати для цього відповідні умови, тобто активно розробляти і провадити політику, яка б сприяла повноцінній адаптації російськомовних громадян до сучасних мовних реалій. Важливо підкреслити, що така інтеграція ґрунтується на взаємному пристосуванні та схваленні інтеграційних заходів як російськомовними, так і україномовними громадянами.

Інтеграція як одна з категорій, що описує міжетнічну взаємодію, являє собою такий принцип *сумісності*, коли різні групи зберігають власні властиві їм культурні індивідуальності, хоча водночас об'єднуються в єдину спільність на інших значущих для них засадах. Інтеграція передбачає право різних культурних груп на збереження своєрідності та можливість навчитися приймати цей факт без відчуття власної ущемленості, що є важливим показником етнічної толерантності.

Інтегративний принцип не ігнорує інтересів етнічних груп, культурних меншин та схвалює ідею збереження етнічної ідентичності. На відміну від асиміляції, політична інтеграція ставить за мету не змінювати етнічну ідентичність або нівелювати культурне розмаїття груп меншин, а лише доповнити їх ще одним, інтеграційним ярусом – ярусом загальнополітичної (державної) ідентичності та політичної (громадянської) культури. Тому неодмінною та невід'ємною складовою інтеграції в поліетнічному контексті є мультикультуралізм – стратегія визнання, поваги і заохочення культурної розмаїтості, визнання самоцінності кожної з етнічних культур та її неповторного, унікального внеску в культурне багатство суспільства загалом, підтримання активного й конструктивного діалогу і взаємодії культур та ідентичностей.

У контексті інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство за об'єднувальний чинник можна вважати українську загальнодержавну, загальнополітичну *громадянську ідентичність*, яка не має застережень ні до мови, ні до етнічного походження громадян України.

Якщо обов'язок держави – створювати сприятливі умови для здійснення культурних, соціальних і громадянських прав російськомовних громадян, то не слід забувати про обов'язки, що лежать на самих російськомовних громадянах. Вони повинні дотримуватися чинних законів та виявляти повагу до основних цінностей і традицій україномовної спільноти. Російськомовним громадянам не обов'язково змінювати свою ідентичність чи відмовлятися від своєї індивідуальності, але вони повинні докладати власних зусиль для адаптації та співіснування з україномовними громадянами.

У процесі інтеграції російськомовного населення в сучасне українське суспільство можуть виникати різноманітні соціально-психологічні та морально-етичні проблеми. Однією з них є усвідомлення російськомовними особами потреби вживати українську мову як загрози їхній ідентичності, що порушує відчуття психологічної безпеки і викликає опір “українізації”.

На перший погляд може скластися враження, що інтеграція російськомовних громадян – це конче їхня відмова від використання російської мови. Проте слід підкреслити, що основою інтеграції є взаємозближення та утворення взаємозв'язків між представниками двох мовних груп. Отже, усі заходи, спрямовані на інтеграцію російськомовного населення в українське суспільство, мають бути психологічно адекватними і соціально коректними. Потрібно створити в суспільстві такі умови, які б сприяли налагодженню оптимальних зв'язків між носіями різних мов та утворенню цілісної системи (спільноти), яка базується на єдності цілей та інтересів.

Для забезпечення соціально-психологічної коректності процесів інтеграції належить дотримуватися принципу *толерантності*. На етнічну толерантність, що визначається як прийняття етнокультурних розбіжностей та унеможливлення розвитку ксенофобії і міжетнічної конфронтації, впливають такі соціально-психологічні чинники, як ступінь етнокультурної компетентності, психологічна готовність до міжкультурного діалогу, досвід і навички міжкульту-

рного порозуміння. Усі ці параметри піддаються формуванню й розвитку і вимагають професійного втілення засобами освіти та соціально-психологічного впливу.

Для формування психологічної готовності російськомовного населення до інтеграції треба забезпечити *інформаційну підтримку* інтеграційних заходів шляхом систематичного висвітлення в засобах масової інформації питань, пов'язаних із формуванням позитивного ставлення до української мови та підвищення престижності україномовного спілкування. Варто зазначити, що доконечною умовою успішної інтеграції є також і психологічна готовність україномовного населення до позитивних суспільних трансформацій.

Посиленню інтеграції російськомовних жителів України в українське суспільство мають сприяти спеціальні програми з вивчення й поширення української мови. Корисною була б розробка модулів та створення можливостей для самонавчання, що дало б російськомовним громадянам змогу навчатися вдома, використовуючи сучасні технології.

Опанування української мови забезпечить набуття *україномовної комунікативної компетентності* – мовленнєвої, мовної, соціокультурної, компенсаторної. Мовленнєва компетентність – це вдосконалення комунікативних навичок у чотирьох основних видах мовленнєвої діяльності (говорінні, слуханні, читанні та письмі), уміння планувати свою мовленнєву і немовленнєву поведінку. Мовна компетентність означає оволодіння новими мовними засобами відповідно до різноманітних професійних тем та інших сфер спілкування: збільшення обсягу лексичних одиниць, що використовуються, розвиток навичок оперування мовними одиницями в комунікативних цілях. Соціокультурна компетентність веде до збільшення обсягу знань про соціокультурну специфіку країни, удосконалення вмінь будувати свою мовленнєву і немовленнєву поведінку відповідно до такої специфіки. Компенсаторна компетентність ґрунтується на розвитку вмінь виходити із ситуації в умовах дефіциту мовних засобів під час отримання та передавання україномовної інформації.

Результатом підвищення рівня україномовної комунікативної компетентності має ставати розвиток здатності й готовності до са-

мостійного і безперервного вивчення української мови, дальшої самоосвіти на її основі, використання української мови в різноманітних сферах громадського життя.

5.3. Психологічні умови подолання вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи

Для створення безпечних умов життя та розвитку етнолінгвістичних спільнот важливо підтримувати в суспільстві здорові, конструктивні стосунки, а також здійснювати заходи, спрямовані на подолання деструктивних впливів на спільноту і деструктивних проявів у спільноті.

Деструктивними є ідеї, спрямовані на зміну природного когнітивно-емоційного балансу, які примушують людей неадекватно завищувати або занижувати рівень домагань, порушують енергетичний обмін, призводять до руйнування емоційних зв'язків та природного устрою життя.

Інформаційно-психологічна безпека особи – це стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість або підсвідомість, що призводить до спотвореного сприймання дійсності.

Виявлення передумов потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи та визначення соціально-психологічних чинників запобігання таким впливам вимагає розробки спеціальної процедури вимірювання, яку умовно можна назвати *соціальним імунітетом* спільноти. Роль такого імунітету може відігравати культурна традиція, яка допомагає збалансувати індивідуальне і колективне у внутрішньому світі людини.

В основі кожної традиції лежить спонтанна, стихійна самоорганізація, викликана загальним позараціональним поривом або настроєм. Цей порив відіграє роль каталізатора, його тяжіння посту-

пово захоплює безліч індивідуальних воль. Діяльність людей стає відповідною до цього позараціонального пориву: працюючи в галузі економіки, політики, мистецтва, вони роблять це злагоджено, рухаються в одному й тому самому напрямі, і їхні задуми починають утілюватися в життя.

Оскільки людина не має генетичних програм поведінки, які ретранслюються кожною особою в процесі життєвого циклу, як у вищих ссавців, то вона змушена структурувати свій простір і час відповідно до зразків, заданих соціально, тобто зовнішніми щодо індивіда умовами. Висока культурна ідентичність сприяє прояву соціальної залежності як норми. Пошана традицій, почуття обов'язку, наслідування національних ідеалів зміцнює особу, уселяє в неї впевненість у правильному напрямі самореалізації. І навпаки, соціально-культурне середовище, наповнене дезорганізаційними спонукальними стимулами, призводить до патологізації психіки й поведінки.

Потенційну загрозу вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи містить поширення *масової культури*. Сучасна інформаційна епоха змінила вироблену сторіччями систему відбору кращих життєздатних ідей і персоналій. Сьогодні в центрі уваги часто опиняються нікчемні люди, що несуть із собою деструктивну або просто смітєву інформацію. Таку діяльність важко назвати культурою, це радше псевдокультура, спрямована на руйнування традиційних стійких культурних форм і зв'язків між людьми, на формування людини, якою можна маніпулювати за допомогою численних соціально-психологічних та інформаційних технологій.

Така масова культура розвинулася як потворний вияв технократичної цивілізації, вона ґрунтується на культурі споживання, творить систему хибних цінностей. У її межах засоби масової комунікації фокусуються на деструктивних подіях – насильстві і руйнуванні. У результаті створюється хибна стресогенна реальність, віртуальний трагічний світ, насичений небезпеками, загрозами, агресією. Псевдокультура спричиняє особистісну дисгармонію, духовну і душевну анестезію. Естетичні та інші цінності підміняються культом штучності. На перший план виходять оцінки того, скільки коштів укладено, яку техніку задіяно, скільки трюків

виконано. Робиться ставка на гру з дисгармонією та антиестетикою. Створюється атмосфера постійної поглиненості наочним середовищем, що означає сталу потребу зовнішніх опор. Людина, яка постійно перебуває в стресовому стані, виявляється незахищеною перед динамікою агресивного світу і власною внутрішньою нестійкістю. З одного боку, вона тривожна, недовірлива, схильна до страхів, а з другого – тотально байдужа та агресивна [Безносіюк, Князева, 2005].

Натомість справжня культура повинна створювати “рамку конструктивності” як середовище для розвитку здорової психіки. Засвоєння позитивних основ національних культур веде до збереження духовного і душевного здоров’я кожної людини і всього народу. У соціокультурному просторі обов’язково має бути представлено поведінкові зразки нормальної особистісної самореалізації та міжособової взаємодії.

Добрим запобіжником від деструктивних впливів на російськомовну спільноту може бути наявність більш-менш визначеної *ієрархії спільних цінностей* її членів, чіткі орієнтири того, що є добре, а що – погане.

Окремим критерієм подолання вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи є рівень *соціально-психологічної безпеки* особи та спільноти загалом. Зрозуміло, що сучасне українське суспільство повинно виконувати функції контролю за безпекою кожної особи незалежно від її мовних уподобань. Основою цього є самоорганізація всіх членів суспільства. Безпека російськомовної спільноти пов’язана із соціальною та економічною стабільністю суспільства, ефективною соціальною політикою, розгалуженою мережею соціального сприяння в різних сферах життєдіяльності.

Серед негативних психологічних чинників інформаційної безпеки група російських дослідників називає деформацію психіки в радянський період (у вигляді агресивності, некритичності, пасивності, недооцінки особи), неготовність до формування демократичних цінностей, незахищеність від пропаганди і маніпуляцій [Аносов и др., 1997].

Як наслідок порушення балансу здорових сил суспільства може виникати *тоталітарний синдром*. Мотивація влади є не-

від'ємним атрибутом будь-якої соціальної системи і перебуває в постійному розвитку. На кожному новому рівні функціонування суспільства з'являється свій вид панування.

Для оцінки інформаційних загроз О. Войскунський пропонує ґрунтуватися на вимірі параметрів довіри до сприйманої інформації, зацікавленості в її здобутті, її актуальності, повноти, зрозумілості способу подання, співвідношення з раніше переданою інформацією [Войскунський, 2001]. Інший шлях нейтралізації інформаційних загроз полягає в психологічному вивченні їхніх можливих джерел і медіаторів із метою вироблення заходів психологічної протидії їм.

Г. Грачев стверджує, що на загальносуспільному рівні психологічний захист реалізується за допомогою регулювання та організації інформаційних потоків у суспільстві, поширення певних “алгоритмів” обробки й оцінки інформації в процесі соціальної взаємодії (від міжособового спілкування до масової комунікації). На цьому рівні держава і суспільство як суб'єкти психологічного захисту особи діють через певні соціальні інститути (система освіти, утвердження соціокультурних цінностей, традицій, соціальних норм тощо). На соціально-груповому рівні психологічний захист реалізується за допомогою внутрішньогрупових інформаційних джерел і потоків, а також специфічних для конкретних соціальних груп та організацій способів соціальної взаємодії, переробки й оцінки інформації (групових норм та орієнтацій, регламентації роботи і взаємодії із зовнішніми інформаційними джерелами і т. ін.) [Грачев, 2003, с. 185].

Для організації колективного психологічного захисту російськомовної спільноти доцільним є формування належного соціально-психологічного клімату в первинних групах, підвищення ефективності процесу ідентифікації російськомовних осіб із різними соціальними групами та актуалізація почуття належності до конкретної соціальної організації, підготовка неформальних лідерів як “медіаторів” та авторитетних внутрішньоспільнотних джерел інформації. Загалом це має вести до дискредитації потенційного тоталітаризму в масовій свідомості і формування нової демократичної культури, позитивної ідентифікації та інтеграції російськомовної спільноти в межах єдиного цілісного суспільства.

5.4. Засоби психологічної допомоги російськомовним громадянам, які переживають загрозу їхній ідентичності

Правильно організована психологічна допомога російськомовним громадянам, які переживають загрозу їхній ідентичності, здатна пом'якшити труднощі соціокультурної адаптації та сприяти інтеграції в українське суспільство. Таку допомогу має бути спрямовано на активізацію внутрішніх ресурсів людини, опанування ефективних засобів самопомоги, подолання кризової життєвої ситуації, дезадаптації, соціального утриманства, інфантилізму, вивченої безпорадності тощо.

Для розв'язання цих завдань ефективними є індивідуальне і сімейне консультування, групові тренінги тощо. Психолог, надаючи допомогу людям, які переживають загрозу їхній ідентичності, має право застосовувати різні моделі і методи психологічного консультування, психокорекції та психотерапії, якими він володіє і використовує в роботі з іншими клієнтами. Проте надзвичайно важливою є загальна гуманістична орієнтація психолога, навіть якщо він працює в іншому парадигмальному напрямі. Саме в такому річизі розробляють низку напрямів групової роботи з біженцями та мігрантами [Солдатова, Шайгерова, 2001].

Важливо зазначити, що російськомовні емігранти, як правило, звертаються по психологічну допомогу до терапевта, який говорить їхньою мовою та “насправді розуміє” кризу ідентичності, що її переживає клієнт. Водночас клієнти, які прагнуть асиміляції та нової ідентичності, звертаються до психотерапевта з домінантною етнічної групи.

Ефективним є такий вид індивідуальної та групової роботи, як *гуманістично орієнтована терапія* за К. Роджерсом. Безумовне позитивне прийняття іншої особи, звернення до внутрішніх ресурсів людини, заохочення реалізації потенціалу розвитку, забезпечення можливості вільного вираження негативних почуттів і при-

йняття почуттів інших сприяють відреагуванню, вивільненню болючої проблеми, надають можливості для особистісного зростання і формування зрілої психосоціальної ідентичності [Горностай, 2001].

Методологічною основою групової та індивідуальної роботи з людиною, яка переживає загрозу ідентичності, може бути *модель культурного навчання* Р. Брислінга, який запропонував п'ять навчальних програм: тренінг самоусвідомлення, когнітивний тренінг, тренінг атрибутів, поведінковий тренінг, навчання практичних навичок [Солдатова, Шайгерова, 2001].

Позитивна психотерапія, яка поєднала східну мудрість і європейський прагматизм, сприяє розвитку транскультурного мислення, що охоплює множину індивідуально, сімейно та культурно зумовлених явищ і передбачає єдність у різноманітності. Транскультурна психотерапія – це метакомунікація, комунікація над конфліктом; вона намагається створити таку “мову”, за допомогою якої кожний міг би зрозуміти іншого, але при цьому зберіг би мову власну. У такий спосіб формується міжкультурний підхід, що передбачає розширення уявлень клієнта про проблему шляхом знайомства з іншими й варіантами реагування та ставленням до суті проблеми в інших культурах. Згідно з принципами позитивної психотерапії, у роботі акцент робиться на актуальних конфліктах. При цьому важливими є самопізнання, сприйнятливність до власних почуттів та уявлень про світ [Таланов, Малкина-Пых, 2003, с. 843–847].

Криза ідентичності або загроза їй ініціюють глибокі роздуми про своє місце у світі, власні можливості та способи подолання різних життєвих негараздів. Феноменологічний аналіз актуального людського буття реалізовується в *екзистенційній психотерапії* шляхом дослідження проблем життя і смерті, свободи і вибору, сенсу буття, любові, самотності тощо. На думку екзистенційних психотерапевтів, єдиною реальністю, яка піддається вивченню, є унікальне людське переживання розв'язання проблеми [Ялом, 1999, с. 356]. Подолання загрози ідентичності можливе через взаємопов'язаний ланцюг життєво важливих рішень і відповідальних виборів. Перевагою екзистенційної психотерапії є те, що вона зорієнтована на майбутнє, а не на минуле. Детермінація особистісного

розвитку завдяки виборів певного майбутнього активізує природжені процеси символізації та сприяє відкриттю нових, більш глибоких смислів [Гитаренко, 2001].

Для клієнта, який переживає загрозу ідентичності і має здатність до інтроспекції та міркувань про свої думки й фантазії, найбільш ефективним і конструктивним вибором може стати *когнітивна психотерапія*. У разі такого запиту терапевтичну роботу доцільно спрямувати на виправлення помилкового опрацювання інформації та допомогу клієнту в модифікації переконань, які підтримують неадаптивні поведінку та емоції. Операціонально когнітивна терапія початково зорієнтована на зняття симптому, але її кінцевою метою є усунення систематичних упереджень мислення, які можуть спотворювати когнітивні структури та схеми ідентичності людини [Таланов, Малкіна-Пых, 2003, с. 498].

Кризова психотерапія може бути використана як різновид короткочасної, найчастіше індивідуальної терапії у випадку гострих станів дезадаптації, психосоматичних розладів тощо. Доцільність її використання базується на терміновому характері допомоги, пов'язаної з наявністю життєво важливої для клієнта проблеми, яка вимагає негайного втручання психотерапевта в ситуацію за вираженої потреби клієнта в емпатійній підтримці. Кризова психотерапія спрямована на вияв і корекцію неадаптивних когнітивних феноменів, які призводять до важких психічних станів, та орієнтує людину на пошук і тренування невипробуваних способів розв'язання кризи ідентичності або усунення загрози їй. За своїм характером кризова психотерапія близька до когнітивно-поведінкової психотерапії і включає три етапи: кризову підтримку, кризове втручання, підвищення рівня адаптації [Старшенбаум, 2005, с. 70–74].

Як груповий метод роботи та окремий вид психологічної допомоги клієнтам, які переживають загрозу власній ідентичності, слід згадати групи *взаємодітримки*. Таку групу може бути сформовано із членів однієї етнічної спільноти або громади, але вона обов'язково повинна мати професійний психологічний супровід, аби уникнути деструктивної центрації на етнічній ідентичності, застрягання в моноетнічних контактах, стагнації процесу соціальної та культурної адаптації, спонукати до формування або віднов-

лення гармонійної ідентичності, яка дасть відчуття психологічної безпеки й стабільності тощо.

Ефективні засоби групової допомоги активно розробляються в межах соціальної психології. Так, *тренінг позитивної взаємодії* спрямовано на зміну негативістських постав респондентів щодо місцевого населення. До основних завдань тренінгу належать: розвиток почуття власної гідності і вміння шанувати гідність інших; розвиток здатності до самоаналізу, самопізнання; формування позитивного ставлення до свого та іншого етносу; навчання конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій, вираження своїх почуттів і переживань без конфліктів і насильства; розвиток соціальної сприйнятливості, соціальної уяви, довіри, емпатії, співчуття, співпереживання, вміння вислуховувати іншу людину; розвиток комунікативних навичок, що зміцнюють соціальні зв'язки; навчання міжкультурного розуміння і толерантної поведінки в міжетнічних стосунках.

Залежно від особливостей контингенту тренінг позитивної взаємодії охоплює від семи до одинадцяти занять. Його структуру становлять три основні блоки: формування позитивного ставлення до себе; формування позитивного ставлення до інших; розвиток навичок позитивної взаємодії.

Кожне заняття складається з трьох частин. Розминка включає вправи, які сприяють активізації учасників групи, створюють невимушену, доброзичливу атмосферу. Основний зміст заняття передбачає такі форми: міні-лекції, мозковий штурм, групові дискусії, психотехнічні вправи, завдання, спрямовані на засвоєння основних тем, рефлексія заняття. Наприкінці кожного заняття учасники обмінюються своїми почуттями, думками, враженнями. Тренінг розраховано на різні категорії мігрантів, але використовують різні модифікації залежно від учасників і запиту на роботу [Солдатова, Шайгерова, 2001].

Різницю між традиціями, звичаями, цінностями титульного і нетитульного етносів представники обох груп не завжди усвідомлюють, а це може призводити до відчуття неконгруентності, невідповідності, дезадаптованості, особливо в представників меншої групи. Тому важливу частину роботи соціального психолога з такими клієнтами має бути присвячено

саме соціокультурній адаптації. Головна мета *тренінгу соціокультурної адаптації* – навчання респондентів навичок і способів поведінки, які дають їм змогу адекватно взаємодіяти з представниками титульного етносу. На відміну від завдань традиційних тренінгів соціокультурних умінь, тренінг адаптації включає й такі завдання, як навчання способів психорегуляції, зняття нервового напруження, поліпшення функціонального стану, використання можливостей особистісного зростання, усвідомлення особистих проблем і пошук засобів їхнього розв'язання, зниження тривожності й невпевненості, подолання недовіри до світу загалом.

Тренінг розраховано на групу з 8-12 осіб. Заняття проходять один раз на тиждень і тривають 2-3,5 год. Тренінг складається з чотирьох основних циклів, кожний із яких розраховано на 2-4 заняття: стрес і способи боротьби з ним; комунікативні навички в міжкультурній взаємодії; сімейні стосунки; виміри культур (простір, час та ін.).

Кожне заняття має певну структуру. На вступному занятті до кожного циклу відводять 15-20 хв. на лекцію. Потім проводять розминку, яка складається з двох-трьох коротких вправ, пов'язаних з основною темою заняття. На основному етапі тренінгу обговорюються домашні завдання, проводяться вправи, дискусії, рольові ігри. Заняття традиційно закінчується чаюванням, яке дає змогу поспілкуватися в більш неформальній атмосфері. Загальна схема організації передбачає, що в кожному випадку під час підготовки та проведення тренінгу потрібно враховувати специфіку й запити конкретної групи [Солдатова, Шайгерова, 2001].

Отже, технологічно основою для індивідуальної або групової допомоги громадянам, які переживають загрозу ідентичності, може стати майже будь-який психологічний парадигмальний напрям. Почасти це залежить від напряму підготовки самого психолога, почасти від запиту і вибору клієнтів. Цінний практичний доробок у проблемах подолання загрози ідентичності найбільш ґрунтовно представлено в гуманістично орієнтованій, позитивній, когнітивній, екзистенційній та кризовій психотерапіях.

5.5. Кроскультурний тренінг для підготовки тренерів як засіб роботи з російськомовною молоддю

В умовах поліетнічного простору загострюються питання толерантної взаємодії представників різних етносів. А це вимагає наявності особливих емоційних та інтелектуальних властивостей, а також комунікативної компетентності, що дає особі змогу дотримуватися специфічних правил взаємодії з представниками інших культур і толерантно ставитися до мовних уподобань інших людей.

Одним із засобів розв'язання окресленої проблеми є соціально-психологічний тренінг, спрямований на формування нових форм поведінки, прийняття власної етнічної ідентичності, набуття нового досвіду переживання й розуміння носіїв іншої культури і мови.

Т. Стефаненко виокремлює три види кроскультурного тренінгу: багатокультурний тренінг, культурно-специфічний тренінг та атрибутивний тренінг [Стефаненко, 2008, с. 350]. *Багатокультурний тренінг* спрямовано на усвідомлення культури та історичного минулого власного етносу. Використовується модель “культурної самосвідомості”. Головна увага надається рольовим іграм, у яких учасники тренінгу грають ролі господарів своєї країни, до яких приїзять гості з інших країн. “Господарі” мають якнайповніше познайомити “гостей” з історією, обрядами, звичаями та мовою свого народу і т. ін. У рольових іграх можна розігрувати як звичайні ситуації, так і конфліктні. Потім поведінку гравців обговорюють у групі.

Культурно-специфічний тренінг вибудовано на реальних міжкультурних конфліктах. У такому тренінгу надається перевага дискусії та рольовим іграм, де один і той самий учасник змінює й проживає кілька ролей (за принципом психодрами). Метою тренінгу є розуміння “інших” і зниження етноцентризму та негативних постав щодо культури й мови інших етносів. Наприклад,

Н. Лебедева, О. Лунєва і Т. Стефаненко описали програму і навели результати культурно-специфічного тренінгу, проведеного спільно з російськими представниками і представниками народів Північного Кавказу [Лебедева и др., 2004].

Атрибутивний тренінг присвячено вивченню того, як представники різних народів і культур інтерпретують типові риси і причини поведінки представників інших народів. Такий вид тренінгу допомагає сформуванню адекватні оцінки варіативності поведінки носіїв інших культур і сприяє отриманню ізоморфних атрибуцій – атрибуцій, які характеризують інші культури.

Із метою підвищення рівня індивідуальної зацікавленості учасників ми використали метод *навчання однолітків за принципом “рівний – рівному”*. Це метод активного соціально-психологічного навчання і впливу референтних однолітків один на одного. Належність тренера до тієї самої соціальної групи, що й інші учасники тренінгу, забезпечує довіру, відвертість у висловах і відкритість учасників в обговоренні проблем, зокрема й мовної проблеми в російськомовному середовищі.

Тут важливу роль відіграє особистісна мотивація в оволодінні учасниками тренерською компетентністю, завдяки чому зменшуються або зовсім знімаються перешкоди на шляху усвідомлення власних упереджень щодо української мови. Таке підвищення особистісної мотивації стає передумовою зацікавленості та повного занурення учасників у тренінг за означеною проблемою, що сприяє ефективній роботі групи, спрямованій на підвищення престижності української мови в російськомовному середовищі.

Розроблений на відповідних засадах тренінг було проведено на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна для студентів четвертих і п'ятих курсів факультету психології.

Тренінг тривав три дні. У ньому взяли участь 19 осіб, що дало змогу працювати у форматі роботи малих груп і за методом “відкритих полів”. Використовувалися різноманітні тренінгові і психотерапевтичні методи: психодрама, символдрама, рольове моделювання, дискусія, інтерактивна взаємодія, рефлексія, соціометрія, психогімнастика тощо. Програма тренінгу передбачала акцент на формуванні мовної толерантності, роботу зі стереотипами, пси-

хологічними та соціальними перешкодами в готовності російськомовних студентів спілкуватися українською мовою.

Тренер виконував роль наставника, а тренерські обов'язки по черзі виконували самі учасники. На роль тренера учасників обирали за критеріями власного бажання та підтримки учасника групою. У такий спосіб забезпечувалося виконання цієї ролі референтною особою. На кожному наступному етапі група переобирала тренера.

Оскільки метою тренінгу було не тільки підвищити престижність української мови або посилити готовність до спілкування нею, а й досягти певного рівня тренерської майстерності, то після кожного модуля відводився час на рефлексію і відпрацювання набутих практичних навичок.

Програма тренінгу для тренерів “Кроскультурна взаємодія: мовний аспект” містить п'ять модулів.

Модуль 1. Знайомство. Мета модуля: налаштування учасників тренінгу на позитивний лад, створення атмосфери довіри і цілковитої психологічної безпеки.

Основний метод – інтерактивна взаємодія. У цьому модулі використовувалися вправи, спрямовані на знайомство та запам'ятовування імен. Оскільки вправи на знайомство, вивчення імен, згуртованість, регулювання групової динаміки, інтеграцію отриманих знань тощо детально наведено в тренерській літературі [Еремеева, 2007; Фопель, 2003], ми не будемо їх описувати, а подамо лише ті вправи, які було адаптовано до завдань цього тренінгу.

Навчальний етап 1: методика навчання і мета тренінгу. Завдання – дати можливість учасникам зрозуміти особливості та мету тренінгу і навчання за принципом “рівний – рівному”, розглянути особливості й переваги тренінгу як методу та його механізми впливу, спрямовані на зміну ставлень, поведінки тощо. Метод: міні-лекція з використанням аналогій і розповідей, що полягає в інформуванні про мету і завдання тренінгу, особливості застосування такого методу в навчанні дорослих.

Навчальний етап 2: вправи “Криголам” і “Розминка”. Завдання – розкрити мету вправ на зближення та особливості їхнього впливу на динаміку групи. Метод: рефлексія і групова робота, пси-

хогімнастика, спрямовані на усвідомлення значення такого роду вправ і відпрацювання навичок проведення їх.

Навчальний етап 3: установлення загальних правил. Завдання – прийняти правила взаємодії під час тренінгу, усвідомити важливість правил і дотримання їх, запровадити заохочення та умовні покарання за порушення їх. Метод: групова дискусія.

Навчальний етап 4: обговорення очікувань учасників тренінгу від навчання та виявлення запитів групи. Метод: групова дискусія.

Навчальний етап 5: контрольні заміри і зрізи. Завдання – надати інструменти оцінювання. Метод: просторова соціометрія.

Перший модуль було спрямовано на знайомство, особистісну зацікавленість, згуртування, створення атмосфери довіри, психологічної безпеки тощо. Тому учасники тренінгу завдяки вправам на згуртованість, самопрезентацію і рефлексію змогли повною мірою розкритися, почуватися природно, говорити відверто про власні переживання і ставлення до свого професійного майбутнього, а також і до мовної проблеми в східному регіоні, не боячись осуду з боку одногрупників або тренера. З'явилося поняття “ми”. Більша частина учасників повідомляла, що в інших сферах життя, на відміну від професійно-навчальної, вони набагато впевненіші в собі. Натомість у сфері обраного фаху з наближенням до кінця навчання почувуються професійно дедалі безпораднішими. А завдяки цьому тренінгу посилилася віра в себе, у свої можливості та професійні перспективи.

Висока особистісна зацікавленість, що спостерігалася в групі, забезпечила занурення учасників у перебіг тренінгу та готовність до обговорення мовного питання.

Модуль 2. Стереотипи. Мета модуля: усвідомлення впливу негативних етнічних стереотипів та упереджень як перешкод на шляху формування етнокультурної компетентності, конструктивної взаємодії з україномовним оточенням, подолання власних негативних постав.

Методи: групова дискусія, інтерактивна взаємодія, робота в малих групах, робота в парі, рольова взаємодія, рефлексія досвіду.

Навчальний етап 6: рефлексія групи “Навіщо? Що? Як? Який ефект?”. Завдання – навчити учасників групи виокремлювати

певну навичку, підбирати відповідні тренінгові вправи і прогнозувати групову динаміку та ефекти.

Навчальний етап 7: вироблення впевненості в собі, публічний виступ. Завдання – набути вміння керувати емоційними станами, практично апробувати навички публічного виступу. Методи: елементи символдрами (візуалізація), самопрезентація учасників, спрямована на вміння занурюватися в конструктивні емоційні стани і справляти потрібне враження.

Навчальний етап 8: групова динаміка, вправи “Розминка”, “Енерджайзер” і вправи, які забезпечують максимальне занурення учасників у зміст тренінгу. Завдання – познайомитися з вправами, які справляють різний емоційний або інтелектуальний ефект на групу, апробувати й відпрацювати навички керування динамікою групи. Методи: психогімнастичні вправи, рольові ігри, робота в міні-групах тощо.

Другий модуль тренінгу безпосередньо стосувався мовної проблеми. На його початку було зроблено зріз, де за суб’єктивними відчуттями більшість уважала себе за росіян (52,6%), менше – водночас за росіян та українців (36,9%), і всього двоє учасників уважали себе за українців (10,5%). Також схожі результати були й щодо мовного питання. Вислів “В Україні державною має бути тільки російська мова” вибрали 36,9% учасників, “В Україні має бути двомовність – як українська, так і російська мови” – 52,6% (причому лунала аргументація на зразок “пусть будет “западенцам” их украинский язык, а нам оставьте в покое русский”), а твердження “В Україні державною має бути тільки українська мова” – 10,5%.

Перед вправою “за і проти” було актуалізовано мовні стереотипи за методом “мозкового шторму”. Під час цієї вправи учасники стихійно поділилися на дві малі групи – яскравих прибічників російської мови і тих, хто більш-менш лояльно ставиться до української мови.

Серед прибічників російської мови домінували такі упередження щодо української: “язык низших слоев населения”, “язык необразованных бабушек”, “язык прихвостней”, “украинского языка не существует – это смесь польского и русского”, “говорящие на украинском языке на Востоке – националисты” тощо. За такими показниками можемо припустити, що головними перешкодами на

шляху готовності до україномовного спілкування тих, хто ідентифікує себе з російською культурою і вважає за рідну мову російську, є їхні негативні упередження щодо української мови.

Стереотипи прибічників української мови мали інший характер: “разговаривать по-украински не модно”, “будешь разговаривать на украинском – будешь “белой вороной”, ... станешь изгоем на Востоке, ... подумают, что ты больной на голову”, “все русские не уважают украинский язык” тощо. Домінують, отже, побоювання бути виключеними з референтної групи, бути приниженими, а також бажання підвищити свій соціальний статус.

Після інтерактивної взаємодії (дебатів “за” і “проти”), спрямованої на зміну ставлень до мовних стереотипів, було проведено групову рефлексію щодо цього блоку тренінгу. У ході рефлексії студенти усвідомили роль стереотипів у житті загалом та у впливі їх на ставлення до української мови. Усвідомлювано й головні перешкоди для вживання української мови, такі як її незнання, упереджене ставлення до неї тощо.

У другій групі за найголовнішу перешкоду було визнано небажання порушувати зону комфорту (“я не хочу переходити на украинский, потому что это доставит мне множество проблем”) та бути виключеним із соціально значущого оточення.

Модуль 3. Етнічна ідентичність. Мета модуля: усвідомлення своєї причетності до української нації, культури, ментальності, актуалізація власної української ідентичності.

Методи: елементи психодрами, рольове моделювання сімейно-родових стосунків, дискусія, міні-лекції, індивідуальна і групова саморефлексія.

Навчальний етап 9: використання елементів психодрами та моделювання сімейно-родових стосунків. Завдання – навчитися компетентно й безпечно використовувати елементи психологічних технік у соціально-психологічному тренінгу. Методи: інтерактивна взаємодія, елементи психодрами, групова рефлексія.

Навчальний етап 10: рефлексія групи “Навіщо? Що? Як? Який ефект?”. Завдання – навчити учасників групи виокремлювати певну навичку, підбирати відповідні тренінгові вправи і прогнозувати групову динаміку та ефекти.

Цей модуль було присвячено усвідомленню студентами значущості власної етнічної причетності, прийняттю української культури та мови. Проводилися вправи з елементами психодрами, де моделювалися різні життєві ситуації. Особливо активно робили постановки сценок з обрядами. У групі витворювалась атмосфера актуалізації своєї етнічної ідентичності.

Після цього модуля було зроблено повторний зріз оцінки своєї етнічної належності. Отримано нові співвідношення: “я росіянин” – 15,8%, “я росіянин і українець” – 21,0%, “я українець” – 63,2%. Змінилося й ставлення до мови: “В Україні державною має бути тільки російська мова” – 15,8%, “В Україні має бути двомовність – як українська, так і російська мови” – 21,0%, “В Україні державною має бути тільки українська мова” – 63,2%.

На основі отриманих результатів за ефективний метод тренінгової роботи з бар’єрами в готовності до вживання української мови серед російськомовних громадян слід визнати вправи, спрямовані на усвідомлення позитивного історичного минулого (обряди, звичаї, родові “коріння” тощо), прийняття української ідентичності, опанування асертивної поведінки. Що стосується власне російськомовних росіян, то для них особливо корисною є робота з подолання упереджень щодо української культури, вироблення лояльності до української мови.

У груповій рефлексії учасники відзначали таке: “Коли я грала роль американки, я відчувала таку гордість за свою країну, а коли змінили ролі і я представляла Україну, я почувалася пригніченою і мені потрібне було зусилля, щоб розповідати про “квітучу” Україну. І я зрозуміла, що щось залежить і від мене”, “Мені було цікаво побути українцем”, “Я зрозуміла особливості української ментальності”, “Для мене особливим відкриттям було те, що в словах так багато криється значень і що мова є спадком багатьох поколінь” тощо.

Модуль 4. Асертивність. Мета модуля: закріплення нових моделей поведінки для ефективного перенесення їх у реальні життєві ситуації, робота з мовними і психологічними перешкодами. Методи: рольова гра з елементами психодрами, групова дискусія, групова рефлексія.

На цьому етапі проведено контрольний зріз, що мав на меті виявити зміну ставлень, оцінних суджень, переконань тощо.

Ця частина тренінгу стосувалася радше тих учасників, які в ідеалі хотіли б спілкуватися українською мовою, але через певні обставини нею не розмовляють. Тому цей модуль було зорієнтовано на роботу з мовними перешкодами та негативними поведінковими виявами. За допомогою рольових ігор учасники програвали різноманітні життєві ситуації, де вони могли відрефлексувати свої почуття, проживаючи і переосмислюючи їх, після чого моделювали “ідеальні” ситуації. Таким чином, учасники змогли дати раду з мовними бар’єрами в безпечній ситуації, здійснити зворотний зв’язок та окреслити зону особистісного розвитку.

Після проходження цього модуля студенти почали розмовляти тільки українською мовою, навіть ті, хто на початку обстоював російську і мав негативні стереотипи щодо української мови. Зафіксовано зросло готовність студентів уживати українську мову в спілкуванні: “Я спілкуватимусь виключно українською мовою” – 10,5%, “Я в деяких ситуаціях розмовлятиму українською мовою” – 73,7%, “Я розмовлятиму виключно російською мовою” – 15,8%.

Модуль 5. Завершення роботи. Мета модуля: отримання зворотного зв’язку від учасників, збирання порад щодо підвищення престижності української мови серед російськомовних студентів. Методи: інтерактивна взаємодія групи і рефлексія досвіду.

За підсумками роботи можна сказати, що проведений соціально-психологічний тренінг “Кроскультурна взаємодія: мовний аспект”, побудований за принципом “рівний – рівному”, – це ефективний метод активного соціально-психологічного навчання і засіб впливу референтних однолітків один на одного. Перебування тренера в групі як представника тієї самої соціальної групи, до якої належать інші учасники тренінгу, забезпечує достатній рівень взаємної довіри, відвертості у висловах, відкритості в обговоренні проблем використання української мови в російськомовному середовищі. Застосовані під час тренінгу прийоми сприяли заохоченню молоді до позитивного сприймання української мови.

Наявність сильної особистісної мотивації набуття тренерської майстерності учасниками істотно послаблює психологічні перешкоди на шляху усвідомлення власних негативних постав та

упереджень щодо української мови. Підвищення такої мотивації стає передумовою зацікавленості і глибокого занурення учасників у роботу групи, зумовлює зростання ефективності її результатів – тих, що стосуються як тренерської майстерності, так і, опосередковано, мовних уподобань.

Головними перешкодами на шляху готовності до україномовного спілкування в громадян, які ідентифікують себе з російською культурою і вважають за рідну російську мову, є негативні упередження щодо української мови, а також незнання мови. Серед російськомовних студентів, які ідентифікують себе з українським етносом і вважають українську мову за рідну, головними причинами відмови від уживання української мови є побоювання бути виключеними з референтної групи (виявитись “аутсайдерами”), бути приниженими, порушити власну зону комфорту, а також бажання підвищити свій соціальний статус через використання російської мови.

Найефективнішим методом роботи з бар’єрами в готовності до вживання української мови серед російськомовних українців є вправи, які спрямовано на усвідомлення позитивного історичного минулого, прийняття власної ідентичності, опанування асертивної поведінки. Що стосується російськомовних росіян, то найефективнішою для них виявилася робота з упередженими ставленнями до інших культур, зокрема української.

5.6. Тренінг мовної толератності і довіри як інструмент підвищення готовності до використання української мови

Тренінг “Мовна толерантність і довіра в міжособовому спілкуванні” було проведено із студентами Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) і Севастопольського міського гуманітарного університету. Севастополь – це місто, де домінує російська мова і поширеним є упереджене ставлення до

української мови. У Луцьку спостерігаються протилежні тенденції неприхильного ставлення до російської мови. Добираючи учасників тренінгу, крім бажання претендентів узяти в ньому участь, ми орієнтувалися на такий чинник, як їхня переважна одномовність – українська або російська – у повсякденному житті.

Ми припускали, що завдяки тренінгу вдасться експлікувати психологічні причини конфліктних мовних постав, підвищити мовну (або комунікативну) культуру міжособових стосунків, посилювати терпимість до тих, хто використовує іншу мову в спілкуванні, орієнтується на інакші культурні й соціальні цінності. Передбачалося зробити кроки в напрямі до розуміння амбівалентності та неідеальності світу і людини, формування стратегій самовдосконалення, приймання себе та інших, вироблення готовності спокійно й терпляче розв'язувати мовні суперечності.

У тренінгах узяти участь 22 особи: 12 у Луцьку та 10 у Севастополі. Заняття тривали по дві години. (Як з'ясувалося потім, цей час варто збільшити, оскільки draжливiсть теми і своєрiднiсть поставлених питань, корекція поведінки, формування толерантного й довірчого ставлення один до одного вимагають більшої тривалості індивідуальної та групової рефлексії).

Метою тренінгу було:

- ознайомити учасників із критеріями та соціальними ви-
явами понять “толерантність”, “довіра” і “толерантна мовна особа”,
показати значення толерантної й довірчої поведінки і взаємодії з
людьми в різних життєвих сферах;

- розширити прийоми індивідуальної дії в конфліктних си-
туаціях мовної взаємодії на основі поглиблення механізмів особис-
тiсної рефлексії, емпатії, співпереживання та співчуття, самопі-
знання як елементів толерантності й довіри в контексті стосунків
“я” та “інші”;

- сприяти готовності до використання різних мов у побуто-
вому житті, зняттю психологічних дискомфортних постав.

Форми роботи: рольові ділові ігри, письмові завдання, дискусії, елементи психодрами. У Луцьку тренінг проводився українською, а в Севастополі – російською мовою.

Під час тренінгу в Луцьку група легко вийшла на питання ставлення до російськомовних громадян. Натомість у Севастополі

питання мовної взаємодії та використання української мови сприймалося як таке, що не є проблемним, а дискомфорт полягає лише в тому, що важко говорити по-українському, якщо всі навколо розмовляють російською мовою. Тому акцент було зроблено на з'ясуванні причин такого дискомфорту та способах його усунення.

Використані тренінгові вправи було модифіковано відповідно до цілей дослідження. Ми намагалися прийти до реалізації завдань опосередковано, діагностуючи і з'ясовуючи реальне, а не соціально бажане ставлення учасників до мовної толерантності й довіри, спонукаючи до відвертих реакцій на конфліктні ситуації мовної взаємодії, увиразнюючи бар'єри, що таку взаємодію обмежують або ускладнюють. Програма тренінгу зосереджувалася на роботі з властивостями, що характеризують мовно-толерантну особу, яка може йти на поступки, зберігаючи власну ідентичність. Це: почуття відповідальності, а не перекладання її на інших; почуття захищеності, а не постійної загрози; почуття гумору щодо самого себе, а не зверхності над іншими; знання власних чеснот і вад, а не схильність звинувачувати оточення; здатність до емпатії, а не егоцентризму; демократичність, а не авторитаризм; визнання світу в його різноманітності, здатність розуміти й відчувати свої потреби та визнавати і приймати потреби інших.

Знайомство. Привітання учасників, оголошення теми тренінгу. Знайомство із специфікою заняття, цілями, етапами та регламентом, прийняття принципів групової роботи, з'ясування мотивації – чого саме хотіли б учасники навчитися, що привело на це заняття.

Вправи на створення Т-групи потрібні для того, щоб учасники познайомилися один з одним, почалося перше саморозкриття, готувався ґрунт для обговорення особистого ставлення до мовних і конфліктних питань.

У вправі на знайомство “Снігова куля” першим називає себе ведучий. Потім ліворуч або праворуч від нього учасники називають свої імена. Кожний наступний називає імена попередніх і своє. Таким чином той, хто замикає коло, повинен повторити імена всіх учасників групи [Солдатова и др., 2000, с. 193]. Для учасників ця вправа виявилася легкою й цікавою. Під час рефлексії наприкінці вправи учасники говорили, що відчували певний азарт, коли дізнавалися про щось нове від тих осіб, із якими вони вже спілкувалися

до цього. Траплялося навіть, що говорили про себе щось таке, про що раніше й не підозрювали.

Основна частина. Наступні вправи було спрямовано на виявлення рівнів толерантності й довіри до групи і до себе в групі.

У комплексі вправ “Я і група: толерантність і довіра до себе” виявлялися чинники формування почуття власної гідності. Цілі цього комплексу:

- показати, як ставлення до себе пов’язане з толерантністю й довірою до інших;
- показати, як толерантність і довіра до інших виростає з толерантності й довіри до себе та толерантності й довіри до партнерів по групі;
- показати функціональну роль почуття власної гідності в системі самоствавлення;
- підтримати процес формування позитивної самооцінки;
- дати можливість усвідомити свої здібності та особистісні риси, зіставити свій портрет із тим, яким його бачить оточення;
- показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним і довірчим.

Для проведення вправи “У чому ми схожі” учасники сідають по колу, тренер сідає в центрі [там само, с. 194]. “Зараз у нас буде можливість продовжити знайомство. Зробимо це так: той, хто сидить у центрі кола (для початку ним буду я), пропонує помінятися місцями всім тим, хто має схожу ознаку. Наприклад, я скажу “пересядьте всі ті, хто має сестру”, – і всі, у кого є сестри, повинні помінятися місцями. При цьому той, хто сидить у центрі кола, повинен намагатися встигнути зайняти одне з місць, а той, хто залишиться, сідає на місце в центрі кола і продовжує гру. Використовуємо цю ситуацію для того, щоб більше дізнатися один про одного”. Як правило, вправа проходить весело. Вона дає змогу знизити напруження та послабити негативні очікування, підносить настрій, активізує увагу й мислення. На цьому етапі ми, зокрема, запропонували пересісти всім тим, “хто вважає, що в Україні має бути одна державна мова” (позначивши тим самим потрібну тему).

Згодом під час групової рефлексії було отримано матеріал для обговорення питання мов в Україні, ставлення до спілкування

українською в російськомовних регіонах або російською – в україномовних.

На думку учасників, поїздки україномовних громадян у російськомовний регіон і російськомовних – в україномовний – загалом не сприймаються як проблемні. Проте є певні дискомфортні ситуації, коли складається враження, що оточення сприймає україномовну або російськомовну людину як “чужу, не таку”. Ішлося переважно про те, що мовні особливості сприймають радше на невербальному рівні (“так дивилися, неначе дивувалися”, “зробили здивовані очі”), натомість про конкретні зауваження з приводу мови учасники не говорили. Мовна принциповість потенційно може провокувати конфліктну взаємодію, “коли ти в їхньому оточенні чужий”. Тому для утворення спільного простору пропонується мовна співпраця – перехід на мову співрозмовника – для того, щоб “спілкуватися на рівних”.

До речі, такий перехід не сприймається як зрада українського патріотизму (для україномовних) або російськомовної ідентичності (для російськомовних). Під час обговорення в луцькій групі було виявлено, що відверте зізнання у своєму українському патріотизмі сприймається російськомовними співрозмовниками як позиція, що “гідна поваги”. Україномовні студенти як досягнення сприймали ситуації, коли російськомовні люди переходили на українську мову, хоча їм доводилося робити над собою зусилля. Проте частина україномовних учасників зізнавалася в почутті певної зверхності щодо тих, хто не володіє українською мовою.

І російськомовні, й україномовні студенти визнавали, що перехід на іншу мову спілкування може супроводжуватися дискомфортними відчуттями через брак навичок природного мовлення. Учасники не згадали жодного конфлікту, що виник на мовному ґрунті, а говорили радше про брак навичок розв’язання конфліктних ситуацій або про потенційно конфліктну поведінку під час розв’язання спірних питань, коли мова стає одним із бар’єрів для пошуку порозуміння.

Окремі студенти з луцької групи підкреслювали, що вони залишалися принципово україномовними в російськомовному регіоні, “і тоді російськомовним доводилося мене розуміти, хоча вони мало що розуміли”. Крім того, спілкування українською мовою в

російськомовному середовищі може сприяти поліпшенню володіння мовою (“я почала вживати ті слова, яких звичайно не вживаю вдома, без суржику, наприклад, “праска”, щоб російськомовні побачили красу й мелодійність нашої мови”), посиленню патріотичних почуттів, а також і вияву певної зверхності щодо оточення. Така мовна принциповість, з одного боку, може викликати почуття поваги, а з другого – сприйматися як вияв конфліктної, нетолерантної позиції, справляти враження “агресивної патріотичності”.

Дальший перебіг тренінгу та особливості групової динаміки вимагали введення вправ, які можуть правити за особистісні ресурси додання дисконфортних постав.

Вправа “Хто похвалить себе найкраще, або Пам’ятка на “чорний день” [там само, с. 201] має такі цілі:

- набуття навичок ведення позитивного внутрішнього діалогу про самого себе;
- розвиток здатності до самоаналізу.

Матеріали, що використовуються: бланки з табличками для кожного учасника, ручки або олівці.

Учасники сидять у колі. На початку тренер малює на дошці велику таблицю, зображену також і на бланках. Ведучий розпочинає розмову про те, що кожній людині трапляються ситуації, коли настає нудьга, поганий настрій, коли здається, що ти нічого не вартий, у тебе нічого не виходить, що люди тебе не розуміють. У такі хвилини забуваються власні досягнення, здобуті перемоги, здібності, радісні події. А в психологічному консультуванні є такий прийом: психолог пропонує людині скласти пам’ятку, до якої заносяться її переваги, досягнення, здібності. Під час нападів поганого настрою або в конфліктних ситуаціях читання пам’ятки додає бадьорості і дає змогу оцінювати себе більш адекватно.

Ведучий пропонує учасникам виконати подібну роботу. Роздає бланки з таблицями, у яких вони повинні самостійно заповнити такі графи: “Мої здібності, таланти” (записують здібності й таланти в будь-якій сфері, якими людина може пишатися); “Мої найкращі риси” (рисю або особливості свого характеру, які в собі подобаються і становлять сильну сторону); “Що я люблю робити” (справи, виконання яких дає задоволення); “Мої досягнення” (досягнення учасника в будь-якій сфері). Далі тренер пропонує членам групи

зачитати свої пам'ятки. Заповнені пам'ятки залишаються в учасників.

Під час групової рефлексії по завершенні вправи учасники говорили про важливі особистісні характеристики, що допомагають справлятися з кризовими ситуаціями, – це, зокрема, знання себе, готовність розуміти іншу людину (“у більшості випадків, розуміючи чого хочеш, можна знайти вихід, домовитися з іншим про взаємні поступки”). Толерантні особи звичайно знають про свої вартості і вади, критично ставляться до себе, через що мають вищий потенціал саморозвитку. Вони звичайно почуваються в безпеці, не мають потреби захищатися від інших людей, відкриті до нового досвіду. Натомість нетолерантні особи помічають у собі більше переваг, ніж вад, і часто у своїх проблемах звинувачують оточення.

Одна учасниця севастопольської групи говорила про “відчуття незахищеності”, коли їй важко жити в злагоді із собою (“я часто волнуюсь, як я вигляжу в очах других людей”), про висування занадто високих вимог до інших (“я ніколи не опаздываю и не терплю это у других”). Ця сама учасниця під час виконання вправи “У чому ми схожі” довго вагалася у визначенні риси, за якою вона може бути схожа на інших. Відчувалося, що вона побоюється свого оточення і навіть себе, часто не зважає на свої потреби. Їй було важко йти на контакт з іншими, відчувалася скутість.

За важливу рису толерантної й довірливої особи вважається почуття гумору, яке допомагає знайти вихід із кризової ситуації. Як зазначив учасник із Луцька, “коли відчуваєш, що назріває напруження, можна сказати якийсь жарт, усе перевести в інше річище і зняти напругу”. Той, хто може посміятися із самого себе, має меншу потребу відчувати перевагу над іншим, і тоді “це не буде якоюсь травмою чи поразкою”.

Інша учасниця тренінгу назвала таку рису, як “чутливість і співчуття до людей і тварин”, що характеризують здатність до емпатії.

Як підставу нетолерантності було оцінено “потребу у визначеності”. Так, учасник із луцької групи висловив почуття суму й нудьги під час обговорення ситуації щодо підтримки або осуду російськомовності. Він зазначив: “а краще, щоб були всі однієї думки

і всім було весело, щоб Україна була веселою країною”. Толерантна людина, навпаки, визнає світ у його різноманітності, готова вислухати будь-який погляд.

Таким чином, за результатами виконання цієї вправи виділилися яскраві ознаки толерантності й довірливості – які сприяють спокійному ставленню до мовної різноманітності і входять у триаду толерантності й довірчості: “визнання, прийняття, розуміння”.

Наступну вправу “Як бути толерантним у спілкуванні” [там само, с. 207] було спрямовано на те, щоб відпрацювати навички толерантності й довірчості в реальних ситуаціях мовної взаємодії.

Цілі вправи полягають у тому, щоб:

- навчитися конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій;
- навчитися толерантно висловлювати свої негативні почуття;
- зробити спілкування більш безпосереднім і вільним.

Тренер говорить “Кожний із нас час від часу потрапляє в конфліктні ситуації. Кожний по-своєму виходить із таких ситуацій: хтось ображається, хтось “дає здачі”, хтось намагається знайти конструктивне рішення. Чи можна вийти з конфліктної ситуації за допомогою толерантної й довірчої поведінки, зберігши власну гідність і не принизивши іншого? Я пропоную розповісти про свої типові реакції й переживання в запропонованих кризових ситуаціях”.

Ось перелік ситуацій: “Твій друг попросив книжки і не повернув їх”; “Твій молодший брат поламав комп’ютер”; “Твої друзі шепочуться між собою, а тебе не запрошують до розмови. Пішли самі в кіно, а тебе не запросили”; “Твій викладач звинуватив тебе, що ти списав контрольну роботу”; “Ви з другом домовилися зустрітися. Ти прочекав його, але він так і не прийшов”; “Тренер сказав, що звільняє тебе з команди, бо ти пропускаєш заняття”; “Ти поїхав на студентську конференцію, а друг тебе не попередив, що ти маєш виступати іншою (російською/українською) мовою”; “Ви з другом поїхали до Києва і там познайомилися з російськомовними/україномовними ровесниками. І друг почав говорити з ними по-російському/по-українському” (у двох останніх ситуаціях називається інша мова, ніж та, якою спілкуються студенти).

Учасники мають розіграти ці ситуації, а потім повторити їх на більш конструктивному рівні, використовуючи запропоновану схему гідного виходу із ситуації: розпочати розмову з конкретного й точного опису ситуації, яка тебе не влаштовує; сказати про почуття, що виникли у зв'язку із ситуацією та поведінкою іншої особи; сказати іншій особі про те, як би ти хотів, щоб вона чинила, запропонувати їй інакший варіант поведінки; сказати, як ти поведешся в разі, якщо особа змінить або не змінить своєї поведінки. Цю вправу можуть виконати кілька пар учасників.

Вправу можна доповнити введенням понять я- і ти-вислів [там само, с. 19]. Тренер пояснює різницю між я-висловом і ти-висловом. Використання в мові я-висловів робить спілкування більш безпосереднім, допомагає висловити почуття, не принижуючи іншої людини. Я-вислів передбачає відповідальність мовця за свої думки й почуття, дає іншій людині змогу вислухати вас і спокійно відповісти. Натомість ти-вислів націлено на те, щоб звинуватити іншого. Якщо ми використовуємо ти-вислів, то особа, до якої ми звертаємося, відчуває негативні емоції – гнів, роздратування, образу.

Рефлексія вправи передбачала обговорення способів і переваг толерантного й довірчого спілкування, поведінки, характерної для учасників у розв'язанні конфліктних ситуацій. Учасники висловлювали думки про те, чий вихід із ситуації виявився найбільш удалим і чому.

Під час групового обговорення яскраво виділилися кілька типів реагування на конфліктні ситуації. Зазначалося, що використання іншої мови не є проблемним, проте реагування на конфліктні ситуації все-таки викликає дискомфорт. Для більшості учасників і з Севастополя, і з Луцька характернішими є ти-вислови (“почему ты меня не предупредил заранее, чтобы я подготовилась к выступлению, теперь давай помогай мне подготовиться”). Виділилися такі особливості конфліктного реагування, як вплив попереднього досвіду конфліктів або конструктивного спілкування (“сказать незнакомому (или нехорошому) человеку в более грубой форме, повышая голос”) і статусу учасника конфлікту (“незнакомому человеку я бы могла сказать – ты что такое говоришь? как ты мог? – а преподавателю не могла бы”).

Менша частина учасників від початку намагалася сприймати конфліктну ситуацію як таку, що її можна розв'язати; вони робили компромісні пропозиції, і тоді звучали, як правило, я-вислови (“я не люблю кричати, попрошу, чтобы принес книги в следующий раз”, “я буду намагатися зняти конфліктну ситуацію тим, що переведу напруження на жарт, щоб усі посміялися, знайшли вихід”).

Коли на прохання тренера учасники переформулювали ти-вислови на я-вислови, тоді від них можна було почути: “я чувствую раздражение и досаду”, “я волнуюсь и нервничаю от того, что мне придется выступать на другом языке”. У такому разі, на думку учасників із севастопольської групи, у сторони конфлікту, яка його спровокувала, виникає бажання виправити ситуацію, піти на поступки, з'являється шанс спокійніше реагувати, уникнути ескалації конфлікту.

Під час виконання цієї вправи яскраво проявилася тенденція соціально бажаного реагування в конфлікті, коли стримується роздратування через конфлікт з однією особою, але переноситься на інших, невинних або випадкових осіб: “Мне родители говорили, что нужно терпеть, когда говорит преподаватель, и не говорили, что нельзя кричать на своих сверстников, случайных людей в транспорте”. У ситуації конфліктної взаємодії єдиною реакцією, на думку цієї учасниці, має бути вербальна агресія як відреагування незадоволення.

Більшість учасників зазначала, що у звичайному житті не заведено говорити про свої почуття ось так: “мне плохо, потому что...”, а більш звичними є звинувачення “ты такой-то...”, звертання до іншого (“ти”), а не до себе (“я”), а це може означати слабо розвинене розуміння своїх справжніх почуттів. Як варіант виходу з конфліктних ситуацій запропоновано щирі та ввічливі побажання або подяку, повідомлення про свої реальні переживання і запитання про переживання іншої людини тощо замість негативної оцінки почуттів та вчинків іншого зі свого погляду: “ти не маєш рації, коли вважаєш...”, “ти вчинив неправильно...”.

Наступною стала вправа “Увійди в роль” [там само, с. 217], яка дала змогу продовжити розвиток толерантних і довірчих навичок. Мета: розвиток здатності поставити себе на місце іншої люди-

ни, співчутливо ставитися до соціально вразливих груп населення. Матеріали: набір карток із ситуаціями.

Ведучий розповідає про негативну роль упереджень у стосунках між людьми. Такі упередження, негативні стереотипи і ярлики вельми поширені в суспільстві. Часто-густо вони стосуються певних національностей, етнічних меншин, представники яких почувуються дискомфортно, самотньо, відчують себе чужими в соціальному оточенні. Учасникам пропонуються картки з описами різних ситуацій, у які можуть потрапити люди, що переселилися з одного місця на інше. Учасники мають увійти в становище своїх героїв і розповісти групі їхні історії від першої особи.

Для україномовної групи було запропоновано такі ситуації:

– Ти – хлопчик 12 років із Кубані. Кілька місяців тому батьки переїхали в Україну. Ти хочеш учитися, але не знаєш мови, і хлопці, які поруч, обзивають тебе москалем, глузують, що ти громадянин іншої країни. Чи можеш ти щось змінити?

– Ти – дівчинка, тобі 15 років, ти з батьками мешкала в Криму, і сім'я планувала переїхати до Росії. Але склалося так, що ви змушені були переїхати до Луцька. Ти ходиш до школи, але в тебе немає справжніх друзів. Тобі здається, що однокласники ставляться до тебе не дуже добре. Може, це тому, що твоя поведінка відрізняється від інших? Які почуття ти маєш до місцевих, однокласників?

– Твої батьки грузини, вони переселенці. Твоя сім'я вже кілька років проживає в Україні. Ти маєш друзів серед місцевих, однокласників, але твої батьки не можуть адаптуватися і весь час думають про те, як було добре там, де ви мешкали раніше. Чому твоя мама постійно сумує? Що не подобається твоїм батькам?

А це – ситуації для російськомовної групи:

– Ты – мальчик 12 лет из Ивано-Франковской области. Несколько месяцев назад ты со своими родителями переехал в Севастополь. Ты очень хочешь учиться и дружить с местными ребятами, но тебя не принимают, обзывают “бандеровцем”, потому что твои родители плохо разговаривают на русском. Можешь ли ты что-нибудь изменить?

– Ты – девочка, тебе 15 лет, твои родители – беженцы из Грузии. Ты ходишь в школу в Крыму, но у тебя нет настоящих дру-

зей. Тебе кається, що однокласники относятся к тебе не очень хорошо. Может быть, так происходит потому, что твое поведение и твоя внешность отличают тебя от других? Какие чувства ты испытываешь по отношению к местным сверстникам?

– Ты – сын переселенцев из Балаклавы. Уже несколько лет вы живете всей семьей в Луцке. Ты ходишь в школу, у тебя здесь много друзей. Твои родители – люди образованные, но они плохо адаптировались к местным традициям, плохо знают украинский язык, никак не могут привыкнуть к жизни на новом месте. Почему твоя мама все время грустит? Что не нравится здесь твоим родителям?

На обговорення виносилися такі запитання: Наскільки важко було ввійти в роль людини, яка відрізняється від інших? Які почуття ви відчували, опинившись у цій ролі? Яким чином оточення може підтримати переселенців?

Для виконання цієї вправи групу було поділено навпіл. Кожна з підгруп готувала вибрану ситуацію, яку потім розігрувала перед іншою підгрупою. Учасники сприймали вправу дуже емоційно. Стиль реагування на запропоновані ситуації показав високий рівень готовності йти на поступки, шукати нетрадиційні варіанти розв'язання складних конфліктних ситуацій, прагнення зберегти свою самобутність разом із набуттям зв'язків із соціальним оточенням. Загалом у процесі тренінгу в учасників виникало як почуття спільності й близькості, так і почуття відмінності, своєї унікальності як особи.

У луцькій групі було зроблено висновок, що бачення інших людей може відрізнятися від тих, які має кожний з учасників тренінгу. Не потрібно зациклюватися на тому, звідки людина, якої вона національності, якою мовою розмовляє, а важливішим є те, якою вона є як особистість. Наголошувалося, що хоча “ми всі різні, але це не є перешкодою за бажання знайти спільну мову”, що зрозуміти іншу особу важливіше, ніж довести свою рацію, яка насправді може бути рацією лише однієї людини.

Важливим висновком севастопольської групи було те, що тип реагування в конфлікті, який викликає “агресію на агресію”, не завжди є конструктивним. Натомість бажання почути, чого хоче

інша людина, “прийняття іншої людини, її цінності, її несхожості, її інакшості” є хоч і важким, але корисним заняттям.

Запропонований варіант тренінгу допомагає учасникам усвідомити їхні звичні реакції на конфліктні й дискомфортні ситуації, набути практичних навичок конструктивної поведінки під час конфліктів, що виникають як на мовному ґрунті, так і в ширшому комунікативному контексті, переспрямувати вектор реагування на конфліктну ситуацію від звинувачення іншого на себе задля пошуку власних ресурсів розв’язання конфлікту, навчитися ефективного розуміння почуттів і думок іншої людини.

5.7. Програма соціально-психологічного тренінгу з формування позитивного ставлення до української мови

Як основну форму роботи з корекції ставлення російськомовних громадян до української мови ми визначили соціально-психологічний тренінг, який допомагає сформувати позитивне ставлення до україномовного спілкування, подолати психологічні бар’єри, які виникають у представників російськомовної спільноти під час взаємодії з україномовною частиною населення.

Досягти цього можна шляхом: утвердження активної життєвої позиції без утрати наявної етнічної та мовної ідентичності на основі прийняття себе, набуття впевненості в групі, корекції соціальних страхів перед утратою власної ідентичності, підвищення комунікативної толерантності, усвідомлення умовності соціальних стереотипів, подолання упередженого ставлення до української мови й культури, відпрацювання вмій і навичок україномовного спілкування, позбавлення почуття дискомфорту через використання української мови, набуття досвіду її безпосереднього вживання.

Програма тренінгу містить опис процедури соціально-психологічного тренінгу, його основних елементів та складу учасників. Наведено основні тренінгові вправи, дано їхню коротку ха-

рактеристику. Розробка показує основні прийоми і технологічні способи невимушеного переходу до обговорення мовних питань.

Мета тренінгу – сформувати позитивне ставлення російськомовних громадян до україномовного спілкування.

Завдання тренінгу полягають, по-перше, в усвідомленні негативних стереотипів щодо української мови, осмисленні їхнього психологічного підґрунтя і наступному спростуванні їхньої цінності; по-друге, у проживанні позитивних емоційних станів, здійсненні самопізнання та самовираження, особистісному рефлексуванні на основі україномовного оформлення, усвідомленні своєї ідентичності та прийнятті її; по-третє, у перенесенні набутого позитивного досвіду в інші життєві ситуації, виробленні гнучкої позиції у сфері вибору мови спілкування, розширенні репертуару мовної поведінки, знеціненні зовнішніх і внутрішніх перешкод на шляху прийняття української мови та україномовної культури.

Тренінг розраховано на громадян, які в повсякденному житті послуговуються цілковито або переважно російською мовою. Кількість учасників – 10-15 осіб. Тривалість тренінгу – 3-5 годин із 10-хвилинними перервами щогодини.

Модуль 1 “Знайомство” має на меті створення атмосфери довіри й безпеки, яка налаштує учасників тренінгу на позитивний лад. Завдання для тренера полягає в тому, щоб створити в групі вільну, невимушену атмосферу, сформувати в учасників довірливе ставлення один до одного.

У межах першого модуля процедура знайомства учасників тренінгу має бути досить традиційною, проводиться з використанням знайомих тренерів вправ. Тренінг доцільно розпочинати і більшу його частину проводити російською мовою.

У процесі повідомлення про цілі й завдання тренінгу не слід відразу розкривати його спрямованість на мовну поведінку, що може наперед актуалізувати звичні для учасників когнітивні та емоційні постави. Краще сформулювати відносно нейтральні цілі на зразок подолання соціальних стереотипів, підвищення ефективності міжособової взаємодії тощо.

Дізнаючись про очікування учасників від тренінгу, важливо зрозуміти мотивацію їхньої участі. Доречними є такі запитання “Яку мету участі в тренінгу ви маєте для себе особисто? Чого ви

очікуєте від такої участі?”. Етап з’ясування особистих цілей дає, зокрема, змогу узгодити їх із загальною метою тренінгу.

Далі тренеріві слід ознайомити учасників із принципами добровільності, рівноправності, активності, і конфіденційності [Мілютіна, 2004, с. 8–9] і правилами, відповідно до яких вестиметься робота на занятті. Їхня суть не в тому, щоб регламентувати життя групи, а щоб налаштувати учасників на співпрацю і взаємодопомогу, взаємну спонтанну творчість. Правила можна письмово зафіксувати перед усією групою для подальших апеляцій до них. Найважливішими є правила відвертості, поваги до іншого, взаємного неоцінювання, лаконічності та почерговості висловлювань. Окремо варто наголосити на правилах конфіденційності (необговорювання один одного поза тренінгом) та я-висловів (формулювання думок від першої особи).

На етапі знайомства можна використовувати такі вправи.

Вправа “Познайомся” триває 10-15 хвилин. Інструкція: “Нам предстоит совместная работа, а потому нужно познакомиться и запомнить имена друг друга. В тренинге нам предоставляется интересная возможность, обычно недоступная в реальной жизни, – выбрать себе имя. Ведь бывает, что кому-то не очень нравится его имя, кого-то не устраивает форма обращения к нему окружающих, а кто-то мечтает об имени, которое носит его кумир. У вас есть тридцать секунд для того, чтобы выбрать для себя игровое имя. Все остальные члены группы – и ведущий тоже – в течение всего тренинга будут обращаться к вам только по этому имени”.

Така пропозиція, як правило, викликає пожвавлення й посмішки. Дехто зразу запитує, чи можна залишити своє ім’я, яке його влаштовує. Звичайно, можна. Якщо учасник змінює своє справжнє ім’я на ігрове, то це сприяє зміщенню на ігрову умовність того, що відбувається в групі, виходові за межі життєвських обмежень, розитковій рефлексивних процесів.

“А теперь представимся друг другу. Сделаем это так, чтобы сразу и прочно запомнить все игровые имена. Наше представление будет организовано таким образом: первый участник называет свое имя и бросает мячик другому, второй – имя предыдущего и свое и перебрасывает третьему, третий – имена двух предыдущих и свое и т. д. Последний, таким образом, должен назвать имена всех членов

групи, сидячих перед ним. Записувати імена не можна – тільки запам'ятовувати. Додаткове умови – називаючи ім'я людини, обов'язково подивитися йому в очі”.

Вправу виконують дуже активно, особливо тоді, коли учасники вгадали нові імена, щоб змінити стереотипи звичних стосунків.

Вправа “Привітаймося” займає приблизно 15 хвилин. Інструкція: “Давайте поздороваемся друг з другом за руку різними способами. Можна використовувати і вербальне привітання, використовуючи різні мови”.

Вправу сприймають по-різному: одні залюбки імпровізують, вітаються різними мовами, інші говорять “Мені важко виконати це завдання, тому що я здоровію завжди однаково”. Деякі учасники задумуються перш ніж привітатися з іншими, особливо коли вони незнайомі.

Вітання різними мовами спонукає розширювати спектр мовних виборів і дає змогу рефлексувати мовні стереотипні обмеження. Вправа налаштовує на полілінгвістичний характер тренінгу, готує учасників до обговорення мовних питань. Наприкінці вправи доцільно обговорити самопочуття та настрої.

Вправа “Криголам” розрахована на 20-30 хвилин. Тренер просить учасників об'єднатися в пари та визначитися з поділом на партнерів А і Б. Інструкція: “Необхідно побудувати два кола – зовнішнє і внутрішнє. Нехай партнери А стануть у зовнішнє коло, а партнери Б – у внутрішнє – так, щоб ви стояли обличчям один до одного. Після виконання я буду задавати питання або давати тему для обговорення. У вас буде одна-два хвилини на відповідь або обговорення, після чого партнери А по моїй команді зроблять крок вліво, таким чином ми будемо рухатися по годинній стрілці і змінювати партнерів. Після такої зміни називайте в новій парі своє ім'я друг другу”. Так усі учасники тренінгу знову знайомляться, поки коло не дійде до кінця.

Варіанти запитань або тем (можуть бути й інші – на розсуд тренера): Як ви любите проводити вільний час? Де проходило ваше дитинство? Якою людиною найбільше захоплюєтесь? За що? Чим ви захоплюєтесь? Яке було ваше найважливіше досягнення? Які ваші сильні сторони? Розкажіть цікаву історію або випадок із вашого

життя. Про що ви мрієте? Що ви вмієте робити краще за інших? Розкажіть про своє походження. Розкажіть (пофантазуйте), якою ви бачите Україну через 10-15 років. Пофантазуйте, що в ідеалі ви особисто могли б зробити для України.

Далі проводять групове обговорення вправи в загальному колі. Вправа досить швидко створює атмосферу довіри та взаємної поваги. Крім того, вона може виконувати функцію переходу до обговорення мовних питань.

Вправа “Лінійка” (10-15 хв.). діагностує вміння відчувати партнера по взаємодії без звичних форм спілкування та самооцінку власних ресурсів. Вправа виконується мовчки, без будь-якої комунікації. Учасники групи стоять у шерензі обличчям в один бік. Тренер має стати біля краю шеренги.

Інструкція: “Все задания мы будем выполнять молча. Надо стремиться выполнить каждое задание как можно быстрее и в то же время как можно точнее. Задание первое: надо расположиться в шеренге так, чтобы здесь, около меня, стоял самый высокий из нас, а на противоположном конце шеренги – тот, у кого самый небольшой среди нас рост. Начали”. Після того як група виконала завдання, тренер проходить уздовж шеренги і перевіряє точність його виконання.

“Задание второе: около меня должен стоять человек, который родился 1 января, а в противоположном конце – 31 декабря. Надо расположиться по датам (без учета года) рождения”.

“Задание третье: около меня должен стоять человек, который лучше всех владеет русским языком, а в противоположном конце – хуже всех”.

“Задание четвертое: около меня должен стоять человек, который наиболее свободно разговаривает на украинском языке, а в противоположном конце шеренги – тот, кто хуже всех владеет украинским языком”.

Під час вправи, як правило, спостерігається пожвавлення, учасникам подобається шикуватися, з’являється невимушеність, скорочується дистанція. Така послідовність постановки завдань дає змогу перейти від візуального спостереження до самоаналізу та самооцінювання. Два останні завдання безпосередньо підводять до самооцінки мовного вибору та рівня мовної компетентності.

По завершенні вправи слід обговорити враження й самопочуття та виділити, що допомагало, а що заважало зрозуміти, де саме треба стояти в шерензі, як досягали порозуміння без вербальної комунікації. Учасники жваво обговорюють свої враження. За такими рефлексіями може стояти інформація особистісного характеру, яку слід дуже коректно сприймати, надаючи підтримку й розуміння учасникам, які пішли на таке саморозкриття.

Учасники можуть почати обговорювати загальну ситуацію з мовами. Проте на цьому етапі краще не акцентувати увагу на мовних проблемах, а просто зафіксувати ці факти для використання їх пізніше [там само, с. 13–14].

Мету *модуля 2* “Ідентичність” становить усвідомлення своєї етнонаціональної та мовно-культурної ідентичності, наявних страхів перед її втратою, зв’язків з українською нацією, культурою, державою, причетності до творення майбутнього країни. Завданнями для тренера є: викликати в учасників позитивні емоційні стани на основі духовно-інтимного переживання своєї ідентичності.

Другий модуль варто розпочати вправою “Родовий герб” (10–30 хв.). Для її проведення потрібні кольорові олівці та папір А4.

Вправа має дві частини. У першій учасникам пропонується намалювати свій родовий герб, включивши в нього найбільш важливу інформацію про свою національність, родину, її історію, досягнення, інтереси, таланти тощо. Другу частину проводять у формі презентації свого родового герба і групової рефлексії, під час якої обговорюють зміст намальованих символів [Вачков, 2000, с. 172–175].

У вправі “Це для мене важливо” (15 хв.) на основі попередньої вправи кожний член групи намагається розповісти, чим він найбільше пишається в історії свого народу, які були герої і що означають символи його герба. Кожному з учасників потрібно також висловити своє бачення України в майбутньому і місце свого народу в її історії, визначити, яких національних героїв України мають шанувати на державному рівні.

Основний метод вправи “Чого я боюся” (30 хв.) – групова дискусія. Кожний з учасників групи має сказати, чого він боїться, а група має знайти аргумент безпідставності його страху. Ця вправа

дає змогу учасникам висловитися про свої страхи й побоювання і виробити способи, які могли б захистити від наявних загроз.

У модулі 3 “Стереотипи” йдеться про усвідомлення причин негативних стереотипів та упереджень, їхнього впливу на конструктивну взаємодію з україномовним оточенням, подолання власних негативних постав стосовно україномовного спілкування. Завдання для тренера – спонукати учасників до сприймання різнобічних аргументів щодо україномовного спілкування, до виваженого приймання рішень, набуття навичок толерантного оцінювання мовної поведінки.

На початок третього модуля підходить вправа “За і проти” (30-60 хв.). Основний метод – групова дискусія. Тренер ділить групу на дві команди. До команди А входять учасники, які за результатами вправи “Родовий герб” ідентифікують себе з росіянами, до команди Б – ті, хто ідентифікує себе з українцями або зайняли проміжну позицію.

У кожній команді тренер призначає керівників і пояснює їхні обов’язки. Інструкція: “У Вас есть возможность проявить себя в роли руководителя, Вы несете ответственность за результаты работы всей команды. Ваше задание – определить несколько негативных стереотипов, которые относятся к личной жизни (например, “после свадьбы веселая жизнь заканчивается”), несколько негативных стереотипов, касающихся представителей других национальностей (например, все евреи хитрые), а также стереотипы, относящиеся к Украине и украинскому языку. У Вас есть 10 минут”. Робота проходить за принципом мозкового штурму.

Тренер вишиковує команди у дві шеренги обличчям одна до одної. Дає настанову команді А (так, щоб команда Б не почула): “Представьте себя украинцами, ваш родной язык украинский, вы хотите, чтобы в Украине государственным был украинский язык. Ваша задача – отстаивать свою позицию и переубедить команду Б перейти на украинский язык. Вы – украинцы! Вы любите Украину и отстаиваете ее интересы!”. Тренер свідомо надає позиції команди А емоційно піднесеного патріотичного налаштування. Настанова команді Б дається стримано: “Ваша задача – отстаивать вашу позицию относительно русского языка”.

Далі тренер майже не впливає на перебіг цієї вправи. Долучається лише тоді, коли виникає загроза конфлікту або сам конфлікт, але при цьому звертається тільки до керівників груп [Васютинський та ін., 2009, с. 16–21].

У вправі “Перетворення” (30 хв.) зміні негативних стереотипів на позитивні уявлення може сприяти групова дискусія з елементами мозкового штурму з приводу частини раніше висловлених стереотипів за участі всієї групи.

Для додаткової мотивації учасників пропонується спершу розглянути якісь житейські стереотипи, а вже потім перейти до мовних. Наприклад, методом мозкового штурму всі учасники по колу шукають аргументи “за” і “проти” стереотипу “якщо дівчина не вийшла заміж до 25 років, то залишиться старою дівою”. Інструкція: “Ваша задача – увидеть разносторонность этого явления. Необходимо найти аргументы “за” и “против” этого убеждения. При этом внимание следует акцентировать на аргументах “против”.

У процесі обговорення висловлюють і порівнюють різні погляди, а в результаті змінюють ставлення до цієї думки, відбувається переоцінка цінностей.

Тренер повідомляє, що наступний негативний стереотип стосуватиметься української мови. Група самостійно вибирає стереотип, над яким працюватиме.

Тренер: “У нас есть безопасное пространство, где мы можем поговорить на украинском языке. Ваша задача – не акцентировать внимание на словах, речи, а сосредоточиться на чувствах, которые возникают, на чувстве языкового колорита, эмоциональных переживаниях.

Вправу-розминку “Толерантність” (15 хв.) варто проводити на завершення модуля, особливо якщо він проходив важко і викликав багато негативних емоцій. Вправа допоможе піднести загальний настрій групи та налаштувати на подальшу плідну роботу.

Інструкція: “Вспомните разные национальности и типичные имена их представителей. Попробуйте присвоить каждому участнику какую-нибудь национальность (кроме украинской и русской) и соответствующее имя, например, “еврейка Сара”, “американец Джон”. Виконання вправи зазвичай викликає неабияку зацікавленість в учасників. Тренер має відстежувати ставлення до різних

національностей і нейтралізувати можливі негативні вияви щодо певних етнічних груп [там само, с. 21].

Модуль 4 “Комунікативна гнучкість” передбачає закріплення нових моделей поведінки для ефективного перенесення їх на реальні життєві ситуації, роботу з мовними та психологічними бар’єрами, які виникають під час спілкування. Завдання для тренера полягає в спрямуванні учасників на приймання свого україномовного іміджу, показі позитивних сторін участі в україномовному спілкуванні.

У четвертому модулі можна використати вправу “Аргументи і факти” (30 хв.). Під час вправи використовують м’яч. Групу можна розбити на дві підгрупи. Інструкція: “Сейчас мы будем, бросая друг другу мяч, выдвигать аргументы “за” и “против” общения на украинском языке. Ответы чередуются. Пользоваться следует формулировкой “говорить по-украински надо, потому что...” либо “говорить по-украински не стоит, потому что...””.

Гра спонукає до обговорення такого дразливого питання, як мовні уподобання. Вправа, зокрема, цікава тим, що інколи аргументи “за” або “проти” доводилося придумувати учасникам із протилежними поглядами. Бажано підлаштувати так, щоб гра закінчувалася аргументом на користь української мови. Мета цієї вправи – з’ясувати причини, що саме заважає перейти на українську мову в повсякденному житті [там само, с. 27].

Мета вправи “Мовна стійкість” (30 хв.) – пережити фрустраційні відчуття, коли партнер, до якого звертаються, не відповідає взаємністю. Обирають двох учасників групи, один із яких має говорити тільки українською мовою, а другий – лише російською. Перший має звернутися до другого по-українському, а другий – проігнорувати або висловитися негативно щодо змісту та мови звернення. Водночас перший учасник діалогу має знайти позитивний аргумент стосовно вживання української мови.

Наприкінці вправи учасникам важливо описати власні відчуття, які вони пережили, і знайти потрібні аргументи використання ними української мови.

У вправі “Протистояння” (30 хв.) мета полягає в тому, щоб відпрацювати навички україномовного спілкування в умовах групового тиску. Для цього група розподіляється на дві підгрупи. Те-

мою суперечки є “Преваги україномовного спілкування в сучасному українському суспільстві”. Одна з підгруп має вибрати когось, хто відстоюватиме її позицію українською мовою. Ця група має всіляко висловлювати йому підтримку як вербально, говорячи слова “молодець”, “добре сказано” і т. ін., так і невербально – оплесками, киваючи головою тощо. Друга ж група займає протилежну позицію і намагається навести різноманітні аргументи щодо марності україномовного спілкування. Проте, на відміну від першої групи, друга не обирає собі представника і діє більш хаотично. Потім підгрупи мають помінятися ролями і повторити процедуру.

Під час проведення *модуля 5* “Завершення роботи” ставлять цілі: отримати зворотний зв’язок від учасників, виробити колективні поради стосовно україномовного спілкування російськомовних громадян. Завдання для тренера – закріпити загальний позитивний настрій та постави щодо україномовного спілкування.

На закінчення роботи у формі групової дискусії мають прозвучати такі запитання: Як ви думаєте, що може об’єднати людей в Україні? Чи може українська мова стати об’єднувальним чинником у суспільстві? У яких сферах це може відбутися, а в яких – не може? Якою має бути роль української мови в освіті? Якими шляхами можна підвищити престижність україномовного спілкування?

Тренінг повинен закінчитися на позитивній ноті, усі охочі можуть поділитися своїми переживаннями та висловитися стосовно тренінгу, перспективності його проведення серед російськомовного населення, зазначити вади і поради, як підвищити його ефективність.

5.8. Соціально-психологічний тренінг з усвідомлення російськомовними студентами ролі етнічних стереотипів

Проведення соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на усвідомлення російськомовними студентами ролі етнічних стереотипів, має на меті сприяти осмисленню змісту цих стереотипів, їхньої ролі в спілкуванні, набуттю вмінь і навичок профілакти-

ки та подолання комунікативних бар'єрів, пов'язаних з етнічними упередженнями.

Програма має інтегрований характер. У процесі її розробки використано матеріали тренінгових програм сучасних російських дослідників [Лебедева и др., 2003; Чибисова, 2006]. Основними завданнями тренінгу стали: аналіз змісту етнічних стереотипів учасників групи; усвідомлення чинників, що впливають на їхнє виникнення; формування об'єктивного ставлення учасників до етнічних стереотипів, що впливають на ефективність міжетнічного спілкування.

Учасниками тренінгової групи стали студенти 1 та 2 курсів Інституту психолого-педагогічної освіти та мистецтв Бердянського державного педагогічного університету кількістю 15 осіб. Заняття проводилося протягом одного дня і тривало вісім годин.

Під час першого етапу тренінгу, який названо “знайомство”, більшість учасників позитивно поставилася до включення в тренінгову роботу. Хоча спостерігалися певні труднощі. Так, окремі студенти були вперше присутні на тренінгу, тому їм було важко сформулювати свої очікування.

Після ознайомлення з основною метою та завданнями тренінгу учасники групи разом із тренером розробили і прийняли норми взаємодії, що дають змогу організувати чітку й злагоджену роботу: довірчий стиль спілкування, звертання на “ти” і на ім'я; персоніфікація висловлювань (“я думаю”, “я вважаю”, “мені подобається”); спілкування за принципом “тут і тепер”; конфіденційність; добровільність; активна участь; відповідальність за слова; взаємоповага; безоцінність; приймання себе та інших такими, якими вони є.

Далі група перейшла до виконання вправ. У вправі “Ланцюжок стереотипів” учасники вислуховували *епітети на адресу етнічної групи*, роль якої вони вибрали з-поміж запропонованих (американці, англійці, болгар, греки, естонці, євреї, китайці, мексиканці, молдовани, монголи, німці, росіяни, українці, французи, шведи, японці). Коментарі на адресу етнічної групи полягали в психологічних характеристиках, оповіданнях, анекдотах, випадках з особистого досвіду спілкування. Учасники називали як позитивні, так і негативні риси. Загалом було отримано досить неоднозначні характеристики представників певних етнічних груп. Окремі з них

викликали дискусію. Учасники часом не погоджувалися з даними характеристиками і висловлювали свої заперечення.

Наступним етапом програми був *інформаційний блок*. Учасники активізували теоретичні знання з таких питань: Що таке стереотип? Етнічні стереотипи і їхній зміст. Авто- і гетеростереотипи. Істинність і хибність етнічних стереотипів. Вплив етнічних стереотипів на міжетнічне спілкування.

Для закріплення отриманої інформації та визначення користності і шкідливості стереотипів було проведено вправу “За і проти”. Учасники по черзі висловлювалися про користь і шкоду стереотипів у житті особи та суспільства, продовжуючи одну з фраз: “Стереотипи потрібні, бо ...”, “Стереотипи заважають, бо ...”.

Логічним продовженням цього завдання була *групова дискусія* на тему “Усвідомлення стереотипів”. Спираючись на результати попередньої вправи, студенти обговорили роль стереотипів у житті людини, визначили їхні позитивні та негативні характеристики, які було записано на фліпчарті. У результаті обговорення учасники зазначили, що стереотипи потрібні, бо вони: економлять час, акумулюють громадську думку, допомагають у процесі адаптації, забезпечують психологічний захист, стимулюють цікавість, постають як інструмент реалізації певної мети в груповій взаємодії. Водночас стереотипи заважають, тому що виявляються бар’єрами в спілкуванні, досить часто є хибними, установлюють особистісні рамки і штампи, є джерелом дискримінації та конфліктів, заважають особистісному зростанню, руйнують індивідуальність, спричиняють упередженість.

Наступна вправа мала на меті визначити основні *шляхи подолання етнічних стереотипів* у процесі міжетнічного спілкування.

Учасники тренінгу поділилися на три підгрупи по п’ять осіб у кожній, де визначали шляхи подолання найбільш типових стереотипів у спілкуванні – етнічних, професійних, вікових, статевих та ін. Після цього зроблені напрацювання було винесено на загальногрупове обговорення.

За результатами цієї роботи визначено такі шляхи подолання етнічних стереотипів:

- інформаційно-просвітницька робота;
- організація та проведення етнічних свят і фестивалів;

- ознайомлення з культурою і традиціями інших народів;
- організація спільної діяльності представників різних етнічних груп у межах освітніх, соціальних, благодійних проєктів;
- соціально-психологічні тренінги;
- спілкування в соціальних мережах;
- вивчення іноземних мов.

Завершальний етап тренінгу проходив у формі аналізу тренінгового дня. Учасники по черзі висловлювали свої думки з приводу проведеного заняття, аналізували емоції та почуття, що виникали під час тренінгу, обговорювали новий досвід та його можливий вплив на спілкування в міжкультурному середовищі.

Закінчення роботи пройшло у формі “урочистої церемонії” з врученням пам’ятних сертифікатів про участь у тренінгу.

Із метою визначення ефективності проведеного тренінгу було здійснено два діагностичні зрізи – перед його початком і після закінчення. Респондентам пропонували дві методики: модифіковану шкалу соціально-психологічної близькості Н. Лебедевої [Лебедева, 1993, с. 53–67] та авторський питальник, що відображав комунікативні преференції в різних життєвих ситуаціях.

За методикою Лебедевої учасники *рангували представників чотирьох етнічних груп* – американців, українців, французів та євреїв (ці групи було обрано з огляду на соціально-психологічну виразність їхніх образів). Відзначали рівень прийнятності їх у ролях близького родича, друга, сусіда, сімейного лікаря, колеги по роботі, однокурсника, сусіда по кімнаті в гуртожитку, наставника й радника, куратора студентської групи, керівника на роботі, партнера по бізнесу, попутника в громадському транспорті, працівника державної структури, жителя іншої країни. Фіксували також бажання бути представником цієї етнічної групи. Оцінку робили за такою шкалою: 5 – цілком згоден; 4 – радше згоден, ніж не згоден; 3 – однаковою мірою згоден і не згоден; 2 – радше не згоден, ніж згоден; 1 – зовсім не згоден.

На основі порівняння оцінок, даних студентами до і після тренінгу, можемо констатувати факт, що загалом підвищився рівень прийнятності представників перших трьох груп.

Ще на початку тренінгу спостерігалось виразно позитивне ставлення до українців у ролі близьких родичів. Після тренінгу

зросла прийнятність їх як колег ($p \leq 0,01$), друзів ($p \leq 0,01$), працівників держструктур ($p \leq 0,01$), наставників і порадників ($p \leq 0,01$), тобто й у приватно-інтимній, і в професійно-діловій сферах спілкування.

Американці виявилися бажаними партнерами по спілкуванню насамперед у професійно-діловій сфері. Студенти відносно охоче погоджувалися приймати їх у ролі однокурсника, куратора студентської групи, сімейного лікаря, колеги по роботі, і ці позиції мало змінилися під впливом тренінгу. Натомість в інтимно-особистісній (а почасти й професійно-діловій) сфері спілкування американці стали більш бажаними як сусіди ($p \leq 0,01$), друзі ($p \leq 0,01$), працівники держструктур ($p \leq 0,01$), наставники й порадники ($p \leq 0,01$), попутники в транспорті ($p \leq 0,01$), партнери по бізнесу ($p \leq 0,01$), керівники на роботі ($p \leq 0,01$).

Оцінюючи французів до і після тренінгу, студенти не змінили своєї думки за такими показниками, як житель іншої країни, сімейний лікар та сусід по кімнаті. А найбільш значущі позитивні зміни відзначено за показниками колега ($p \leq 0,01$), керівник по роботі ($p \leq 0,01$), сусід ($p \leq 0,01$), попутник у транспорті ($p \leq 0,01$), що характеризують і професійно-ділову, і соціально-рольову сфери спілкування. Після тренінгу зріс також ступінь згоди з конструктом “Я хотів би бути представником цієї етнічної групи” ($p \leq 0,01$).

Набагато проблемнішою виявилася оцінка євреїв. Рівень їхньої прийнятності за всіма показниками був істотно нижчим порівняно з представниками інших трьох груп, що відображає поширеність у російськомовному середовищі (як і загалом у суспільстві) антисемітських передсудів. Під впливом тренінгу думка студентів про євреїв у ролі керівника на роботі, друга, наставника й порадника, жителя іншої країни практично не змінилася. За рештою показників відбулися позитивні зміни, що досягли статистично значущого рівня лише щодо ролей попутника в транспорті ($p \leq 0,01$) та сусіда по кімнаті в гуртожитку ($p \leq 0,01$). Можна констатувати наявність відчутного консерватизму та стійких упереджень у ставленні до євреїв.

Представників цих самих чотирьох етнічних груп разом з іншими можливими ролями партнерів по спілкуванню (батьки, брат/сестра, друг, сусід, студент, викладач, керівник, спортсмен) ми пропонували студентам прорангувати за рівнем *прийнятності*

їх у певних життєвих ситуаціях (як членів найближчого оточення, попутників у потязі, керівників на роботі, партнерів по команді з роботи над проектом, супутників у туристичній подорожі за кордон, сусідів по лікарняній палаті, партнерів по бізнесу, сусідів на безлюдному острові). Слід зазначити, що зафіксувати значущі відмінності за цією методикою було важче з огляду на взаємопов'язаність рангових оцінок. Тому ми вирішили брати до уваги й відмінності, що проявилися на рівні тенденції ($p \leq 0,1$).

Так, відповідаючи на запитання про те, кого вони хотіли б мати за членів сім'ї та близьких друзів, студенти цілком логічно поставили на перші місця батьків, братів і сестер, друзів. Що стосується представників етнічних груп, то перед тренінгом відносно вищі показники мали українці та американці порівняно з французами та євреями, які виявилися найменш бажаними в близькому оточенні загалом. Після тренінгу дещо зросла прихильність до американців ($p \leq 0,1$); зросла, але незначуще – до французів; найменш бажаними залишилися євреї, а рівень прихильності до них навіть знизився ($p \leq 0,01$; вочевидь через взаємозалежність показників рангування).

Друга ситуація означала вибір попутника в потязі. Тут також найбільш бажаними були близькі родичі та друзі. Представники етнічних груп (крім українців) до тренінгу завершали рейтинговий список. Після тренінгового заняття українці вийшли на перше місце серед усіх категорій ($p \leq 0,1$); французи стали більш бажаними в ролі попутників ($p \leq 0,1$); євреїв і далі найменше хочуть бачити поруч із собою в потязі.

В оцінці бажаного керівника на роботі найпривабливішими до тренінгу були батьки, інші близькі родичі, сусіди, спортсмени, а найменш бажаними – євреї та французи. Після заняття ситуація змінилася на користь українців, які очолили список ($p \leq 0,01$); досить високою залишилася оцінка американців; зросла оцінка французів ($p \leq 0,1$); прийняття євреїв знизилося ($p \leq 0,1$), вони опинилися на останньому місці.

Наступна ситуація стосувалася набору команди для реалізації громадського проекту. На першому етапі опитування рейтинг очолили викладачі, батьки та американці. Найменш популярними виявилися французи та євреї. Після тренінгу вагомо підвищився рей-

тинг українців і французів ($p \leq 0,1$); неістотно знизилася позиція американців; євреї залишилися найменш бажаними членами команди.

Обираючи супутників для туристичної подорожі за кордон, студенти спочатку віддали перевагу викладачам, українцям, спортсменам та друзям. Найменше хотіли б їхати з євреями та французами. За результатами другого діагностичного зрізу рейтинг істотно не змінився: незначно підвищився вибір українців і знизився – американців; ставлення до французів та євреїв залишилося малопривабливим.

Серед імовірних сусідів по лікарняній палаті найбажанішими були друзі, спортсмени, керівники. Після тренінгу значно зміцнилися позиції українців і французів ($p \leq 0,1$) та, особливо, євреїв ($p \leq 0,01$), незначно – американців. Скориговане під впливом тренінгу ставлення до євреїв у цьому випадку виявилось найбільш позитивним щодо них.

Оцінюючи можливих партнерів по бізнесу, учасники тренінгу на першому діагностичному етапі надали відчутну перевагу американцям, керівникам, друзям та сусідам. Найменш бажаними партнерами були французи та євреї. Після тренінгу незначуще виріс рейтинг українців; істотно знизився рейтинг американців ($p \leq 0,1$); більш бажаними стали французи ($p \leq 0,1$) та, до певної міри, євреї (проте останні залишилися наприкінці списку).

Відповідаючи на запитання про те, із ким би вони хотіли опинитися, потрапивши на безлюдний острів, студенти на початку тренінгового заняття віддали перевагу батькам, спортсменам та друзям. Найменш бажаними в такій ситуації були євреї. Після тренінгу найбільше зросла популярність українців ($p \leq 0,01$) та американців ($p \leq 0,1$); популярність французів ($p \leq 0,1$) і євреї зменшилася до приблизно однаково низького рівня.

Узагальнення отриманих показників, що характеризують рівень прийнятності представників різних етнічних груп, дає підстави для висновку щодо змін, які відбулися в структуруванні комунікативного поля учасників тренінгової групи. У приватно-інтимній сфері спілкування найбільш бажаними партнерами виявилися українці та американці, на відміну від французів і євреїв. У професійно-діловій сфері лідерами спершу були американці, але після тренін-

гового заняття їх випередили українці; а найменш охоче сприймали євреїв. За вибором партнерів у соціально-рольовій сфері спілкування можна констатувати збільшення прийнятності українців та американців; євреї знову виявилися найменш привабливими з-поміж представників оцінених етнічних груп.

Відносно висока прийнятність українців як представників своєї етнічної групи у приватно-інтимній та професійно-діловій сферах комунікативного поля ще більше зросла в результаті проведеного тренінгу. У цих самих сферах позитивно змінилося ставлення до американців. Найбільш відчутні зміни на краще в оцінках французів відбулися щодо професійно-ділової та соціально-рольової сфер спілкування.

Малопіддатливими на корекційний вплив тренінгу виявилися негативні постави щодо євреїв. Така ситуація віддзеркалює наявність стійких упереджень і стереотипів у ставленні до представників цієї етнічної групи, що досі поширені в українському суспільстві, зокрема серед російськомовних громадян. Проте в результаті тренінгового заняття вдалося домогтися бодай незначних позитивних змін.

Загалом можна стверджувати, що завдяки реалізованій корекційній програмі, спрямованій на усвідомлення та зміну етнічних стереотипів, відбулися позитивні зрушення в структуруванні комунікативного поля учасників у вигляді послаблення впливу етнічних стереотипів та посилення прийняття представників різних етнічних груп як партнерів по спілкуванню.

ЗАКІНЧЕННЯ

Відповідно до теми науково-дослідної роботи, на основі якої підготовлено монографію, ми зробили спробу узагальнити її результати у вигляді кількох груп соціально-психологічних чинників інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство. Наведений нижче перелік вочевидь не є вичерпним, але, сподіваємося, допоможе зацікавленим особам краще зорієнтуватися в описуваному проблемному полі.

Чинники ідентифікації. Показано, що проблеми інтеграції російськомовних жителів України в українське суспільство істотно зумовлено змістом їхньої соціальної ідентичності, що часто-густо є більш складною й строкатою, а також розмитою й суперечливою, ніж ідентичність україномовних осіб.

Основна суперечність ідентичності російськомовних полягає в неминучості постійного вибору між її в широкому розумінні українським і російським змістом. А центральною проблемою виявляється потреба узгоджувати свою українську етнічну та/або політичну належність із комунікативною та культурно-ментальною російськомовністю.

Під впливом новітніх реалій суспільно-історичного розвитку належність до українського етносу або української політичної нації

сприймається дедалі позитивніше і стає дедалі привабливішою. Для переважної більшості російськомовних трудність полягає, зокрема, у тому, що їм доводиться відновлювати і культивувати в собі базальні характеристики українськості, яку вони колись перейняли від українських предків, українського оточення. Проте протягом двох-трьох чи більше поколінь їхня ідентичність великою мірою формувалася шляхом витіснення українських складових та засвоєння російських.

Українські елементи ідентичності придушувалися, знецінювалися, розмивалися як непривабливі, нецікаві, хоча “в глибині душі”, тобто в самій ідентичності, залишалися “своїми”, а натомість упроваджувалися ознаки російської ідентичності. Ця російська ідентичність ніколи не ставала цілком повноцінною, але була домінантною, різною мірою та в різних варіантах поєднуючись з ознаками української етнічної ідентичності.

Розвиток ідентичності російськомовних відбувався здебільшого шляхом викорінювання із себе українських рис, які, проте не могли бути усунутими остаточно і час від часу давалися взнаки, особливо в значущих ситуаціях порівняння зі свідомістю та поведінкою “справжніх” росіян. Українська ідентичність російськомовних стійко зберігається в її загальних структурах, і хоч її активно витісняли зі свідомих рівнів, проте вона міцно закріпилася в несвідомому.

Довготривала нехоть до власної українськості (якої, попри всі намагання, годі було зовсім позбутися) дала плоди у вигляді цілковитої або істотної непривабливості української ідентичності, через що в її суб’єктивній оцінці увагу зосереджують здебільшого на негативних рисах образу “типового українця”, примітивнішому порівняно з російською образі української мови, вартіх глузування стереотипах українського національного характеру та поведінки, “нерозвиненій” і “провінційній” українській культурі тощо.

В умовах, коли належність до української політичної нації стала більш привабливою, а прагнення належати до російської нації дедалі більше маргіналізується, нова українська ідентичність російськомовних осіб розвивається в різних формах українського політичного патріотизму і поширюється на її свідомі рівні.

Проте ці процеси як відносно недавні й нетривалі спричинюють суперечливий характер ідентичності російськомовних. 3

одного боку – глибоко придушена українська етнічність, із другого – нещодавно засвоєний український політичний патріотизм, а десь між ними, поряд із ними, навколо них функціонує багата й розгалужена російськомовна ідентичність.

Позаяк реалії соціального життя досить часто загострюють потребу самовизначатися якраз у просторі між українськістю і російськістю, такі ситуації викликають внутрішній дискомфорт, і їх часто сприймають як загрозу власній ідентичності, а стимули, що активізують відповідні переживання, – як небезпечні. Тому одним із базальних переживань російськомовними стану своєї соціальної ідентичності виявляється страх перед її втратою. Найзагальніше – страх перед утратою двоїстої українсько-російської ідентичності. А що виклики громадсько-політичного життя нерідко спрямовано проти російських складових ідентичності, то й загальну загрозу переживають як загрозу саме російській ідентичності.

Маючи такі суперечності, відчуваючи з їхнього приводу більш чи менш значний дискомфорт, російськомовні громадяни шукають психологічного заспокоєння, найчастіше у формі гармонійного поєднання їхньої російськомовності та української етнічної і політичної належності. Тут домінує намагання уникати протиставлення ідентичностей на індивідуальному рівні, прагнення почуватися внутрішньо цілісним та зовнішньо адекватним, тобто поєднувати українськість і російськість як цілком натуральний стан та утверджувати його. Звідси – неприхильне ставлення до намагань протиставити ці дві ідентичності.

Тому не дивно, що найбільш уподобуваними варіантами етнополітичного самовизначення російськомовних громадян є категорії “громадянин України” і “російськомовний житель України”, що обидві підкреслюють належність до української політичної нації без акценту на україномовності. Інші прийнятні варіанти самовизначення російськомовних мають аполітичне спрямування, виводяться за межі власне політичного дискурсу і зосереджуються навколо соціального статусу (ідентифікація з простими, пересічними людьми), поколінно-вікових характеристик (молодь намагається творити власне російськомовне середовище, будучи при цьому патріотичнішою за старше покоління), урбаністичних чинників (збереження більшої привабливості російськомовної міської культури та способу життя порівняно з україномовним сільським життям),

регіональної ідентичності (дедалі виразніше переорієнтування з належності до загальноросійської мовної спільноти на належність до регіональної російськомовної спільноти, прагнення вберегти звичне російськомовне середовище від україномовних впливів).

Результатом стає те, що у випадках порівняння українського і російського етносу, нації, країни, держави російськомовні жителі України віддають перевагу “всьому українському” – за винятком мови. Натомість на рівні міжособовому або міжгруповому більш значущою для них виявляється російськомовність як ознака відносної або й цілковитої культурно-ментальної переваги над україномовними громадянами.

Менш поширеними серед російськомовного населення є намагання зберігати й розвивати російсько-слов'янсько-радянські елементи ідентичності. Таке прагнення здебільшого характерне для тієї меншої частини російськомовних, яка залишається зорієнтованою не лише на російську мову, а загалом на “все російське”, на російські культурні й політичні впливи та цінності.

Соціальна ідентичність етнічних росіян виявляється більш цілісною, натуральною та конгруентною, через те що, визначаючись щодо нових соціальних умов, вони зберігають свою переважно російську ідентичність і використовують знайомі та звичні для них способи адаптації до українського як відносно зовнішнього, такого, що з ним вони не мусять ідентифікуватися.

Складніше розвивається ідентичність російськомовних українців, які нерідко опиняються перед вибором між прагненням бути або почуватися українцем і бажанням спілкуватися російською мовою, творити російськомовний простір, що може набувати для них, зокрема, і морального змісту.

Особистісні чинники. До одного з найвиразніших особистісних чинників інтеграції належить прагнення внутрішнього психологічного комфорту. Для більшості російськомовних осіб такий комфорт у сфері мовних співвідношень полягає в більш чи менш виразному домінуванні російської мови, насамперед у сфері особистого спілкування, меншою мірою – у сфері масової комунікації та професійній сфері. Українській мові вони відводять підпорядковану позицію та обмежений обсяг використання порівняно з російською, тобто прагнуть зберегти співвідношення, звичне для російськомовного населення більшості регіонів та, особливо, великих міст.

Наявність української мови припускають різною мірою – від досить істотної її частки, що дає російськомовним громадянам підстави для висновку про гармонійну двомовність, до невеликої символічно-декоративної наявності в громадсько-політичному житті та аж до цілковитого витіснення. Кожний із цих трьох варіантів має прихильників у російськомовному середовищі, забезпечуючи їм у разі його реалізації достатній психологічний комфорт.

Водночас більшість носіїв російськомовності суб'єктивно не помічає наявних обмежень української мови. Натомість кожне помітне розширення простору вживання української мови викликає в них внутрішній дискомфорт. І не конче йдеться про такі масштаби розширення, коли українська мова явно домінує над російською: незадоволення і протести може викликати навіть незначне розширення, бо суб'єктивно його сприймають як істотне й загрозове.

Відтак можна стверджувати, що для переважної більшості російськомовних жителів України одним із чинників їхньої інтеграції в сучасне українське суспільство є збереження за російською мовою більш чи менш виразного домінантного статусу – якщо в масштабах не всієї країни, то принаймні на рівні регіону або певного середовища.

Водночас для меншої частини російськомовних привабливою виявляється позиція прийняття україномовного дискурсу, а надто участі в його творенні. Це проявляється, зокрема, у тому, що російськомовні особи, які певною мірою переорієнтовуються на українську мову, виявляються найбільш активними і свідомими суб'єктами власної життєдіяльності. Саме їм притаманна тенденція визнавати і приймати україномовність, тобто переходити з російськомовної спільноти до двомовної. Таким особам властиві такі особистісні риси, як потреба самореалізації, зарадність та ефективність поведінки, інтернальність. Вони схильні брати на себе відповідальність за своє життя, визначати цілі й цінності, самостійно ставити життєві завдання та спрямовувати зусилля на їхнє виконання.

Посідання таких особистісних характеристик є сприятливим для підвищення готовності російськомовних осіб до інтеграції в українське суспільство. Тобто має місце й обернена залежність: найбільш активні і свідомі суб'єкти власної життєдіяльності відносно більше схильні позитивно сприймати мовну українізацію та брати в ній участь.

Ще одним особистісним чинником такої готовності є діяльне позиціонування, проте лише в одному з двох його варіантів. Цей варіант якраз і стосується утвердження себе як двомовної особи, здатної до адаптивної полenezалежної поведінки в різних умовах, вільної від залежності від мовних чинників. Водночас діяльне позиціонування може бути й протилежно спрямованим – на утвердження російськомовності. До такого варіанта самовизначення звичайно схильні особи, які негативніше налаштовані щодо української мови.

Слід зазначити, що для представників крайніх позицій у мовному питанні відносно більш характерною є ідеологічна атрибуція пояснення їхніх поглядів, схильність наповнювати їх політико-ідеологічним змістом. Натомість для носіїв проміжних поглядів характернішими виявляються психологічні тлумачення.

Комунікативні чинники. Цілковито або переважно російськомовне оточення виконує щодо особи низку важливих соціально-психологічних функцій. Насамперед ідеться про задоволення двох потреб: більш глибинної – ідентифікації з більшістю, прагнення конформізму – і більш прагматичної – очікування на підтримку з боку оточення та здобуття її. Особливо схильними орієнтуватися на підтримувальні соціальні зв'язки є люди невпевнені, нерішучі, для яких підтримка оточення стає додатковим ресурсом самовизначення в межах спільноти, а це ще більше посилює та закріплює їхні конформістські тенденції.

Ще одним чинником є безпосередня реакція оточення на мову спілкування. Схвальна або нейтральна оцінка російськомовним оточенням російської мови як “доречної” спонукає особу до ще вищої готовності спілкуватися нею. А це вочевидь стає виявом більш загальних тенденцій груподумства, прагнення до внутрішньоспільнотної уніфікації.

Комунікативне єднання російськомовних осіб виконує також і функцію психологічного захисту перед наявним або уявним тиском із боку україномовної спільноти. Потреба такого психологічного захисту часто-густо постає як надмірна, сформована наперед, “із запасом”, як додатковий захист ідентичності. Свідченням такого додатково-захисного характеру цієї потреби є, зокрема, факт, що в безпосередньому спілкуванні з україномовними особами російськомовні громадяни виявляються, як правило, більш толерантними,

ніж у спілкуванні уявно-опосередкованому. Вони меншого значення надають фактові україномовності реального співрозмовника, ніж коли оцінюють мову спілкування поза безпосереднім комунікативним контекстом. Це вочевидь є одним із найвагоміших соціально-психологічних чинників відносної безпроблемності безлічі міжособових взаємодій у переважно двомовному українському суспільстві.

Цікавою особливістю впливу мовного середовища на позицію російськомовних громадян щодо інтеграції в українське суспільство є те, що екстернальні особи виявляють меншу схильність інтегруватися в українське суспільство, ніж особи інтернальні (хоча, здавалося б, має бути навпаки). Тут, мабуть, спрацьовує чинник особистісного самовизначення щодо мовних питань, до якого свідоміше ставляться інтерналі, ніж залежність екстерналів від оцінок та уподобань російськомовного середовища.

Для переважної більшості російськомовних осіб спілкування з українським середовищем не становить істотної психологічної проблеми. Навіть навпаки, більшість їх воліє українське оточення, ніж російське, приписуючи першому позитивніші особистісні та комунікативні риси. Проте для такої позитивної оцінки українське оточення має бути або російськомовним, або якщо україномовним, то без претензій на мовне домінування – чи реальне, чи лише сприймане або уявлюване представниками російськомовної спільноти, а його поведінка не повинна ставити під сумнів культурно-ментальної вищості російськомовного дискурсу.

Серед можливих варіантів ставлення російськомовних громадян до інтеграції ті з них, хто перебуває в переважно російськомовному середовищі, найчастіше обирають позицію субінтеграції, тобто колективного входження в суспільство на рівні регіону або певного середовища як спільноти, у межах якої громадяни зберігають свою російськомовність. У дво- та україномовному середовищах провідними варіантами ставлень російськомовних стають пасивна інтеграція, тобто прийняття українізаційних тенденцій без особливого ентузіазму, але й без спротиву, або пасивна контрінтеграція, що полягає у відносній ізоляції від впливів широкого соціального оточення під захистом сім'ї або іншої малої групи, де особа намагається бодай у певних межах обстоювати свою російськомовну ідентичність.

Чинники спільноти. Наявність російськомовної спільноти в Україні є водночас і цілком очевидною (адже йдеться про кілька-надцять мільйонів носіїв російської мови як рідної), і такою, що може підлягати сумніву (якщо говорити про виразно відособлену соціальну групу).

Місце російськомовної спільноти в українському суспільстві визначається за цілою низкою соціально-демографічних параметрів. Насамперед це параметр регіональний: російської мови істотно більше на сході, менше – у центрі та зовсім небагато – на заході. Це параметр урбаністичний: російською мовою набагато частіше послуговуються в містах, особливо великих, менше – у невеликих містах і селищах, зовсім мало – у селах. Генераційний (поколінний) параметр: молодь більш російськомовна, ніж старше покоління.

Розподіл, що склався, є результатом складних історичних процесів, а відтак набув і соціально-психологічного змісту. Важливою характеристикою такого розподілу є брак чітких меж між носіями російськомовності і рештою мовних груп. Немає однозначного поділу між мешканцями східних і центральних областей, міст і сіл, між представниками різних поколінь. Усі вони часто-густо поєднуються навіть у межах однієї сім'ї. Особливо умовною є межа між представниками російськомовної і двомовної (українсько-російської) груп. І навіть між російськомовною та україномовною спільнотами соціально-психологічні відмінності здебільшого вельми відносні.

Тому російськомовну спільноту можна і визнавати за спільноту, і водночас робити численні застереження, що ставлять під сумнів її наявність – саме як спільноти, а не мовної групи.

Соціально-психологічні властивості, уподобання, цінності російськомовної спільноти виходять за її межі, поширюються на все суспільство і великою мірою творять і структурують загальне соціальне середовище. Об'єктивно наявну в суспільстві російськомовність доповнюють істотні культурно-ментальні та ціннісно-орієнтаційні характеристики, що тою чи тою мірою відрізняють російськомовну спільноту від решти мовних груп. На рівні окремої особи ці характеристики мають виразно суб'єктивний вигляд, а з переходом на більш масові рівні стають дедалі об'єктивнішими.

У ситуаціях загострення ціннісних незгод і посилення протистояння між представниками різних мовних груп у російськомов-

ній спільноті актуалізуються процеси увиразнення колективної суб'єктності, спільного для членів спільноти самоусвідомлення й самоствердження. Хоча такі ситуації сприймаються як яскраві, інтенсивні, значущі, назагал вони не є надто частими, і російськомовні громадяни стабільно беруть участь у творенні колективної суб'єктності на загальносуспільному рівні або в межах регіону, населеного пункту тощо.

Психологічне підґрунтя єднання російськомовних громадян у спільноту становлять однакові або схожі переживання їхньої мовної (мовно-культурної) ідентичності. У комунікативному контексті такому єднанню сприяє почуття солідарності, яке загострюється в ситуаціях актуалізації мовно-світоглядних і комунікативних проблем. В основі колективного самовизначення лежать процеси безлічі міжособових взаємодій, спільних діяльностей, реалізації колективного способу життя, внутрішньоспільнотної самоорганізації, інформаційного обміну, формування та структурування інформаційного поля, вироблення колективного світогляду – громадської думки, спільних ідеалів, вірувань, соціальних норм.

Функціонуючи в межах російськомовної спільноти, осмислюючи та реалізуючи свою належність до неї, російськомовні особи з різною мірою усвідомлення задовольняють свої афіліативні потреби, коригують поведінку, підвищують ефективність спільної діяльності, передбачають результати соціальних взаємодій.

Чинники соціального напруження. Як і в кожному соціальному середовищі, у російськомовній спільноті має місце певний рівень соціального напруження, який, зокрема, зумовлено специфікою її становища в українському суспільстві. В основі такого напруження насамперед лежить переживання загроз усталеній ідентичності, що має об'єктивні, але ще більше суб'єктивних підстав.

У контексті загроз найбільше увиразнюється колективний страх перед мовною українізацією. Українізаційні наміри і дії трактують як націоналістичні в негативному розумінні, тобто як шовіністично-ксенофобські і приписують конкретним або абстрактно-узагальненим особам і групам, що сукупно творять образ огидного й небезпечного українського націоналізму.

Для частини російськомовної спільноти, яка особливо відчутно заклопотана з проблем мовної українізації і перейнята нехиттю до української мови, образ українського націоналізму став дійовим

чинником індивідуального і колективного самовизначення в просторі сучасних суспільних процесів. Громадсько-політичні процеси та явища оцінюються крізь призму ставлення до цього образу.

Меншою мірою російськомовні громадяни побоюються ментальної українізації, позаяк і самі є носіями української ментальності або виявляють прихильність до багатьох її фрагментів і цінностей. Обстоювання відповідних варіантів українськості вони трактують не як націоналізм, а радше як український патріотизм, який не суперечить їхній російськомовності.

Переживання невпевненості, передчуття можливих або неминучих випробувань спричинено також і загальним спрямуванням громадсько-політичних процесів та станом істотної невизначеності перспектив російськомовної спільноти.

Вплив описаних характеристик зумовлює або посилює почуття скривдженості. Таке почуття властиве багатьом представникам українського суспільства і плекається як своєрідна моральна компенсація за особисті негаразди та брак досягнень. Для російськомовних громадян воно втілюється ще й у мовній сфері, де вони нерідко почувуються в ролі жертви, об'єкта впливу несприятливих обставин, неприхильної до них держави, українських націоналістів тощо.

Така роль активно проявляється в наріканні. Схильність нарікати вельми поширена в українському суспільстві. Громадяни частенько бідкаються навіть тоді, коли для цього немає підстав. Нарікання, з одного боку, допомагає емоційно розрядитися, бодай на якийсь час зняти емоційне напруження, відчуті свою моральну вищість над несправедливими щодо них особами чи групами. Водночас нарікання, що часто використовуються для досягнення позитивного результату, перетворюються на потребу скаржитися в кожній ситуації, а коли так, то за браку підстав для нарікання їх треба вигадати. Це не довільно керований процес, але він набуває вигляду відносно свідомого вибору об'єктів, на які проекують власне незадоволення. Відтак об'єктом нарікань можуть бути найрізноманітніші явища, у т. ч. ними стають і реальні або позірні чинники, що викликають ремствування представників російськомовної спільноти.

Одним із варіантів захисної поведінки російськомовних осіб, що консервує напруження в мовно-ментальній сфері, є ригідизація

(жорсткішання) їхньої ідентичності. Ця ригідизація перетворюється на нехіть до змін, прагнення зберегти мовний статус-кво, ідеалізувати радянське минуле, що було більш сприятливим для російськомовних громадян, або вибудовувати малореальні схеми майбутнього, яке б гарантувало російськомовності незайманий статус. До цього додаються й намагання зберегти російськомовність із певним запасом, який був би запорукою максимального або відносного спокою та почуття безпеки.

Тривале перебування в стані соціального напруження, розтягнутий у часі культурний шок призводять до ослаблення російськомовного середовища, невротизують його відносини із середовищем україномовним та всім суспільством. А це спричиняє низку негативних наслідків. З одного боку, посилюються або принаймні не слабнуть когнітивні, мотиваційні, комунікативні бар'єри на шляху зближення й порозуміння з іншими мовними спільнотами, а з другого – знижуються бар'єри, що захищають від деструктивних впливів. Найяскравіше це проявляється в посиленні всередині російськомовної спільноти таких негативних тенденцій, як тривожність, інфантильність, депривація, авторитаризм, агресія.

Матеріальні чинники. Матеріальні потреби та інтереси російськомовних жителів України є спільними з інтересами й потребами україно-, дво- та іншомовних громадян. Таку спільність активно констатують та обговорюють на індивідуальному, колективному і загальносуспільному рівнях взаємодії.

Найзагальніша закономірність полягає в тому, що особи з високим рівнем матеріального забезпечення позитивніше сприймають наявні в суспільстві процеси й зміни. На рівні свідомої оцінки значення проблем, пов'язаних із збереженням російської мови та вживанням української, звичайно оцінюють істотно нижче, ніж значення проблем матеріальних. Водночас краще задоволення матеріальних потреб сприяє позитивнішому ставленню до українізаційних процесів та загального процесу інтеграції в українське суспільство. Це саме стосується й загальної задоволеності громадян із життя.

Навпаки, низький рівень матеріального забезпечення та пов'язана з ним незадоволеність із життя спонукають частину російськомовних осіб до виразнішого неприйняття української мови

й культури, що можна розглядати як утілення протестних настроїв та компенсаторних прагнень.

Важливою рисою, що вирізняє російськомовну спільноту, є вища схильність і здатність до конкуренції в різних сферах. Така схильність, з одного боку, корелює з приписуваним російськомовним громадянам дещо вищим рівнем агресивності, а з другого – суперечить усталеним характеристикам російськомовних як прихильніших до колективізму. Проте обидві ці характеристики в контексті конкуренції можуть бути ознаками більшої здатності російськомовних громадян до активного самовизначення.

Ще один параметр впливу матеріального чинника стосується освіти. Авторитет освіти й у всьому суспільстві, і в російськомовній спільноті істотно знизився, освіту трактують переважно як засіб досягнення матеріального добробуту. Проте малозабезпечені російськомовні громадяни, які мали б сильніше прагнути такого добробуту, назагал цінують освіту нижче, ніж матеріально забезпечені. Тут вочевидь спрацьовує складний комплекс чинників матеріальних, мовно-ментальних та освітніх.

Чинники освіти. Освіта є сферою соціальності, що дуже чутливо реагує на зміни в суспільстві і здатна відображати якість його трансформацій, виводити на шлях прогресу й реформ. Забезпечення випереджального впливу освіти на загальносуспільні відносини має сприяти розвиткові інтеграційних процесів. Освіта як провідний ресурс розвитку стає вирішальною передумовою економічної, соціальної та культурної інтеграції сучасного українського суспільства, зокрема інтеграції в нього російськомовної спільноти.

Вплив освіти на самовизначення російськомовної спільноти не може не бути істотним. Проте в умовах, що склалися загалом у суспільстві та зокрема в російськомовній спільноті, цей вплив не відображається як один із найвагоміших.

Російськомовним особам притаманне дещо сильніше прагнення здобувати освіту, ніж україномовним. Проте освіта постає для них як цінність переважно інструментальна, а не термінальна. Вона не стає чинником саморозвитку або принаймні її не розглядають як такий чинник, натомість більшою мірою сприймають як засіб досягання цілей, зокрема професійних і кар'єрних.

Російськомовні громадяни виразніше воліють російськомовну освіту, натомість україномовній освіті приписують дві основні функції. Перша полягає в тому, що україномовну освіту припускають як доповняльну частину загального мовного дискурсу, що перебуває на його периферії. Друга функція стосується реалізації кар'єрних прагнень: у цьому контексті зорієнтовані на кар'єру особи готові здобувати освіту, бодай почасти, українською мовою.

Знецінення освіти найвиразніше корелює з такими особистісними характеристиками, як брак особистої відповідальності за своє життя, діяльність і поведінку та страх перед майбутнім як невротичне втілення особистої безпорадності й неефективності.

У сучасних умовах актуалізується завдання нового читання смислів освіти та освітньої діяльності, які перетворюються на систему соціальних технологій і зумовлюють доконечність більш повного розуміння їхньої ролі в інтеграції російськомовної спільноти в українське суспільство.

Однією з важливих функцій освіти є передання російськомовній молоді цінності національної єдності, яка органічно поєднує інтереси загальносуспільного та етнічного змісту, орієнтує на життя в поліетнічному та полікультурному світі, передбачає виховання міжетнічної толерантності та культури спілкування, готовності до розуміння проблем україномовної частини суспільства та практичної взаємодії з нею на основі взаємної згоди та обопільного визнання прав.

Чинники адаптації та корекції. Очевидною метою соціально-психологічної адаптації російськомовної спільноти до наявних громадсько-політичних умов має бути всілякого роду усвідомлення власних проблем, страхів, причин незадоволення, психологічних комплексів.

Такий психоаналітичний ухил вочевидь важко організувати на масовому рівні, а проте він може бути ефективним у контексті визначення бажаних цілей розвитку спільноти. Колективне самоусвідомлення приводить щонайменше до розуміння потреби змін у суб'єктивному статусі російськомовної спільноти. Результати такого самоусвідомлення сприяють кращій рефлексії російськомовними громадянами їхньої позиції в суспільстві, характеру стосунків з оточенням.

Тут, зокрема, може бути корисною корекція негативного ставлення великої частини російськомовних до української мови. Не зайвим було б усвідомлення причин того, чому багато хто з них погоджується на вживання будь-якої мови (не лише російської), але послідовно відмовляється від української. Усвідомлення мотивів такого парадоксального ставлення допомогло б віддзеркалити власні психологічні комплекси, що їх вони зосередили на мовному напрямі, наділивши українську мову та україномовну культуру ознаками потрібної їм психологічної відчуженості. Адже зрозуміло, що суть проблеми не в українській мові чи культурі як таких, а в ставленні до них, у специфічних відношеннях, що склалися між україномовністю і російськомовним середовищем.

Об'єктивно бажаним, а водночас таким, що його суб'єктивно важко долати і приймати, результатом самоусвідомлення має стати поступове долання комплексу вищості, притаманного багатьом російськомовним особам, в основі якого лежить поширена впевненість у первісній перевазі російськомовного та загальноросійського дискурсу. Цей комплекс формувався протягом багатьох поколінь, передавався в спадок і правив за тривкий засіб психологічного захисту від життєвих негараздів, а головне, від переживання комплексу власної нижчості шляхом ідентифікації з російською мовою й культурою, із загальноросійською ідеєю.

За відмовою від комплексу старшобратства має йти визначення нового, більш адекватного статусу російськомовної спільноти в українському суспільстві. Відносному зниженню дотепер неадекватно завищеного статусу вочевидь заважає острах перед переходом на другорядні позиції, а тому за оптимальний треба визнати широко декларований статус рівності різних мовних спільнот (не конче мов), відмінності між якими мають до певної міри реалізовуватися у виконанні специфічних соціальних функцій.

Рух у такому напрямі видається найбільш слушним і доцільним. Схоже на те, що значна частина російськомовної спільноти такий рух розпочала і здійснює, почасти з власної волі, почасти під тиском обставин, але водночас великій (чи не більшій) частині він видається дискомфортним і небезпечним.

Другою сферою, що має підлягати корекції в контексті інтеграції російськомовної спільноти в українське суспільство, є сфера стосунків з оточенням, міжособових, міжгрупових, міжспільнотних

та загальноспільних взаємодій. Елементом, що утруднює оптимізацію таких взаємодій, є притаманне більшості людей прагнення самостверджуватися шляхом вивищення над іншими особами або групами. У випадку представників російськомовної спільноти таке прагнення часто-густо втілюється в не завжди усвідомлюваному бажанні виявляти перевагу над представниками україномовної спільноти або інших мовних груп.

Позитивною складовою процесу оптимізації, яка, безумовно, переважає, є досягання спільних інтересів, різні форми співпраці, взаємне задоволення безлічі потреб, у якому не конче актуалізується вузькомовний дискурс. А проте він актуалізується майже завжди, оскільки люди спілкуються переважно за допомогою мовлення.

Практичне використання мов у повсякденному спілкуванні мимоволі формує потребу порозуміння між носіями різних мов та достатній рівень прийняття факту іншомовності. Можна цілком певно стверджувати, що в переважній більшості ситуацій вільний і невимушений перехід з однієї мови на другу є важливим позитивним чинником опанування комунікативної компетентності та гнучкості. Така гнучкість достатньо властива двомовним особам, певною мірою – носіям української мови, але становить істотну проблему для більшості російськомовних осіб, які якщо й переходять на українську мову, то радше за певного спонукання, а не з власного бажання або намагаються не переходити зовсім.

Зрозуміло, що негнучка мовна позиція не сприяє ані поліпшенню соціально-психологічної адаптації російськомовних громадян у дво- або україномовному середовищі, ані загальному процесові їхньої інтеграції в суспільство. І тут знову постає питання про межі та оптимальні співвідношення між дотриманням російськомовності і мовним компромісом, мірою поступки російськомовних на користь української мови.

Не може бути єдиної формули для всіх російськомовних громадян, оскільки психологічний комфорт у мовній сфері визначається дуже індивідуально. Загалом можна говорити про дві засади. Перша – це бажаність для більшості російськомовних певних зрушень, посилення прихильнішого ставлення до української мови. Друга – це визначення, вироблення й підтвердження асертивної позиції, що означає вибір оптимальних співвідношень та припус-

тимого діапазону у використанні двох мов, коли особа виявляє здатність зберігати свою російськомовність у психологічно комфортному для неї обсязі і водночас використовувати українську мову тією мірою, яка не проблематизує стосунків з оточенням та участі в різних сферах громадського співжиття.

Вибір і зайняття такої позиції забезпечує перед піддатливістю на можливі негативні впливи, зокрема й цілеспрямовано-маніпулятивні.

Звичайно, ще більшій стійкості надає крайня позиція принципової російськомовності, за наявності якої всілякі впливи сприймають та оцінюють крізь одну психологічно вузьку призму. Але така позиція проблематизує і внутрішньоособистісну сферу, і, ще більше, сферу міжособову. Відтак набуття асертивності в мовно-комунікативній сфері спонукатиме особу і спільноту до постійного вироблення й удосконалення мовно-комунікативних практик, а отже, і до саморозвитку.

Це сприятиме також подоланню однозначного характеру ідентичності російськомовних, прийняттю її багатовимірності, визнанню власної бікультуральності і фактичної двомовності, підтвердженню факту, що етносоціальна ідентичність російськомовних в Україні не є і ніколи не була суто російською, а є щонайменше українсько-російсько-регіональною.

А ще продуктивнішим способом адаптації та корекції постав російськомовних осіб є переведення станів напруження, спричинених мовною ситуацією, у творчі сфери, активізація власної креативності, посилення соціальної активності, актуалізація діяльного позиціонування в напрямі не боротьби за незмінність російськомовної ідентичності, а узгодження та вироблення оптимальних пропорцій у мовно-комунікативній і громадсько-політичній сферах.

Не скута обмеженнями творчо-ігрової мовної поведінки зумовлюватиме відмову від жорстких, стереотипних оцінок і ставлень загалом та щодо української мови зокрема, досягнення достатнього рівня лояльності і толерантності до реалій українського мовно-культурного та етнополітичного життя. Це також має результувати посиленням процесів саморозвитку особи та спільноти.

Вочевидь найефективнішим змістом і найдоцільнішою метою творчої активності російськомовних осіб є орієнтація на цінності близькі або спільні із цінностями україномовної спільноти, на

прийняття української загальногромадянської ідентичності, плетання власної належності до української політичної нації. Таке спрямування активності істотно допоможе послабити залежність від компенсаторно-захисних станів і, навіть більше, трансформувати їх у позитивні чинники індивідуально-особистісного та колективно-спільнотного самовизначення.

Опануванню такої позиції може і повинна сприяти широка інформаційна підтримка на основі утвердження привабливого україномовного дискурсу, плетання загальноукраїнських цінностей, що єднають представників різних мовних спільнот або принаймні не загострюють завжди наявних суперечностей.

Сучасна психологія диспонує низкою методів, за допомогою яких можна надавати психологічну допомогу російськомовним особам або невеликим групам таких осіб задля підвищення їхньої адаптації до сучасних умов суспільного розвитку, для корекції їхньої поведінки у відповідному напрямі.

Насамперед може йтися про тренінгові і психотерапевтичні засоби, що показали достатню ефективність у багатьох сферах людської свідомості й поведінки. Застосування їх до розв'язання проблем представників російськомовної спільноти виявляється також доречним і придатним. Інша річ, що пряме використання цих методів у великих суспільних масштабах є надто складним та об'ємним, а тому малоімовірним. Перспективним натомість видається впровадження в контекст широких етнолінгвістичних взаємодій таких вироблених психотерапевтичною практикою засад, як активність, творча позиція, усвідомлення мотивів поведінки, суб'єкт-суб'єктне спілкування, діалогізація взаємин, відкритість. Дотримання цих засад, безумовно, сприятиме гармонізації етнолінгвістичних відносин та оптимальній інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство.

Дискурсивні чинники. Сукупність усіх значень, на які відгукується російськомовна спільнота, об'єднується в цілісний і водночас суперечливий дискурс її існування в українському суспільстві. У контексті українсько-російських співвідношень цей дискурс постає як насамперед мовно-ментальний, що поширюється на всі сфери мовно-етнічної та культурно-ментальної взаємодії. Його принциповою характеристикою є часте або стале поєднання украї-

но- і російськомовних тенденцій, а відтак постійна потреба робити між ними вибір.

Щонайціннішою ознакою російськомовного дискурсу для його носіїв є його цілковита або відносна перевага над іншомовними дискурсами (що вписується в такий собі “панросійський” дискурс [Пелагеша, 2008, с. 165–203]). Цю перевагу наділяють константно-атрибутивними характеристиками, вона набуває вагомого суб’єктивного змісту, а відтак стає засобом внутрішньоособистісного та міжособового самоствердження. Тому зазіхання на домінуючий статус російськомовного дискурсу та піддавання сумніву його універсальної придатності для більшості сенсожиттєвих термінальних тлумачень сприймають неохоче або й вороже.

Найвиразнішу перевагу російськомовного дискурсу над україномовним убачають у культурній вищості. Найчастіше йдеться про переваги міської російськомовної культури над сільською україномовною, які легко й швидко доповнюють низкою інших аргументів на зразок переваг російської класичної літератури, російськомовної популярної естради тощо.

До культурної вищості російськомовного дискурсу примикає вищість інтелектуальна. Відповідні переваги вбачають у більшій здатності до новаторського мислення, необтяженості стереотипами, подоланні традиційності. Окрему сферу становить гумор, який у російськомовному оформленні видається багатшим на тонкі нюанси, психологічно глибшим, а перекладений на українську мову такі тонкощі істотно втрачає. Ще один аспект стосується гендерно-статеворольової сфери, у якій прояви знадливої жіночності та енергійної мужності є більш звичними і здаються більш природними в російськомовному оформленні.

Порівняно менш виразними є підстави для утвердження моральної вищості, а проте найкращі зразки героїзму й жертвовності здебільшого постають також у російськомовному контексті. Важливим елементом відчуття вищості російськомовних є приписування російськомовним особам, історичним і літературним персонажам більш шляхетних і психологічно глибших мотивів. І навпаки, дії україномовних осіб і персонажів трактуються як простіші, навіть примітивніші.

Функціонування російськомовного та україномовного дискурсів істотно розрізняється за трьома основними сферами. Найбільш

звичним і прийнятним для російськомовних громадян україномовний дискурс є у сфері офіційній (органи державної влади, освіта) та публічній (засоби масової комунікації, громадське життя). Найменш припустимим він виявляється у сфері приватного життя, без посереднього міжособового спілкування.

У всіх цих сферах, а в особистій особливо, україномовний дискурс найкомфортніше сприймають у периферійному становищі, як доповнення до російськомовного, коли він увиразнюється лише вряди-годи, за певних обставин, коли виконує символічно-декоративну або етноідентифікаційну функцію і не виказує намагань заступити або витіснити російськомовний дискурс.

У мовно значущому контексті набагато легше відбувається пасивне сприймання або використання заздалегідь підготовленого україномовного тексту, а найважчим є процес творчої імпровізації українською мовою в складних, несподіваних, нетипових, емоційно напружених ситуаціях. Яскравий приклад такого-от типу мовних співвідношень являють собою численні телевізійні передачі, у яких ведучі спілкуються й імпровізують російською мовою, а українська мова звучить як добре поставлений артистично-дикторський голос за кадром.

Водночас для великої частини російськомовних громадян привабливим є високоякісний україномовний продукт. Тут їхні симпатії коливаються між таким двома варіантами: або високоякісний україномовний продукт без наявності чи з малою часткою російськомовних фрагментів, або україномовний продукт у ролі додатку до російськомовного як головного.

Зазіхання україномовного продукту на однозначно провідне місце в інформаційно-культурному просторі будить у багатьох російськомовних осіб почуття загроженості, актуалізовує зазнані або вмовлені собі кривди, ятрить комплекси нижчості і вищості. Аби захиститися перед можливим знеціненням російськомовного дискурсу представники російськомовної спільноти свідомо, а частіше несвідомо вдаються до низки ментально-психологічних засобів. До них належать сакралізація власної ідентичності, суб'єктивне визнання російськомовності за виняткову цінність та єдино доцільну форму особистісної і групової самореалізації. Це також ритуалізація мовного дискурсу, у якому наявні співвідношення української і російської мов за переваги російської розглядають і приймають як

оптимальні й непорушні. Це й міфологізація свідомості, завдяки якій інформацію, що узгоджується з російськомовними ціннісними орієнтаціями, активно вирізняють з інформаційного поля, плекають та акцентують, а протилежну їй – залишають непоміченою або заперечують. Це пошук підтримки в російськомовному оточенні, спільні інтереси з яким визнають за найбільш істотні і варті уваги.

Перелічені засоби допомагають колективному самовизначенню російськомовної спільноти в загальносуспільному дискурсі, де шляхом преферування одних його характеристик і заперечення інших спільнота самолегітимізується в дискурсивному просторі. Це відбувається шляхом єднання спільноти всередині самої себе та одночасного вирізнення з-поміж інших мовних спільнот, визначення свого Ми через протиставлення не-Ми, позитивної оцінки тих ознак дискурсу, які підтверджують переваги своєї спільноти, і фіксації в негативному значенні характеристик дискурсу, що їх приписують іншим групам.

Типовим варіантом самолегітимізації російськомовної спільноти є метафоризація колективної ідентичності як усенародної, завдяки чому дискурс, що його продукує й підтримує особа або мала група, розглядають як дискурс загальний та універсальний, а це додає йому ще більшої легітимності й виправданості в очах самих носіїв. Прихильність до такого “усенародного” дискурсу підсилює поширена схильність до конформізму, що також зміцнює конформні постави представників російськомовної спільноти, інтенсифікує їхнє колективне залучення до загальносуспільного дискурсу.

Результатом вивищення російськомовного дискурсу над україномовним у різних варіантах стає цілковите або істотне заперечення україномовного дискурсу. Проте в цьому запереченні закладено базальну суперечність, що полягає в неможливості творення повноцінного виключно російськомовного дискурсу в обшарі українського етнополітичного простору. Відтак постійно постає доконечність відновлення україномовного дискурсу в певних межах, за чим настає потреба поновного визначення цих меж як повсякчасна проблема російськомовної (але й україномовної) спільноти в процесі інтеграції українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.

Агеев В. С., Андреева Г. М. Специфика подхода к исследованию перцептивных процессов в социальной психологии // Межличностное восприятие в группе / Под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 13–26.

Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001.

Андрієнко О. В. Гендерні особливості професійної деформації персоналу кримінально-виконавчої служби України // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей. – К., 2008. – Вип. 20 (23). – С. 170–182.

Аносов В. Д., Лепский В., Стрельцов А. А. Проблемы обеспечения информационно-психологической безопасности // Информационное общество. – 1997. – № 4–6. – С. 43–47.

Апине И. Изменения идентичности русских в современной Латвии // Социологические исследования. – 2006. – №10. – С. 65–70.

Арель Д. Залучення відокремленого // Оттавський вісник. – 2007. – Ч. 2. – С. 4–7.

Баранов А. Н. Политический дискурс: прощание с ритуалом? // Человек. – 1997. – № 6. – С. 108–118.

Барт Р. Мифология: Пер с фр., вступ. ст. и коммент. С. Н. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996.

- Бездидько А. В. Язык в формировании исторически определенного социокультурного пространства-времени // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 139–147.
- Безносок Е. В., Князева М. Л. Психопатология современной культуры. – Режим доступа: <http://www.oppl.ru/>, 2005.
- Бікова Н. М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.
- Бок Ф. Структура общества и структура языка // Новое в лингвистике. – Вып. VII. Социолингвистика. – М., 1975. – С. 382–396.
- Будаев Э. В., Чудинов А. П. Когнитивно-дискурсивный анализ метафоры в политической коммуникации // Полит. лингвистика. – 2008. – № 26. – С. 37–49.
- Бурда Т. М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002.
- Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. – К., 2005.
- Васютинський В.О. Колективна феноменологія самовизначення російськомовної спільноти в Україні // Педагогічна і психологічна науки в Україні. – К.: Пед. думка, 2007. – Т. 3. Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – С. 220–229.
- Васютинський В. О. Мова спілкування як чинник визначення громадсько-політичних пріоритетів // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К.–Ніжин: Вид-во НДУ, ДС “Міланік”, 2008а. – Т. 10. – Вип. 6. – С. 59–62.
- Васютинський В. О. Моніторинг ставлень студентської молоді до україномовного спілкування: організація і результати дослідження // Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми: Зб. наук.-метод. матер. / За ред. В. О. Васютинського. – К.: Міленіум, 2010а. – С. 5–40.
- Васютинський В. О. Незадоволені потреби в контексті соціального самовизначення російськомовних жителів України // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010б. – Вип. 10. – С. 91–98.
- Васютинський В. О. Психологічна структура соціальної ідентичності російськомовних жителів України // Психол. перспективи. – 2010в. – Вип. 16. – С. 12–18.
- Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти. – К.: Золоті ворота, 2010.

Васютинський В. О. Соціально-психологічна модель колективного самовизначення спільноти // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей. – К., 2008б. – Вип. 19 (22). – С. 57–66.

Васютинський В. О. Соціально-психологічний зміст ставлення російськомовних громадян до інтеграції в сучасне українське суспільство // Проблеми заг. та пед. психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2010д. – Т. XII. – Ч. 3. – С. 74–81.

Васютинський В. О., Ліщинська О. А. Ставлення громадян до релігії та до поширення “нетрадиційних релігій”: результати вивчення громадської думки населення України / Ін-т соц. та політ. психології АПН України; Передм. М. М. Слюсаревського. – К., 2006.

Васютинський В. О., Захаріяш Л. П., Циганенко Г. В. Методичні рекомендації з проведення тренінгу, спрямованого на посилення готовності студентської молоді до україномовного спілкування / За ред. В. О. Васютинського; АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2009.

Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учеб. пособие. – М.: Ось-89, 2000.

Венгер А. Л., Десятникова Ю. М. Групповая работа со старшеклассниками, направленная на их адаптацию к новым социальным условиям // Вопросы психологии. – 1995 – № 1. – С. 54–61.

Войскунский А. Е. Психологические аспекты информационной безопасности // Глобальная информатизация и безопасность России / Под ред. И. Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – С. 168–175.

Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999.

Горноста́й П. П. Гуманистическая психология (К.Р.Роджерс) // Психология личности: Словарь-справочник / Под общ. ред. П. П. Горноста́я, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 159–161.

Городяненко В. Г. Положение русских в Украине и проблемы их идентичности // Социол. исслед. – 2009. – № 1. – С. 89–96.

Грачев Г. В. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита. – М.: ПЭР СЭ, 2003.

Грушин Б. А. Массовое сознание. – М.: Политиздат, 1987.

Гулий Ю. І. Індивідуально-психологічні особливості білінгва в ситуації російсько-української двомовності: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Харків, 1998.

Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології: Пер. з англ. В. Й. Шовкун. – К.: КУРС, 2005.

Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Новая шк., 1996.

Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис, 2006.

Донцов А. И., Стефаненко Т. Г., Уталиева Ж. Т. Язык как фактор этнической идентичности // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 75–86.

Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, 1997.

Дюркгейм Э. Представления индивидуальные и представления коллективные // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995. – С. 208–243.

Елисеев О. П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2000.

Еремеева Н. 100 игр и упражнений для бизнес-тренинга. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007.

Жорнова О. І. Конструктивна активність особистості у повсякденній життєдіяльності // Усвідомлення культури – запорука відновлення суспільства. Науковий пошук у єдиному культурному просторі: Матер. ІХ міжнар. наук.-практ. конф. / Редкол.: Головін В. В. та ін. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 297–302.

Жорнова О. І. Належність до російськомовної спільноти: теоретична площина проблеми самоідентифікації // Усвідомлення культури – запорука відновлення суспільства. Внесок сучасної науки в загальнолюдську культуру: Матер. ХІ міжнар. наук.-практ. конф., 16-17 квітня 2010 р. / Редкол.: Головін В. В. та ін. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. – С. 40–42.

Жорнова О. І. Сучасне означення суб'єкта діяльності як відносин Я з не-Я // Практична філософія. – 2007. – № 1. – С. 77–84.

Жорнова О. І. Я та Інший у культурному просторі: сумісно чи нарізно вибудоване повсякдення? // Усвідомлення культури – запорука відновлення суспільства. Внесок сучасної науки в загальнолюдську культуру: Матер. Х міжнар. наук.-практ. конф. / Редкол.: Головін В. В. та ін. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 94–97.

Залевская А. Значение слова и возможности его описания // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 2000. – С. 55–71.

Изотов А. Джон Фаулз и российская идентичность. – Режим доступа: http://www.netslova.ru/izotov_a/fauls.html, 2007.

Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия. – М.: Пед. об-во России, 2000.

Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція свідомістю: Навч. посіб. – К.: Оріони, 2003.

Кеннеді М. Історична спадщина та громадянське суспільство: альтернативні нації в Східній Європі // Сучасність. – 1994. – № 5. – С. 81–86.

Клімова Г. П. Освіта і цивілізація: Монографія. – Харків: Право, 1996.

- Колісник Л. О. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Харків, 2004.
- Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000.
- Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред А. Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 1999.
- Кубрякова Е. С. Язык и знание. – М.: Рос. академия наук, Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
- Кузнецова Т. В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999.
- Кун М., Макпартленд Т. Кто я? // Психология самосознания: Хрестоматия / Ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – С. 460–468.
- Лебедева Н. М. Русская диаспора: диалог цивилизаций и кризис социальной идентичности // Психол. журн. – 1998. – № 1. – С. 32–42.
- Лебедева Н. М. Социальная психология этнических миграций. – М.: РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1993.
- Лебедева Н. М., Лунева О. В., Мартынова М. Ю., Стефаненко Т. Г. Межкультурный диалог: Тренинг этнокультурной компетентности: Учеб.-методич. пособие. – М: Изд-во РУДН, 2003.
- Лебедева Н. М., Лунева О. В., Стефаненко Т. Г. Тренинг этнической толерантности для школьников. – М.: Привет, 2004.
- Лебедева Н. М., Татарко А. Н. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России // Психол. журн. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 31–44.
- Лейшкалне Г. К. Русскоязычное население Латвии: проблемы интеграции в общество // Социол. исслед. – 2005. – № 9. – С. 86–90.
- Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Академия, 2004.
- Ложкин Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 78–81.
- Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості. – К.: Освіта України, 2007.
- Лосев А. Ф. Диалектика мифа. – М.: Правда, 1990.
- Лукиянов О. В. Проблема идентичности и психическая ригидность в психологической и образовательной практике: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Томск, 1999.

- Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге 21 века: новые направления исследований. – М., 1998. – С. 215–216.
- Малюченко Г. Н., Смирнов В. М. Социально-психологический анализ целостных представлений о мире. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2006.
- Михайлик О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні // Соц. психологія. – 2007. – № 6. – С. 66–77.
- Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000.
- Мілютіна К.Л. Теорія і практика психологічного тренінгу: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2004.
- Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс: Пер. с фр. Т. П. Емельяновой. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996.
- Московичи С. Машина, творящая богов: Пер. с фр. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.
- Мулдашева А. Б. Психические особенности этнокультурной маргинализации // Социально-психологические исследования межнациональных отношений. – М., 1993. – С. 219–231.
- Наследов А. Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007.
- Науменко Л. Теоретико-методологические проблемы исследования белорусской идентичности // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: Матер. Междунар. науч. конф. 29–30 мая 2008 г.: В 2 т. – Смоленск: Универсум, 2008. – Т. 2. – С. 20–26.
- Одинцова М. А. Сказочная метафора в позитивной психотерапии при работе с рентным клиентом // Психология сказки и Сказка психологии: Сб. матер. II междунар. сказкотерапевтич. фестивалю. – М.: Междунар. сообщ-во сказкотерапевтов, 2010. – С. 119–123.
- Оксамитна О. Соціально-класові засади освітньої нерівності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 116–136.
- Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. – СПб.: ИГУП, 1999.
- Пелагеша Н. Є. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – К.: Нац. ін-т стратег. дослідж., 2008.
- Петренко В. Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов // Вопр. психологии. – 1986. – № 3. – С. 133–143.
- Платонов Ю. П. Основы этнической психологии. – СПб.: Речь, 2003.
- Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. – М.: Наука, 1979.
- Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001.

Практическая психодиагностика: Методики и тесты / Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах, 1998.

Пронина Е. Е. Категории медиапсихологии // Проблемы медиапсихологии: Матер. секции “Медиапсихология” Междунар. науч.-практ. конф. “Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития”, Москва, МГУ, 2001. – М.: РИП-холдинг, 2002. – С. 145–156.

Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М.: ПЭР СЭ, 2002.

Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: ДОК-К, 1997.

Пшыбыл-Садовская Э., Поляк-католик: истоки и функционирование национального мифа. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/sa7.html>.

Русские и “русскость”: Лингво-культурологические этюды / Сост. В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2006.

Саар Э. А., Казюля М. П. Неэстонцы в современной Эстонии: перемены в жизни // Социол. исслед. – 2006. – № 6. – С. 61–69.

Слюсаревський М. М. Російськомвні українці // Слюсаревський М. М. Ілюзії і колізії. – К., 1998. – С. 58–67.

Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К.: К.І.С., 2004.

Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998.

Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А. Групповая работа с вынужденными мигрантами: тренинги толерантности, позитивного взаимодействия и социокультурной адаптации // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под ред. Г. У. Солдатовой. – М.: Смысл, 2001. – С. 208–224.

Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Прокофьева Т. Ю., Кравцова О. А. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности. – М.: Центр СМИ МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003.

Солдатова Г. У., Шайгерова Л. А., Шарова О. Д. Тренинг “Учимся толерантности” // На пути к толерантному сознанию / Отв. ред. А. Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – С. 177–239.

Старшенбаум Г. В. Суицидология и кризисная психотерапия. – М.: Когито-Центр, 2005.

Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К., 2007. – С. 128–142.

- Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – М.: Аспект-Пресс, 2008.
- Сушков И. Р. Психологические отношения человека в социальной системе. – М.: Ин-т психологии РАН, 2008.
- Таланов В. Л., Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. – СПб.: Сова; М.: ЭКСМО, 2003.
- Татарко А. Н. Взаимосвязь этнической идентичности и психологических стратегий межкультурного взаимодействия: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 2004.
- Титаренко Т. М. Экзистенциальная психология личности // Психология личности: Словарь-справочник / Под общ. ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – С. 219–220.
- Глостанова М. В. Нюансировка инаковости в постмодернистских эпистемах // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. V. – Вып. 3–4 (17–18). – С. 116–134.
- Толубко В. Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): Монографія. – К.: НАОУ, 2003.
- Тхостов А. Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1994. – № 2. – С. 3–13; № 3. – С. 3–12.
- Уразалиева Г. Казахская идентичность как стратегический ресурс. – Режим доступа: <http://www.tovievich.ru/book/print/298.htm>, 2006.
- Уталиева Ж. Т. Влияние языковой компетенции на формирование этнической идентичности // Этническая психология и общество / Под ред. Н. М. Лебедевой. – М.: Старый сад, 1997. – С. 131–138.
- Уталиева Ж. Т. Язык как фактор этнической идентичности: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1995.
- Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2005.
- Фопель К. Технология введения тренинга. Теория и практика. – М.: Генезис, 2003.
- Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1990.
- Хотинец В. Ю. Этническое самосознание. – СПб.: Алетейя, 2000.
- Чамберс У. В., Лангоуни М. Д., Малиноски П. Шкала группового психологического насилия // Журн. практ. психолога. – 2004. – № 6. – С. 123–133.
- Черчил С. Мовні та етнічні аспекти без виключень // Якісна освіта в багатоетнічному суспільстві: Матер. регіонального семінару. – К.: Сфера, 2004. – С. 55–71.

- Чибисова М. Ю. Тренинг “Этническая идентичность” // *Этнопсихология: вопросы теории и практики: Сб. науч. трудов / Под ред. О. Е. Хухлаева.* – М.: МГППУ, 2006. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 95–103.
- Шкаратан О. И., Ястребов Г. А. Российское неозакратическое общество и его стратификация // *Социол. исслед.* – 2008. – № 11. – С. 40–50.
- Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. – Харків: Фоліо, 2007.
- Якунин В. А., Добряк С. Ю. Особенности адаптации первокурсников в вузе. – Режим доступа: <http://www.oim.ru/avtor.asp?nom=165>, 2004.
- Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 1999.
- Яффе-Янаи О. Генетический код личности. Как найти и реализовать свое призвание: Пер. с англ. Е. Сыроевой. – К.: Изд-во Алексея Капусты, 2009.
- Berry J. W. Psychology of acculturation // J. Berman (Ed.) *Cross-cultural perspectives: Nebraska Symposium on Motivation.* – Vol. 37. – P. 201–234. – Lincoln, 1990.
- Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations // *Cultures in contact.* – Oxford: Pergamon, 1982. – P. 5–44.
- Heslep R. D. Identity crisis. – Режим доступа: <http://x.ed.uiu.edu/EPS/PES-Yeabook/1998/heslep.html>, 1998.
- Mignolo W. Local Histories // *Global Designs. Coloniality. Subaltern Knowledges And Border Thinking.* – Princeton, 2000. – P. 91–172.
- Sidorkin A. M. Alas, poor Hamlet – or identity crisis for dummies. – Режим доступа: <http://x.ed.uiu.edu/EPS/PES-Yeabook/1998/sidorkin.html>, 1998.
- Singer M. T., Goldstein H., Langone M. D., Miller J. S., Temerlin M. K., West L. J. Report of the APA Task Force on Deceptive and Indirect Techniques of Persuasion and Control. November, 1986. – Режим доступа: <http://www.rickross.com/reference/apologist/apologist23.html>, 1986.
- Singer M. T., Lalich J. *Cults in Our Midst: The Hidden Manage in Our Everyday Lives.* – San Francisco: Jossey-Bass, 1996.
- Spivak G. Can the Subaltern Speak? // *Colonial Discourse and Postcolonial Theory.* – Harvester, 1993. – P. 66–111.
- Tajfel H. Instrumentality, identity and social comparison // *Social Identity and Intergroup Relations / Ed. by H.Tajfel.* – Cambridge University Press, 1982. – P. 483–507.
- Turner J. C. Towards a cognitive redefinition of the social group // *Social Identity and Intergroup Relations / Ed. by H.Tajfel.* – Cambridge University Press, 1982. – P. 15–40.

Наукове видання

**Російськомовна спільнота в Україні:
соціально-психологічний аналіз**

Монографія

За редакцією доктора психологічних наук,
професора В. О. Васи́тинського

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

В оформленні обкладинки використано картину
Кандинського В. В. “Кілька кругів”

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 20.11.2012 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,0.
Замовлення № 1189. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс-ЛТД”
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
